

**ȘCOALA DOCTORALĂ ȘTIINȚE JURIDICE, POLITICE ȘI SOCIOLOGICE
DIN CADRUL CONSORTIULUI NAȚIONAL ADMINISTRAT DE
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA**

Cu titlu de manuscris

C.Z.U: 347.218.3:342.4(478) (043.2)

PĂDURARU OLGA

**DREPTUL DE PROPRIETATE PRIVATĂ,
GARANȚII CONSTITUȚIONALE
ȘI LIMITELE ACESTUIA**

Specialitatea științifică: 552.01 – Drept constituțional

Teză de doctorat

Conducător științific:

GUCEAC ION, academician,
doctor habilitat,
profesor universitar

Autor:

PĂDURARU OLGA

Chișinău 2020

© PĂDURARU OLGA

CUPRINS

ADNOTARE	5
ANNOTATION.....	6
АННОТАЦИЯ	7
LISTA ABREVIERILOR.....	7
INTRODUCERE	9
1. STUDIUL ACTUAL AL CUNOAȘTERII ȘTIINȚIFICE PRIVIND CONSTITUȚIONALIZAREA DREPTULUI LA PROPRIETATE	21
1.1. Abordări doctrinare privind statul de drept și constituționalizarea dreptului	21
1.2. Constituționalizarea dreptului de proprietate privată în spațiul românesc	33
1.3. Evoluția dreptului de proprietate în Basarabia, R.S.S.M și Republica Moldova	39
1.4. Concluzii la Capitolul 1	45
2. DREPTUL DE PROPRIETATE PRIVATĂ ÎN SISTEMUL CONSTITUTIONAL AL REPUBLICII MOLDOVA	48
2.1. Dreptul de proprietate privată consfințit în Constituția Republicii Moldova	48
2.2. Proprietatea privată și sistemul garanțiilor de protecție a dreptului la proprietate	62
2.3. Garanții internaționale de protecție a dreptului de proprietate privată	73
2.4. Bunuri și drepturi patrimoniale protejate de Constituție și de Convenția CEDO.....	82
2.5. Constituționalizarea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova.....	87
2.6. Concluzii la capitolul 2.....	92
3. LIMITELE GARANȚIILOR CONSTITUȚIONALE DE PROTECȚIE A DREPTULUI DE PROPRIETATE PRIVATĂ	94
3.1. Restrângeri constituționale în exercitarea dreptului de proprietate privată	94
3.2. Garanții constituționale privind exproprierea și rechiziția	99
3.3. Confiscarea în limitele garanțiilor constituționale.....	105
3.4. Restricționarea dreptului de proprietate privată pe piața financiar-bancară.....	113

3.5. Concluzii la Capitolul 3	127
4. ROLUL JUSTIȚIEI CONSTITUȚIONALE ÎN APĂRAREA DREPTULUI DE PROPRIETATE PRIVATĂ	129
4.1. Tratări doctrinare privind justiția constituțională. Convergența modelelor de justiție constituțională	129
4.2. Accesul individului la justiția constituțională: elemente de drept comparat	134
4.3. Accesul cetățenilor la jurisdicția constituțională în Republica Moldova	146
4.4. Concluzii la Capitolul 4	154
CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI	156
BIBLIOGRAFIE	162
DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII	199
CURRICULUM VITAE	200

ADNOTARE

Păduraru Olga, „Dreptul de proprietate privată, garanții constituționale și limitele acestuia”, teză de doctor în drept, Chișinău, 2020

Structura tezei: introducere, patru capitole, concluzii generale și recomandări, 161 pagini de text de bază, bibliografie din 371 titluri. Rezultatele obținute sunt publicate în 6 lucrări științifice.

Cuvinte-cheie: Constituția Republicii Moldova, drept de proprietate privată, garanții constituționale, constituționalizarea dreptului de proprietate privată, dreptul de proprietate funciară, piața financiar-bancară, restrângerea dreptului de proprietate privată, angajamente internaționale, excepția de neconstituționalitate, acces direct la organul jurisdicției constituționale.

Domeniul de studiu: specialitatea 552.01 - Drept constituțional

Scopul lucrării constă în evaluarea suficienței garanțiilor constituționale de protecție a dreptului de proprietate privată și identificarea rezervelor pentru sporirea gradului de aplicabilitate directă a normelor constituționale în procesul de realizare a acestui drept fundamental, inclusiv prin eficientizarea accesului direct la contenciosul constituțional.

Obiective de cercetare: abordarea instituției dreptului de proprietate privată, a garanțiilor și limitelor acestuia, ca elemente ale dreptului constituțional, evaluarea conceptului de constituire a dreptului de proprietate în Republica Moldova; expertizarea compatibilității cadrului constituțional național în domeniul protecției dreptului de proprietate cu normele Convenției CEDO și jurisprudența CtEDO; argumentarea unor schimbări în vederea ajustării normelor constituționale lacunare.

Noutatea și originalitatea științifică a cercetării constă în evaluarea suficienței normelor constituționale care creează garanții de protecție și respectare a dreptului fundamental de proprietate privată. Cercetarea analizează calitatea normelor de vocație constituțională privind dreptul de proprietate privată și justiția constituțională prin prisma reperelor teoretico-practice și a experienței avansate a statelor Europene. Profunzimea și caracterul multidimensional al cercetării a permis elaborarea unor propuneri de modernizare a cadrului constituțional al Republicii Moldova, cu scopul a aprofunda gradul de penetrare a garanțiilor constituționale în legislația infraconstituțională, a consolida practica judiciară de adjudecare a litigiilor la acest obiect și de a lărgi accesul direct al justițiabililor la Curtea Constituțională, urmând tendințele actuale.

Rezultatele obținute care contribuie la soluționarea unei probleme științifice importante rezidă în identificarea aspectelor lacunare ale mecanismelor constituționale de reglementare și protecție juridică a dreptului de proprietate privată în Republica Moldova, fapt care a determinat fundamentarea intervențiilor de natură constituțională, în vederea eficientizării acțiunii directe a normelor constituționale și elaborării unor propuneri de completare a garanțiilor constituționale cu impact direct asupra realizării dreptului fundamental de proprietate.

Importanța teoretică a lucrării constă în cercetarea multiaspectuală a dreptului de proprietate privată în sistemul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, care sunt garantate de Constituție, din perspectiva evoluției istorice și a analizei comparate, cu proiectarea unor soluții calitativ noi de consolidare a protecției constituționale a dreptului de proprietate, în concordanță cu tendințele constituționalismului modern la nivel regional și internațional.

Valoarea aplicativă a lucrării rezidă în posibilitatea materializării practice a recomandărilor formulate în teză prin modificarea normelor constituționale care vor eficientiza acțiunea directă a acestora în vederea protejării dreptului de proprietate privată ca valoare generală a societății democratice și ca drept vital și fundamental al oricărui individ.

Implementarea rezultatelor științifice a fost probată în activitatea de avocat și în publicarea concluziilor teoretice și a recomandărilor practice în articole științifice.

ANNOTATION

Păduraru Olga, „The private property right, constitutional guarantees and its limitations”, PhD thesis in law, Chişinău, 2020

Thesis structure: introduction, four chapters, general conclusions and recommendations, bibliography of 371 titles, 161 pages of main text.

The research results have been published in 6 scientific articles.

Key words: Constitution of the Republic of Moldova, private property right, constitutional guarantees, the constitutionalization of property right, the right of land ownership, the financial-banking market, limitation on the private property right, international obligations, Constitutional Court, the exception of unconstitutionality, direct access to the authority of constitutional jurisdiction,

Research area: specialty 552.01-Constitutional Right.

The research goal and objective: The research goal consists in the determination of sufficiency of constitutional guarantees for protection of the private property right and identification of the possibility to increase the level of direct applicability of constitutional norms on the process of fulfillment of the given basic right, including through increasing the efficiency of direct access to the constitutional justice. For achieving this goal there were formulated the following **objectives for the research:** historical analysis of the property right institute; approach to the institution of the right to private property, of its guarantees and limitations, as elements of the constitutional right; assessment of the concept of formation of the private property right in the Republic of Moldova; assessment of compatibility of the national legislation in the field of property right protection with provisions of the ECHR Convention and ECHR jurisprudence; justification of some changes aimed to improve the constitutional norms and enhance direct access to the constitutional jurisdiction.

Scientific novelty and originality consist in the assessment of sufficiency of the constitutional norms providing guarantees on protection of the basic right for private property and identification of aspects connected with direct link between direct application of the constitutional norms and direct access to the constitutional justice.

The significant scientific problem solved in the research consists in the multilateral research and identification of the imperfection of constitutional mechanisms regulating and legally protecting property right in the Republic of Moldova for the purpose of increasing efficiency of direct application of constitutional norms according to the highest standards and the advanced practices.

Theoretical significance is conditioned by the comprehensive study of the property right in the system of fundamental human rights and freedoms guaranteed by the Constitution with account of historical evolution and comparative analysis for the purpose of development of qualitatively new decisions on consolidation of constitutional protection of the property right that correspond to the trends of modern constitutionalism at the regional and international levels.

Practical value of the research is determined by the possibility of practical materialization of the recommendations formulated in this work through changing the constitutional norms that will increase efficiency of their direct application aiming at the protection of the property right as a social value of democratic society and as a vital right of each individual.

Implementation of the scientific results has been proven in the activity of lawyer and in the publication of theoretical conclusions and practical recommendations in scientific articles.

АННОТАЦИЯ

Păduraru Olga, «Право частной собственности, конституционные гарантии и ограничения», докторская диссертация в области права, Кишинев, 2020

Структура диссертации: введение, четыре главы, общие выводы и рекомендации, библиография из 371 наименований, 161 страниц основного текста.

Полученные результаты опубликованы в 6 научных работах.

Ключевые слова: Конституция Республики Молдова, право частной собственности, конституционные гарантии, конституционализация права частной собственности, право собственности на землю, финансово-банковский рынок, ограничение права частной собственности, международные обязательства, исключение неконституционности, прямой доступ к конституционному правосудию.

Область исследования: специальность 552.01- Конституционное право.

Цель и задачи работы: Цель работы состоит в определении достаточности конституционных гарантий защиты права частной собственности и идентификация возможности повышения уровня прямого действия конституционных норм на процесс осуществления данного основного права, в том числе путем повышения эффективности прямого доступа к конституционному правосудию. **Задачи исследования:** исторический анализ института права собственности в румынском пространстве; исследование института права частной собственности, его гарантий и ограничений как элементов конституционного права, проанализировать становление концепции права частной собственности в Республике Молдова; оценить совместимость национального законодательства в области защиты права собственности с положениями Конвенции ЕСПЧ и юриспруденции ЕСПЧ; обосновать некоторых изменений, направленных на усовершенствование конституционных норм и расширения прямого доступа к конституционной юрисдикции.

Научная новизна и оригинальность работы заключаются в оценке достаточности конституционных норм, которые предусматривают гарантии по защите основного права частной собственности и выявление аспектов связанных с прямой связью между прямым действием конституционных норм и прямым доступом к конституционному правосудию.

Важная научная проблема, которая была разрешена, состоит в многостороннем исследовании и выявлении несовершенства конституционных механизмов регулирования и юридической защиты права собственности в Республике Молдова в целях повышения эффективности прямого действия конституционных норм согласно самым высоким стандартам и передовой практике.

Теоретическая значимость работы обусловлена многогранным изучением права собственности в системе гарантированных Конституцией основных прав и свобод человека, с учетом исторической эволюции и сравнительного анализа, с целью разработки качественно новых решений по консолидации конституционной защиты права собственности которые соответствуют тенденциям современного конституционализма.

Прикладная значимость работы определяется возможностью практической материализации разработанных рекомендаций в данной работе путем изменения конституционных норм которые повысят эффективность их прямого действия в целях защиты права собственности как общественную ценность демократического общества и как жизненно важное право каждого индивидуума.

Внедрение результатов исследования было осуществлено в деятельности адвоката, а также в публикации теоретических выводов и практических рекомендаций в научных статьях.

LISTA ABREVIERILOR

Alin. – alineat.

Art. – articol.

BNM – Banca Națională a Moldovei

Cap. – capitol.

CEDO, Convenția CEDO – Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, încheiată la Roma la 04.11.1950, în vigoare pentru RM din 12.09.1997

Comisia de la Veneția - Comisia Europeană pentru Democrație prin Drept a Consiliului Europei
Constituție – Constituția Republicii Moldova Nr. 01 din 29.07.1994, în vigoare din 27 august 1994

CNPF – Comisia Națională a Pieței Financiare a Republicii Moldova

CPC– Codul de procedură civilă

CSJ– Curtea Supremă de Justiție

CtEDO – Curtea Europeană a Drepturilor Omului

UE – Uniunea Europeană

INTRODUCERE

Actualitatea și importanța problemei abordate. Constituționalizarea dreptului de proprietate privată este o abordare relativ recentă în literatura științifică, un fenomen juridic complex, o instituție nouă în dreptul constituțional al Republicii Moldova, conceptualizată de doctrina modernă drept urmare a progresului justiției constituționale. Constituția și jurisprudența consolidată a organului de jurisdicție constituțională produc impactul iminent de constituționalizare a dreptului prin afirmarea principiilor și normelor constituționale și difuzarea spiritului constituțional în toate ramurile sistemului de drept, în legislația infraconstituțională, jurisprudența instanțelor judecătorești, activitatea instituțiilor publice. Constituționalismul, inclusiv cel contemporan, reprezintă, în accepția reputatului academician I. Guceac, o valoare prioritară în contextul dezvoltării unui stat de drept [211, p.78]. „Statul de drept presupune, mai întâi de toate, recunoașterea și respectarea priorității ființei umane (a drepturilor, libertăților și intereselor acesteia), susține savantul Gh. Costachi, a căror realizare se poate asigura doar prin supremația legii și a dreptului” [171, p.15]. Constituția Republicii Moldova, art.1, alin. (3), stabilește că demnitatea omului, drepturile și libertățile lui, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic reprezintă valori supreme și sunt garantate.

În raport cu dreptul de proprietate, progresul constituționalizării este determinat, în opinia savanților, de un cumul de factori: recunoașterea supremației normelor și garanțiilor constituționale privind dreptul la proprietate („sacralizarea constituției”), ridicarea gradului de aplicare directă a normelor constituționale, consacrate dreptului la proprietate, de către judecătorul ordinar, autoritățile administrative și cetățeni (intervenționismul constituției), valorificarea normelor constituționale ca factor structurant al întregului sistem de drept, eficientizarea accesului la justiția constituțională pentru controlul constituționalității normelor care guvernează realizarea dreptului de proprietate în toată complexitatea sa [211; 173; 337; 303;197; 244; 260; 278].

În consacrarea constituțională a dreptului de proprietate, dreptului privat îi revine un rol esențial. De soluționarea acestei probleme depind nu numai formele juridice de organizare a activității economice, dar și natura sistemului economic. Garanțiile dreptului de proprietate sunt fundamentale pentru orice stat democratic care a adoptat relațiile de piață, de aceea acestor garanții li se conferă o importanță constituțională [244, p.14].

Actualitatea și importanța problemei sunt determinate de importanța subiectului investigat – atât în context internațional, cât și în cel național, acestea bazându-se, la rândul lor, pe rezultatele numeroaselor cercetări, efectuate de-a lungul secolelor, în domeniul filosofiei, istoriei, sociologiei, și,

bineînțeles, al dreptului. Instituția dreptului de proprietate este o categorie complexă și unică prin semnificația sa. Această instituție a exercitat și are un impact direct asupra formării statalității moderne, constituie baza materială a puterii de stat, îi conferă stabilitate socio-economică, politică și juridică, servește ca fundament al transformărilor pieței și constituie o prioritate pentru implementarea funcției sociale a statului. Proprietatea, ca fapt social, are aspecte economice, politice, psihologice, legale și de altă natură, constituind obiectul diferitor științe sociale, în același timp, dreptul la proprietate privată este unul dintre drepturile constituționale ale omului, al cărui model unificat este consacrat la nivel constituțional. Dreptul constituțional la proprietatea privată, pe de o parte, este elementul de bază al existenței unui individ, pe de altă parte, este principala verigă a unei economii libere în societate. El caracterizează măsura libertății omului, poziția sa în raport cu ceilalți membri ai societății și ai statului și, în același timp, constituie baza economică a ordinii constituționale.

În Republica Moldova, proprietatea privată, ca element al sistemului economic, și dreptul la proprietate, ca drept fundamental al omului, s-au constituit din nou, de la punctul zero. Statul de drept, democrația, demnitatea, drepturile și libertățile omului au fost proclamate ca valori constituționale supreme, garantate, afirmarea și respectarea acestora în permanență, în general, și pentru fiecare individ, în parte, fiind un proces gradual, dependent de maturitatea socială, politică și juridică a societății. Catalizatorul acestui proces este loialitatea constituțională, atașamentul la „respectarea constituției în litera și în spiritul acesteia, îndeplinirea cu bună credință a obligațiilor și respectarea drepturilor pe care constituția le prevede, încadrarea în limitele de competență stabilite de textele constituționale și respectarea competenței reglementate pentru toate autoritățile publice, cooperarea, colaborarea, consultarea în îndeplinirea competențelor concurente” [269, p.130].

Procesul de elaborare și adoptare a noii Constituții a Republicii Moldova în 1994 a derulat în paralel cu pregătirea premiselor de dezvoltare a societății, care urmau să fie legiferate prin norme constituționale noi. Constituția nu reprezintă numai o simplă totalizare a victoriilor și împlinirilor societății, dar și propune noi perspective de dezvoltare pentru societate și stat, proiectând un program de activitate, consfințind principiile fundamentale ale întregii vieți economice, politice, sociale și juridice ale statului, menționează autorii lucrării *Constituția Republicii Moldova comentată articol cu articol* [140, p.7]. În perioada premergătoare adoptării noii Constituții au fost adoptate un șir de legi de importanță constituțională, care au pus bazele împrumutării cetățenilor Republicii Moldova și au creat primele premise ale dreptului de proprietate ca instituție de drept.

La nivel internațional, proprietatea privată este recunoscută ca valoare universală, ca instituție de drept internațional, sunt întreprinse încercări de creare a unui regim unificat al dreptului de proprietate privată. În sec. al XX-lea, dreptul de proprietate privată a fost consacrat în sursele de drept internațional, fiind unul dintre drepturile fundamentale ale omului, – în *Declarația Universală a Drepturilor Omului* din 1948 (art. 17) și în *Convenția Europeană a Drepturilor Omului* din 1950 (art. 1 din Protocolul nr. 1). Grație activității CEDO, în Europa se formează un regim unificat la nivelul principiilor de bază, care constituie instituția dreptului modern de proprietate privată. Prin intermediul interpretării juridice, CEDO creează standarde internaționale în domeniul ocrotirii dreptului de proprietate privată. În acest context, trebuie menționată, de asemenea, crearea unei zone economice unice în cadrul UE, în care se realizează activ și unificarea instituției dreptului de proprietate privată, însă deja la nivelul diferitor regimuri ale dreptului de proprietate (de exemplu, la nivelul regimului proprietății intelectuale). Pentru Republica Moldova, *Convenția europeană* e în vigoare din 12.09.1997, fiind ratificată prin Hotărârea Parlamentului nr. 1298-XIII din 24.07.97 privind ratificarea Convenției pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, precum și a unor protocoale adiționale la această Convenție.

Aderarea la diverse organisme și instrumente internaționale facilitează reformarea și constituirea sistemului de protecție a dreptului fundamental la proprietate în Republica Moldova. Componentele vitale pentru realizarea eficientă și neîngrădită a dreptului de proprietate sunt monitorizate la nivel mondial și regional pentru evaluarea gradului de asigurare de către stat a unui cadru legal clar, stabil, comprehensibil, previzibil și sigur prin funcționalitatea sistemului de drept în toată complexitatea acestuia, capabil să asigure indivizilor dreptul de a dispune de proprietatea privată și de libertatea contractuală și să protejeze proprietarul împotriva exproprierii abuzive, a ineficienței sistemului judiciar, corupției. Gradul de protecție juridică a proprietății constituie un criteriu determinant în evaluarea țărilor cu privire la gradul de libertate economică (*Index of Economic Freedom*), determinat prin evaluarea statelor după 12 criterii, inclusiv dreptul de proprietate, eficiența justiției, integritatea guvernului, libertatea businessului ș.a. Scorul general înregistrat de Republica Moldova, în a. 2019, este de 59.1 puncte, plasând-o pe locul 97 pe glob din 180 de state evaluate [331], ceea ce semnalează carențe serioase la capitolul stat de drept și dreptul de proprietate, în special, privind protecția investitorilor, riscurile de expropriere, eficiența sistemului juridic, birocrăția, corupția.

Relevanța temei cercetării noastre se datorează semnificației teoretice și practice a garanțiilor constituționale ale dreptului la proprietatea privată printre drepturile și libertățile fundamentale ale omului și cetățenilor în Republica Moldova. Totodată, având în vedere dispozițiile art.4 și ale art.8 din Constituția Republicii Moldova, prezintă interes practic chestiunile legate de corespunderea dreptului de proprietate privată, reglementat de legislația Republicii Moldova, dreptului internațional și actelor juridice europene în ceea ce privește realizarea și protecția acestuia, inclusiv prin adresarea la instanțele judecătorești internaționale. Conformitatea normelor legislației naționale actelor fundamentale ale dreptului internațional servește drept una dintre garanțiile de bază ale drepturilor omului, inclusiv ale dreptului de proprietate privată, în Republica Moldova.

În Republica Moldova este cunoscută divizarea dreptului în drept public și drept privat, cu toate acestea, cercetările științifice consacrate acestei probleme sunt puține, constată profesorul universitar Eugenia Cojocari, argumentând prin faptul că dreptul privat în Republica Moldova este tânăr; a fost legiferat abia în 1991, prin Legea cu privire la proprietate, care este deja abrogată la momentul actual, însă preluată de unele reglementări constituționale. Practic, dreptului privat îi sunt consacrate puține reglementări în Republica Moldova [162; 163].

Radiografia studiilor științifice privind proprietatea privată din sistemul constituțional al Republicii Moldova atestă o serie de probleme atât de ordin teoretic, cât și practic: instituționalizarea dreptului de proprietate privată în dreptul constituțional; necesitatea unui text constituțional integru și (in)suficienței textului propriu-zis al unei constituții, gradul de aplicabilitate directă a normelor constituționale, garantarea dreptului la proprietate, accesul direct la organul jurisdicției constituționale, diferențierea intereselor private de cele publice, lipsa atenției constituționale referitor la pământ/terenuri, ca obiect al dreptului de proprietate privată; reglementarea legală a proprietății în circulația civilă și în afara ei, în sens larg și restrâns ș.a. E de menționat și faptul că instituția dreptului de proprietate privată suportă schimbări impresionante în ultimul timp: informația, tehnologiile informaționale, cunoștințele, invențiile, ideile, imaginile și chiar semnificațiile abstracte devin proprietate în societatea modernă, în structura proprietății private crește rolul proprietății asociate, procesul „individualizării” regimurilor juridice ale dreptului de proprietate se aprofundează. Conținutul economic al proprietății private își lărgeste limitele, pe când cel juridic, fiind mai conservativ, nu a suferit schimbări esențiale.

Statistica hotărârilor pronunțate de Curtea Constituțională a Republicii Moldova în materia drepturilor omului relevă că cele mai multe plângeri se referă la protecția proprietății - 32% (începând cu reforma agrară, privatizarea și terminând cu chestiuni legate de monopol și legislație).

Conform datelor din Rapoartele anuale privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova, prezentate de Avocatul Poporului al Republicii Moldova, având în vedere numărul petițiilor, aceste drepturi și libertăți sunt încălcate destul de des. Obligațiile statului în materie de drepturi ale omului (obligația de a le respecta, obligația de a le proteja și obligația de a le realiza) derivă din tratatele în domeniul drepturilor omului, la care Republica Moldova este parte și care, la rândul lor, conform Constituției, sunt superioare dreptului național. Aceste angajamente, asumate de Republica Moldova, trebuie să fie criterii indispensabile ale procesului de luare a deciziilor la nivel de stat, precum și de elaborare a documentelor de politici publice. În opinia avocatului poporului, aprecierea comunității internaționale nu este una favorabilă, iar evoluția din domeniul drepturilor omului denotă, în anul 2016, „lipsa de progrese și chiar agravarea situației pe unele segmente” [251, p.6], pe parcursul anilor 2017 – 2018, nu au fost semnalate evoluții semnificative, iar anul 2019 este apreciat ca fiind „un an de stagnare în domeniul drepturilor omului în Republica Moldova” [250, p.4].

Deși jurisprudența CtEDO este invocată frecvent în actele judecătorești ale instanțelor naționale, numărul cererilor depuse împotriva Moldovei rămâne a fi unul foarte mare - în anul 2019, CtEDO a înregistrat o creștere de 3% a cererilor față de anul 2018, mai mult de jumătate din violările constatate în privința Moldovei vizând încălcarea dreptului la un proces echitabil (191), protecția proprietății (128), tratamentul inuman și degradant (144), dreptul la libertate și siguranță (103). După numărul de hotărâri pronunțate în 2019, Moldova se afla pe locul 5 din cele 47 de țări membre ale Consiliului Europei, rata adresărilor fiind de 4,5 ori mai mare decât media europeană, ceea ce denotă încrederea redusă în sistemul de drept intern [207, p.2].

Analiza modernă a drepturilor și libertăților omului relevă importanța garanțiilor sale, însă o declarație solemnă a libertăților nu e suficientă, e nevoie de eficiența acestora. Institutul de garanții ale drepturilor constituționale și libertăților este chemat să asigure, în mod direct, materializarea lor obiectivă în realitatea juridică constituțională, determinând ritmul și direcția dezvoltării relațiilor de piață. Consolidarea constituțională a datoriei statului de a recunoaște, a respecta și a proteja drepturile și libertățile omului, inclusiv dreptul de proprietate privată, este o expresie a esenței sistemului constituțional contemporan, în care puterea constitutivă aparține poporului Republicii Moldova. Indicatorul naturii democratice a societății nu constă în proclamarea, ci în asigurarea condițiilor pentru

realizarea drepturilor omului. Studiarea unor aspecte legate de reglementarea legală a constrângerilor dreptului de proprietate privată este, de asemenea, o problemă științifică privind armonizarea relațiilor dintre organele puterii de stat a RM, autoritățile publice, entitățile de drept privat.

În măsura în care ne permit rigorile formale ale acestei lucrări, teza, după părerea noastră, contribuie la o suplinire parțială a unor spații libere în domeniul protecției și respectării dreptului fundamental de proprietate, consacrat de Constituția Republicii Moldova.

Scopul și obiectivele tezei. Scopul tezei constă în evaluarea suficienței garanțiilor constituționale de protecție a dreptului de proprietate privată și identificarea rezervelor pentru ridicarea gradului de aplicabilitate directă a normelor constituționale în procesul de realizare a acestui drept fundamental, inclusiv prin eficientizarea accesului direct la contenciosul constituțional în Republica Moldova. În vederea atingerii scopului propus, este necesar a fi realizate următoarele **obiective de cercetare** pentru soluționarea științifică a problemei:

- analiza istorică a instituției proprietății prin prisma factorilor care au influențat esența, regimul juridic și configurațiile dreptului de proprietate privată;
- evaluarea conceptului de constituire a dreptului de proprietate privată în Republica Moldova;
- abordarea instituției dreptului de proprietate privată, a garanțiilor și limitelor acestuia, ca elemente ale dreptului constituțional;
- constituirea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova în limitele garanțiilor constituționale;
- abordarea problemei reglementării pieței de capital prin prisma protecției a dreptului de proprietate privată;
- relevarea rolului controlului constituționalității, ca mecanism de protecție a dreptului de proprietate privată;
- expertizarea compatibilității cadrului constituțional național în domeniul protecției dreptului de proprietate cu normele Convenției CEDO, jurisprudența CtEDO;
- argumentarea unor schimbări de esență constituțională în vederea ajustării normelor constituționale lacunare consacrate dreptului de proprietate privată și lărgirii accesului direct la jurisdicția constituțională pentru protecția dreptului fundamental de proprietate privată.

Ipoteza de cercetare

Constituția și garanțiile constituționale reprezintă nucleul de coeziune și armonizare a întregului sistem de garantare a realizării drepturilor și libertăților fundamentale, care determină caracterul logic al cadrului legal infraconstituțional în domeniul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Afirmarea constituționalității în domeniul protecției dreptului de proprietate privată ca drept fundamental al persoanei necesită ridicarea gradului de aplicare directă a Constituției, care are funcția de creare a unui fundament fortificat pentru drepturile și libertățile persoanelor, de instituire a garanțiilor privind respectarea drepturilor, astfel încât principiile protectoare să nu permită schimbarea esenței drepturilor fundamentale prin modalități ordinare. Aplicarea directă constituie o garanție a loialității față de valorile fundamentale ocrotite de constituție.

Accesul la Curtea Constituțională pe calea excepției de neconstituționalitate reprezintă pentru Republica Moldova un mijloc eficient de apărare a drepturilor constituționale ale persoanelor și o modalitate eficientă de control al constituționalității actelor normative care privesc drepturile și libertățile fundamentale, inclusiv dreptul la proprietatea privată, o extindere a mecanismelor de protecție a drepturilor omului la nivel național.

Sinteza metodologiei de cercetare și justificarea metodelor de cercetare alese

În procesul de cercetare a subiectului în discuție au fost aplicate atât metode generale, cât și metode proprii, specifice științelor juridice, printre acestea înscriindu-se:

- metoda analizei sistemice aplicată în abordarea dreptului constituțional ca sistem, format din elemente interdependente, în cadrul căruia este studiată instituția dreptului de proprietate privată, garanțiile constituționale și limitele acestuia, interacțiunea și corelația lor, ca elemente ale dreptului constituțional;
- metoda logică, indispensabilă în elucidarea esenței fenomenelor studiate, în analiza prin inducție și deducție a principalelor categorii juridico-constituționale, pentru a sintetiza informația, în scopul identificării momentelor-cheie și formulării de concluzii și recomandări;
- metoda istorică a permis să cercetăm dreptul de proprietate privată în perspectiva și evoluția sa istorică, de-a lungul diferitor orânduirii sociale, pentru a determina premisele consolidării sale legale, conturând esența, forma și conținutul dreptului, raportate la etapa istorică pe care o străbate o societate, dat fiind că instituțiile juridice poartă pecetea transformărilor istorice;
- metoda dialectică a făcut posibilă luarea în considerare a dinamicii dreptului la proprietatea privată; a formei și conținutului acestuia;

➤ metoda formal-dogmatică folosită pentru a explica, clasifica și sistematiza normele juridice ce reglementează dreptul de proprietate privată în dreptul constituțional;

➤ metoda juridică formală aplicată în dezvăluirea conținutului normativ al instituției proprietății în dreptul constituțional;

➤ metoda comparativ-juridică, axată pe operația logică de comparație, permite analiza și generalizarea practicilor reglementării juridice constituționale a relațiilor de proprietate, în plan național și internațional; elucidarea asemănărilor și deosebirilor dintre legislația noastră și cea comunitară, inclusiv a altor state, în materie de drept la proprietate privată. Este o metodă cu ajutorul căreia s-a determinat în ce măsură instituția dată din Republica Moldova corespunde criteriilor prestabilite la nivel internațional;

➤ metoda sociologică folosită în scopul colectării și interpretării datelor informative din practica judiciară națională și internațională. Aceste date permit a evalua modul de reglementare a instituției dreptului de proprietate privată, precum și a aprecia eficacitatea acesteia, a identifica posibilele lacune în reglementare și problemele de aplicare practică a normelor juridice;

➤ raționamente deductive și inductive au fost utilizate atât pe tot parcursul procesului de cercetare, cât și în vederea formulării concluziilor cu caracter general și particular.

În dezvăluirea subiectului, o atenție deosebită a fost acordată argumentării dispozițiilor și concluziilor științifice, evaluării lor critice.

Metodele științifice aplicate au permis obținerea unor informații științifice fiabile pentru analiza dreptului de proprietate, în general, și de proprietate privată, în special, la nivel național și internațional.

Cadrul normativ al tezei se fundamentează pe Constituția Republicii Moldova, pe normele constituționale, legile organice, actele normative ale altor state. Au fost folosite un șir de instrumente internaționale: *Declarația Universală a Drepturilor Omului* din 1948, *Convenția europeană* din 1950 „Cu privire la protecția drepturilor și a libertăților fundamentale ale omului”, actele Consiliului Europei, ale Uniunii Europene. În teză sunt utilizate pe larg date din practica instanțelor, decizii și hotărâri ale Curții Constituționale a Republicii Moldova, ale Curții Europene a Drepturilor Omului.

Baza teoretică a acestei cercetări științifice au constituit-o prevederile și concluziile teoretice, conținute în lucrările cercetătorilor autohtoni și ale celor străini, privind problemele generale ale statului de drept, ale dreptului constituțional, ale dreptului privat, în special, în care sunt studiate variate aspecte din domeniul realizării garanțiilor dreptului de proprietate privată. Astfel, aspectul

teoretic al lucrării are drept suport ideile expuse în lucrările semnate de Ion Guceac, Gheorghe Costachi, Andrei Smochină, Alexandru Arseni, Gheorghe Avornic, Elena Aramă, Teodor Cârnaț, Victor Popa, Eugenia Cojocari, Veaceslav Zaporozan, Aurel Băieșu, Dumitru Pulbere, Ion Deleanu, Coneliu Bîrsan, Sergiu Băieș, С.А. Авакьян, С.С. Алексеев, Г.Н. Андреева, М.В. Баглай, Н.В. Витрук, Г.А.Гаджиев, В.Т. Кабышев, О.Е. Кутафин, В.В. Гошуляк, Т. Ginsburg, D. S. Law, J. Sprankling, A. Rainer ș.a.

Insuficiența unor studii specializate ale problemelor analizate explică interesul autorului față de chestiunea constituționalizării și garantării dreptului de proprietate privată. Cercetarea analizează calitatea normelor de vocație constituțională privind dreptul de proprietate privată și justiția constituțională prin prisma reperelor teoretico-practice și a experienței avansate a statelor Europene. Profunzimea și caracterul multidimensional al cercetării permit elaborarea unor propuneri de modernizare a cadrului constituțional al Republicii Moldova, cu scopul de a aprofunda gradul de penetrare a garanțiilor constituționale în legislația infraconstituțională, care guvernează dreptul de proprietate privată, de a consolida practica judiciară de adjudecare a litigiilor la acest obiect și de a lărgi accesul direct al justițiabililor la Curtea Constituțională, urmând tendințele actuale din domeniul justiției constituționale.

Sumarul compartimentelor tezei. Structura tezei de doctor a fost determinată de scopul și obiectivele cercetării. Teza include adnotarea în trei limbi, lista abrevierilor, introducerea, patru capitole, concluzii generale și recomandări, bibliografia și CV-ul autorului.

Introducerea reflectă actualitatea și importanța temei, a obiectului de cercetare, determină scopul și obiectivele principale, ipoteza de cercetare; sinteza metodologiei de cercetare și justificarea metodelor de cercetare alese, precum și sumarul compartimentelor tezei.

Primul capitol, intitulat ***Studiul actual al cunoașterii științifice privind constituționalizarea dreptului de proprietate***, abordează unele repere ale procesului de constituționalizare a dreptului (fără a pretinde că sunt exhaustive), legate de fenomenul *stat de drept* și de constituționalizare a dreptului, precum conceptul de *constituționalizare a dreptului* privat și conținutul lui, factorii determinanți și unele elemente ale dreptului comparat.

Statul și dreptul sunt considerate, în jurisprudența actuală, fenomene interdependente, care au parcurs o cale lungă de dezvoltare istorică comună. În același timp, conceptul *stat de drept* relevă o legătură între stat și drept, cu rolul predominant al acestuia din urmă ca o trăsătură esențială invariabilă. Constituționalismului îi revine un loc special în procesul de edificare a statului de drept,

care, în calitatea sa de concept complex, conține în sine teoria Constituției în toate manifestările acesteia în procesul de dezvoltare istorică a țării respective. Constituționalismul nu ar fi altceva decât strategia de edificare a statului de drept, care stabilește exigențele față de un asemenea stat. Statul de drept, sistemul constituțional, constituționalismul sunt concepte interdependente, a căror esență este exprimată în manifestarea reciprocă a unuia în celălalt.

Tot odată, am încercat să relieăm premisele, în special cele sociale, politice, precum și cele exclusiv legale ale procesului de constituționalizare a dreptului la proprietatea privată și efectele directe și indirecte ale acestui proces. Am efectuat o relatare a evoluției istorice a dreptului de proprietate, pentru a susține ideea că instituția proprietății a fost și rămâne în epicentrul sistemului de norme de conduită umană – de la societățile arhaice și până la etapa actuală. Am realizat o sinteză a ideilor marilor titani ai filosofiei dreptului, care au zidit de-a lungul secolelor platformele teoretice ce au fundamentat constituționalismul modern, printre aceștia înscriindu-se iluminiștii revoluționari Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Kant; promotorii faimoasei teorii privind *piramida normativă* – Hans Kelsen și discipolii acestuia Adolf Merkl și Alfred Verdross.

Evoluția dreptului la proprietate în spațiul românesc demonstrează legătura directă dintre expansionismul teritorial al imperiilor, puterea politică, regimurile dictatoriale și natura dreptului de proprietate în anumite perioade istorice în teritoriile de peste Prut, fosta Basarabia și Republica Moldova de astăzi.

Capitolul al doilea, cu titlul ***Dreptul de proprietatea privată în sistemul constituțional al Republicii Moldova***, prezintă o analiză a dreptului de proprietate ca drept fundamental, inherent naturii umane, un mijloc de atingere a valorilor umane recunoscute, un drept economic prin excelență, indisolubil legat de structura economică a societății. În acest context, sunt examinate cele două componente ale proprietății – cel economic și cel juridic – și condițiile juridice necesare componentei economice a proprietății, pentru a o propulsa într-un circuit juridic, vectorul acestui circuit fiind determinat de scopurile ființei umane și cele ale societății din care face parte individul. Este analizat rolul superior general al normelor constituționale de a institui garanții, care sunt prioritare în sistemul garanțiilor de ordin juridic, precum și importanța aplicării directe, nemijlocite a Constituției – condiție primordială pentru eficiența și funcționalitatea garanțiilor constituționale care asigură realizarea și protecția dreptului de proprietate privată. S-a făcut o sinteză a angajamentelor internaționale ale Republicii Moldova privind protecția dreptului de proprietate privată și a normelor Constituției Republicii Moldova, consacrate proprietății sau care sprijină realizarea dreptului la proprietate – art.

9, art.33, art. 46. art. 126, art. 127, art.128. De asemenea, sunt descrise bunurile care sunt protejate prin efectele art. 9 și art. 127 din Constituție și ale articolului 1 al Protocolului nr.1 la Convenția CEDO, fiind relevate particularitățile constituirii dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova.

Capitolul al treilea, ***Limitele garanțiilor constituționale de protecție a dreptului de proprietate privată***, abordează obligațiile constituționale ale proprietarului de a respecta anumite limite, de a suporta anumite sarcini și consecințe în raport cu alți proprietari sau în interesul general al societății, în limitele determinate de Constituție, cu respectarea anumitor „linii roșii”, trasate prin art. 54 din Constituție, de delimitare a ingerințelor constituționale de cele ilegale și disproporționate. În prim-plan sunt garanțiile constituționale privind exproprierea, care este una dintre cele mai severe ingerințe a statului în realizarea dreptului de proprietate, deoarece lipsește persoana de bunul ce-i aparține. Astfel, normele constituționale și cele din cadrul legal infraconstituțional instituie garanții ale dreptului de proprietate împotriva confiscării ilegale și abuzive de bunurile dobândite licit. Limitele garanțiilor constituționale privind confiscarea sunt analizate prin prisma prezumției dobândirii licite a averii, în lumina interpretărilor date de Curtea Constituțională, practica CtEDO și instrumentele internaționale ratificate de Republica Moldova. În capitol se prezintă o analiză amplă a cadrului legal infraconstituțional privind restricționarea dreptului de proprietate pe piața financiar-bancară, prin prisma politicilor europene și a jurisprudenței CtEDO, fiind evidențiate anumite probleme de constituționalitate a legislației financiar-bancare a Republicii Moldova.

Capitolul al patrulea, intitulat ***Rolul justiției constituționale în apărarea dreptului de proprietate privată***, reprezintă un studiu privind exercitarea controlului de constituționalitate prin activarea mecanismelor jurisdicției constituționale, în scopul asigurării protecției dreptului ca valoare socială și respectării drepturilor fundamentale garantate de constituție împotriva acțiunilor autorităților. Capitolul conține o sinteză a tratărilor doctrinare referitoare la justiția constituțională și elementele de drept comparat privind tendințele constituționalismului modern de asigurare a accesului individului la justiția constituțională, cu relevarea rolului jurisdicției constituționale în protecția dreptului de proprietate în cadrul CEDO și al practicilor avansate ale statelor membre ale Comisiei de la Veneția. Este urmărită evoluția cadrului legal național privind accesul individual la Curtea Constituțională din ultimii ani, cu evidențierea carențelor și a rezervelor pentru lărgirea accesului direct la organul de jurisdicție constituțională.

Concluziile formulate în lucrare dezvăluie gradul de realizare a studiului și tendința de creare a unor piloni pentru intervenții constituționale, în vederea asigurării aplicării eficiente a garanțiilor constituționale, în raport cu dreptul fundamental de proprietate al fiecărui individ. Studiul complex al doctrinei și normelor constituționale, consacrate proprietății private, analiza cadrului legal infraconstituțional prin prisma normelor, practicilor și jurisprudenței internaționale în materia dreptului de proprietate privată au permis formularea unor propuneri de consolidare a garanțiilor constituționale cu impact direct asupra realizării acestui drept fundamental: ridicarea gradului de aplicabilitate directă a normelor constituționale; interzicerea expresă a naționalizării; lărgirea formulei de garantare a dreptului de proprietate contra abuzurilor în lipsirea de proprietate prin efectul actelor administrative; menționarea expresă în normele constituționale a dreptului de proprietate privată asupra pământului (terenurilor); eficientizarea accesului direct la contenciosul constituțional etc.

Cuvinte-cheie: Constituția Republicii Moldova, drept de proprietate privată, garanții constituționale, constituționalizarea dreptului de proprietate privată, dreptul de proprietate funciară, piața financiar-bancară, restrângerea dreptului de proprietate privată, angajamente internaționale, excepția de neconstituționalitate, accesul direct la organul jurisdicției constituționale.

1. STUDIUL ACTUAL AL CUNOAȘTERII ȘTIINȚIFICE PRIVIND CONSTITUȚIONALIZAREA DREPTULUI LA PROPRIETATE

1.1. Abordări doctrinare privind statul de drept și constituționalizarea dreptului

Constituția țării noastre, adoptată în 1994, conține, în art. 1, prevederi exprese, care stipulează că Republica Moldova este un stat de drept, democratic, în care demnitatea omului, drepturile și libertățile lui, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic reprezintă valori supreme și sunt garantate [6]. Astfel, noul act de bază a devenit un factor și instrument determinant în evoluția sistemului politico-juridic în ansamblul său, precum și în dezvoltarea ordinii juridice în țara noastră, care depășește actele de valoare constituțională existente în istoria statului nostru [213, p.41]. Fără îndoială, noua Constituție a avut un impact extrem de puternic asupra întregii societăți, generând astfel o serie de fenomene, procese de transformare atât la nivelul sistemului de stat, în ceea ce privește aspectele sale structurale și funcționale, cât și la nivelul întregii societăți, mai ales, cu privire la drepturile și libertățile fundamentale ale cetățenilor.

Cercetările empirice susțin legătura strânsă dintre sistemul juridic și dezvoltarea economică, corelația directă dintre nivelul de protecție a dreptului de proprietate și performanțele economice de lungă durată, precum și importanța reglementărilor instituționale pentru nivelul de atractivitate a investițiilor [289, p.461-463]. Statul de drept presupune instaurarea supremației legii întru securizarea drepturilor individului împotriva arbitrarului în exercitarea atribuțiilor statale, astfel ca legile, reglementările subsecvente și politicile să garanteze un anumit nivel de protecție în exercitarea dreptului de proprietate. Funcționalitatea statului de drept depinde de instituții adecvate, de un sistem judiciar puternic, de reguli clare de joc și de cetățenii care acceptă și respectă legile și atribuțiile instituționale.

Statul de drept este idealul, aspirația popoarelor și guvernelor de pe întreg globul pământesc, fundamentul sistemelor politice și juridice [262, p.5]. Ideea statului de drept se menține prezentă în dezbaterile științifice și politice pe parcursul secolelor, exprimând un deziderat, un imperativ, pe care îl doresc transpus în realitate statele tinere, precum este și Republica Moldova, care se află încă în tranziție spre statul democratic [309, p.14]. Academicianul Ion Guceac semnalează că problema statului de drept rămâne a fi una dintre cele mai importante nu numai pentru cercetătorii din diverse ramuri ale științei, dar și pentru politicieni, reprezentanți ai autorităților legislative, executive și judecătorești din Republica Moldova și din alte țări [211, p.78].

Mircea Djuvara, în tenacitatea de a defini *statul*, menționează într-o manieră relevantă: „Realitatea, desigur, cea mai puternică și cea mai interesantă în drept, cea mai pasionantă de studiat este Statul. E o realitate atât de vie și de puternică, încât absoarbe realitatea noastră a tuturor, care se pierde într-însa. E o realitate atât de profundă, încât ea se ascunde în timp și în spațiu mult peste existența persoanelor individuale. E o realitate absolută, întrucât nu recunoaște nicio autoritate absolută, cum recunoaște persoana privată autoritatea statului. Statul nu recunoaște nimic superior sîsî. Statul își exercită, în principiu, atribuțiile pe un anumit teritoriu. Ei bine, pe acest teritoriu și față de persoanele aflate pe el, statul organizează dreptul. Fiecare stat legiferează astfel pe teritoriul său” [191, p. 120].

Reputatul statalist, doctorul habilitat Gheorghe Costachi, conchide judicios că edificarea statului de drept este o necesitate vitală dintre cele mai stringente, determinată de condițiile noi de viață, de perioada de tranziție de la economia supracentralizată la economia liberă de piață, de la o conducere autoritară la o conducere bazată pe principii democratice [172, p. 40].

În contextul cercetării noastre, amintim că termenul *stat de drept* provine din germ. „Reichtstadt”, care, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a desemnat doctrina conform căreia statul trebuie să asigure supremația constituției țării și subordonarea acțiunilor statului față de aceasta. În terminologia anglo-saxonă, *statul de drept* este numit *the Rule of Law* „guvernarea/supremația legii”, dar, după cum observăm, nu există o ecivalență completă în sens.

Termenii care formează sintagma *statul de drept* se află în relație de presupunere reciprocă, consemnează profesorul Ion Deleanu, menționând: „a) Dreptului îi este indispensabil statul, pentru a-i crea normele, pentru a edifica elementele sistemului juridic, pentru a asigura finalitatea și eficacitatea normelor juridice, pentru a le potențializa, sub semnul vitalității constrângerii, în cazul nerespectării lor; b) Statului îi este indispensabil dreptul, pentru a exprima puterea, pentru a-i asigura efectivitatea, prin instituirea unui comportament general și obligatoriu. Simpla asociere a celor doi termeni nu este, de la început, justificată: statul nu se reduce la drept, iar dreptul nu se reduce la stat” [187, p.24]. Aceste două elemente sunt totdeauna prezente în definirea statului de drept, și anume: relația dintre stat și drept, precum și subordonarea statului față de drept, relevă același autor într-o altă lucrare [188, p. 77].

B. Negru și A. Negru, în lucrarea *Teoria generală a dreptului*, subliniază că statul, ca sistem social, nu este individualizat prin statică, ci dimpotrivă, evoluează și se modifică în rezultatul

procesului dialectic de dezvoltare istorică obiectivă a societății. Acest proces însă nu este caracterizat prin uniformitate, foarte des fiindu-i specifică diversitatea și contradictorialitatea [231, p. 98-100].

Juristul francez Leon Duguit, unul dintre cei mai revoluționari gânditori juriști ai generației sale, încă la începutul secolului trecut, enunța că, indiferent de convingerea despre stat și lege, statul are îndatoriri față de indivizi, că acțiunea sa este limitată pozitiv și negativ de lege, adică există lucruri pe care nu le poate face și lucruri care este silit să le facă, iar obligația statului de a respecta drepturile și libertățile fundamentale ale omului este „aceeași în toate timpurile, în toate țările, la toate popoarele; ea este fondată pe drepturile individuale naturale ale omului, care au fost, sunt și vor fi întotdeauna și peste tot, pentru toți oamenii, aceleași drepturi” [290, p.4].

Activitatea desfășurată de stat trebuie să se supună legilor constituționale. Astfel, statul de drept presupune, mai întâi de toate, respectarea legilor conform Constituției. Constituția este chemată să instituie așa o ordine, în care legea și dreptul să fie indisolubile. În acest sens, supremația Constituției și a legii pot fi cu adevărat definitorii pentru statul de drept, conchide constituționalistul T.Cârnaț [156, p.1423]. Doctrinarul Gh. Avornic, abordând subiectul principiilor statului de drept, un rol important îl atribuie principiului supremației legii [143, p.304].

Ne raliem poziției doctorului habilitat Gh. Costachi, care opinează că statului de drept îi este inherentă o Constituție democratică, care îndeplinește eficient funcțiile sale și care instaurează în cadrul societății un regim constituțional democratic real, respectat de către toți [171, p.109].

Constituționalizarea este o cerință primordială a statului de drept, ceea ce presupune existența normelor juridice fundamentale imperative, ierarhic superioare, care determină caracterul și esența altor acte normative de a fi în conformitate cu constituția sau cu principiile generale ale acesteia. În spiritul contractului social, loialitatea constituțională obligă la atașament, la „respectarea Constituției în litera și în spiritul acesteia, la îndeplinirea cu bună-credință a obligațiilor și respectarea drepturilor pe care constituția le prevede, încadrarea în limitele de competență stabilite de textele constituționale și respectarea competenței reglementate pentru toate autoritățile publice, cooperarea, colaborarea, consultarea în îndeplinirea competențelor concurente” [269, p.130].

Procesul de constituționalizare a dreptului a fost identificat în sistemele juridice ale diferitor state, ca efect al acțiunii justiției constituționale de punere în acord a tuturor normelor juridice cu prevederile Constituției. Comunitatea mondială dispune de o bogată experiență în crearea unui sistem al constituționalismului, observă profesorul Ion Guceac. În același timp, fiecare stat se deosebește prin caracteristici specifice (de ordin național, istoric, politic, ideologic, cultural, economic etc.), care

determină nevoia și posibilitatea lui de a-și crea propriile modele de constituționalism [212, p. 404]. Pentru începutul sec. al XXI-lea este specifică tendința de a examina constituționalismul într-un aspect mai larg, atribuindu-i acestuia sensul de mișcare social-politică, teorie, doctrină și practică [353, p. 80–85].

Aspectul doctrinar al constituționalismului autohton este reflectat în mai multe lucrări, publicate în ultimii ani în țara noastră [208, 215, 209, 211, 212, 170, 142, 241, 157].

În viziunea savantului I. Guceac, constituționalismul este un fenomen istoric, care a apărut în același timp cu convingerea că bunăstarea și dreptatea sunt realizabile doar cu ajutorul autoguvernării sociale. Constituția, în felul acesta, este un drept al societății, și nu al statului. Scopul acestuia din urmă este de a apăra prioritățile sociale, principala dintre care este libertatea. Cu alte cuvinte, constituția perfectează delimitarea bunăstării și dreptății de puterea politică, reglementând relațiile dintre stat și societate în așa fel încât statul, rămânând garantul drepturilor civile, să înceteze a controla politic societatea [208, p.221]

Doctrina europeană modernă de concentrare în constituție a unor norme superioare, care guvernează întreg sistemul juridic, are la bază teoria *Stufenbautheorie* «construcția în trepte a ordinii de drept», dezvoltată de juristul austriac Hans Kelsen și fundamentată pe doctrina pură a dreptului. Conform acestei teorii, „ordinea de drept nu este un sistem de norme de drept aflate pe același plan, egale”, normele juridice constituie o ierarhie dintre raporturile de validitate și raporturile de conformitate [220, p.272]. Primul tip de raport presupune că o normă este valabilă, dacă a fost emisă în modul determinat de o altă normă, dar căutarea raționamentului de valabilitate al unei norme trebuie să sfârșească la o normă care se presupune a fi ultima, cea supremă, cea mai înaltă, care are funcția normei de bază [325, p.105]. Hans Kelsen și discipolul său Adolf Merkl sunt co-fondatorii faimoasei teorii privind „piramida normativă”, care prezintă sistemul de drept ca pe o piramidă de norme, în vârful căreia se află constituția, la care trebuie să fie adaptat întreg sistemul. Totuși această armonizare dintre constituție și normele care formează sistemul de drept este mai mult o aspirație decât o realitate, deoarece, inevitabil, există norme ineficiente sau contradictorii, lacune de drept etc. [320, p.99].

În istoria contemporană, constituția și-a câștigat titlul și statutul de lege a legilor, care deține cel mai înalt rang în sistemul actelor normative, este centrul de legătură și de armonizare a relațiilor complexe de ordin politic și social, legea care determină raporturile dintre stat și societate, garanție a stabilității politice și sociale [301, p.7], a funcționalității instituțiilor democratice, program de realizare și protecție a drepturilor fundamentale ale cetățenilor statului, instrument de siguranță, menit să

prevină devierile de la instituțiile democratice, unica platformă de ajustare și schimbare a principiilor vieții politice și sociale. Constituția este un document politic și juridic fundamental care „a) realizează o sinteză a proceselor definitorii din istoria societății, până la atingerea nivelului de democratizare și civilizare; b) exprimă o filozofie și o ideologie specifică colectivității umane constituite în statul respectiv; c) consacră o anumită formă de organizare politică a societății; d) stabilește limitele puterii formate în stat, fiind, totodată, o garanție a drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor; e) stabilește modul de exercitare a puterii politice și principiile generale care guvernează viața politică a societății, constituind astfel o concepție asupra relațiilor social politice” [166, p.49].

Cuvântul *constituție*, care provine de la latinescul *constitutio*, semnifică „așezare cu temei“, „stare a unui lucru“. În dreptul roman, termenul *constituție* era utilizat pentru definirea unei legi, însă în perioada antică și cea medievală constituția nu avea statutul legii fundamentale a unui stat [166, p.48]. Actualmente, la nivel global, este evidentă tendința de adoptare a Constituțiilor scrise, fiind accentuată dimensiunea juridică a conceptului de *constituție* cu caracter de lege „supremă”, act unic, în care sunt sistematizate normele constituționale. În viziunea constituționaliștilor, forma scrisă concentrată a Constituției ar prezenta avantaje în comparație cu sistemul normelor constituționale nescrise [208, p.161; 275, p.108].

Raționamentele alegerii formei scrise a unei Constituții care cuprinde un text succint, generalizat, sunt aliniate ideii lui Napoleon despre constituție, care trebuie să fie scurtă și obscură. Însă normele constituționale nu sunt limitate la simple texte, o listă exhaustivă de drepturi și libertăți fundamentale, ci sunt interpretate în spiritul și principiile constituționale și al reglementărilor internaționale. Statele care au texte constituționale unitare dispun de multe alte documente legislative și de jurisprudență care completează normele speciale de ordin constituțional. Pe de altă parte, constituționaliștii abordează problema insuficienței textului propriu-zis al unei Constituții declarative. Există state care au adoptat Constituții scrise frumos doar pe hârtie, nefiind asigurată funcționalitatea normelor supreme (de exemplu, Congo, Angola, India), iar state dezvoltate, precum Regatul Unit al Marii Britanii, Israelul sau Canada, funcționează în baza actelor cu putere juridică superioară, care îndeplinesc funcții constituționale [293, p.73].

Astfel, stabilitatea și eficiența finală a Constituției scrise sau nescrise este determinată de actorii implicați în realizarea normelor cu valoare constituțională. Doctrinarul I. Guceac subliniază că, de fapt, constituția nu trebuie considerată o creație și un instrument al puterii de stat, „ea trebuie să

reflecte interesele societății și valorile sociale, să fundamenteze scopurile și direcțiile de dezvoltare ale societății, să reprezinte nucleul de constituire a sistemului de drept național” [208, p. 99].

În aceeași perspectivă, prof. V. Popa menționează că existența Constituției în stat nu înseamnă că acest stat poate fi considerat constituțional. Astfel, caracteristica principală a unui stat constituțional este existența anumitor garanții, care asigură o subordonare a statului legii. Aceste garanții formează, în ansamblu, regimul constituțional, iar cele mai importante sunt edificate de Constituție la rang de principii constituționale și formează baza regimului constituțional [241, p.36].

Constituționalitatea nu presupune numai existența normelor juridice de bază, care guvernează întregul sistem juridic, dar impune și funcționarea unor mecanisme care să vegheze respectarea legii supreme. Fără existența unei sancțiuni a violării normelor constituționale, nu s-ar putea face o distincție de principiu dintre Constituție, ca Lege Fundamentală, și alte norme, fiind imperios necesară instituirea controlului constituționalității [166, p.50] și a mecanismelor de activare a controlului constituțional. Justiția constituțională reprezintă sinteza, contopirea activității de control a puterii de stat într-o procedură jurisdicțională specializată, asigură protecția dreptului ca valoare socială [192, p.2], veghează respectarea drepturilor fundamentale împotriva acțiunilor autorităților care atentează la drepturile și libertățile fundamentale ale cetățenilor. Norma constituțională este unica normă de referință în exercitarea controlului de constituționalitate. Rolul jurisdicției constituționale și al reglementărilor de natură constituțională este unul incontestabil în procesul reformării sistemului politico-juridic, în procesul de constituționalizare a dreptului, constituire și maturizare a unei noi societăți în Republica Moldova, care și-a propus drept scop major edificarea statului de drept, respectarea drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor.

Constituționalizarea dreptului este efectul principal al procesului de adaptare continuă, de transformare a sistemului normelor juridice după modelul normelor constituționale supreme, în așa fel încât să fie puse în acord cu dispozițiile constituționale [208, p.45; 275, p.104]. Deoarece dreptul trebuie să pornească de la un model, de la o normă exemplară, supremă, cum este Constituția, apare întrebarea firească despre norma de bază, de referință pentru însăși norma constituțională. În acest context, un alt discipol al lui Kelsen, Alfred Verdross, a promovat consecvent opinia că normele internaționale servesc drept bază pentru validarea normelor naționale [313, p.355]. Verdross a transferat conceptul de *constituționalism* la nivelul normelor de drept internațional, întru fundamentarea autonomiei dreptului internațional vis-à-vis de suveranitatea statului, ceea ce a pus

bazele constituționalismului internațional, care abordează corelația dintre dreptul internațional și cadrul legal național [302, p.396-402].

La nivel global, nu a fost elaborată o teorie coerentă privind subordonarea dreptului intern normelor imperative ale dreptului internațional - *jus cogens*. Instituirea supremației normelor internaționale pentru protecția unor drepturi specifice, cum este dreptul de proprietate, este la nivelul dezbaterilor [324, p.1-5], inclusiv referitor la necesitatea unei Convenții privind dreptul la proprietate [300, p.193-194]. Totodată, internaționalizarea dreptului este o realitate, statele sunt legate prin multiple mecanisme relaționale mondiale sau regionale, astfel încât în nucleul Constituțiilor sunt conservate nu numai valorile naționale intangibile, principiile generale pe care este clădit statul, dar și un „set imuabil de valori universale, comune tuturor statelor democratice, în care preeminența dreptului și respectarea drepturilor fundamentale ale omului reprezintă cheia întregii arhitecturi juridico-statale” [192, p.1].

Globalizarea legilor constituționale este un fenomen recunoscut. Se susține existența unei tendințe de convergență atât în ce privește caracterul și conținutul normelor constituționale, adoptate în diverse state ale lumii, privind drepturile fundamentale ale omului, care se află sub protecție constituțională, cât și referitor la instituirea controlului constituțional, în vederea asigurării respectării acestor drepturi. Studiile empirice arată că în anul 1946 doar 25% din state aveau incluse în constituțiile lor norme privind exercitarea controlului judiciar în materie constituțională, dar către anul 2006 această proporție a crescut la 82%. Excepție fac Statele Unite ale Americii, unde controlul constituțional este exercitat în absența unui mandat explicit în textul Constituției [305, p.1198-1199].

Savantul Gh. Costachi observă, în mod întemeiat, că în prezent nu trebuie să ne reducem la existența Constituției, la afirmarea și recunoașterea supremației acesteia, a acțiunii ei directe asupra relațiilor din societate. Concomitent, e necesară orientarea atenției statului, a societății și cetățeanului spre esența, specificul și importanța realizării Constituției, implicarea conștientă și activă a tuturor în acest process, pentru a crea, consolida și menține în comun o ordine constituțională reală și stabilă, dominată de principiile democratice ale statului de drept [173, p. 73].

Constituționalismul contemporan a evoluat prin imitarea și valorificarea antichității. Istoria milenară a dreptului roman și documentele dreptului privat roman constituie una dintre cele mai valoroase surse care au influențat enorm evoluția dreptului în ansamblu și a dreptului de proprietate în special. Regretatul profesor C. Tomulescu apreciază adevărata valoare a dreptului roman pentru posteritate și conchide cu discernământ: „Dreptul roman a creat limba juridică, Roma a creat alfabetul

dreptului, grație acestui alfabet putem formula astăzi orice idei juridice” [270, p. 6.]. Juriștii romani s-au preocupat de rolul statului și al comunităților în gestionarea proprietății și i-au inspirat pe autorii teoriilor moderne privind rolul sistemului juridic în realizarea drepturilor fundamentale ale omului, referindu-se și la instituția proprietății [182, p.128].

Romaniștii recunosc existența constituțiilor nescrise ale Romei, caracteristice fiecărei din cele 4 epoci ale istoriei romane: constituția Regatului Roman, care a durat de la fondarea Romei în a. 754 î.e.n. și până în a. 509 î.e.n., constituția Republicii Romane, care a durat până în a.27 î.e.n., constituția Imperiului Roman și constituția Imperiului Roman de Apus, imperiul care a existat până în a. 565 e.n., ultima epocă fiind divizată în perioada principatului (27 î.e n. - 284 e.n.) și perioada dominatului (284 e.n. - 565 e.n.). Precedentul a fost sursa de bază a constituțiilor romane, axate preponderent pe controlul sistemului politic, instituind norme privind limitele instituțiilor statului și drepturile cetățenești, rolul religiei, procedurile legislative și de judecare. Constituțiile Romane au influențat conceptele constituționaliste moderne, deși nu conțineau norme privind drepturile individuale în sensul modern, fiind totuși recunoscute anumite drepturi, cum ar fi dreptul de a nu fi executat fără un proces judiciar, drepturi politice, precum și dreptul la justiție [316, p.14, 15, 24, 28].

În istoria sa, relativ scurtă, comparativ cu cea a Romei, Atena antică a parcurs calea unor transformări spectaculoase de la aristocrație până la o democrație vibrantă, la o economie înfloritoare, fiind un centru intelectual și filosofic în zona mediteraneeană. Din sursele ateniene își are originea sintagma *noi, poporul* (*demos*), care a fost preluată în preambulul multor constituții moderne, exprimând voința colectivă supremă a unui popor de a fi guvernat democratic (*demos + kratos*) [312, p.147-148]. Modelul de constituționalism atenian denotă flexibilitate, admite interpretarea, care nu este limitată îngust la normele constituționale originale, ci este ghidată de principiile și scopul de bază al legii supreme [329, p.5].

Lucrările lui Xenofon, Platon, Aristotel au sugerat ideea separației puterilor în stat, care a avut continuitate în operele altor gânditori ca Marsilio de Padova, Dante, Tommaso Campanella, Jean Bodin, Niccolò Machiavelli [166, p.41]. Cicero afirma că orice lege valabilă trebuie să vină din natură, mai târziu Toma d'Aquino (1224-1274) a dezvoltat teoria antică privind legea superioară care are la bază forța divină, dreptul natural fiind un segment în lanțul *lex aeterna, lex naturalis, lex humana, lex divina*, iar legiuitorul având misiunea de a institui normele de drept *lex humana*, care nu trebuie să contravină dreptului natural, altfel fiind încălcată voința divină [332]. Ideile filosofice și juridice din antichitate au alimentat teoriile de mai târziu privind ierarhia surselor de legi, organizarea și

sistematizarea normelor juridice prin codificarea lor, au pus începutul liniei demarcatoare între normele constituționale și alte norme juridice și politice [232, p.57-58]. Sistematizarea prin codificare își are începutul în antichitate: Legea lui Bokoris (sec. VIII î.H) în Egipt, Codul lui Hammurabi în Babilon (sec. XVIII î.H), Legea celor 12 table în Roma antică (sec. V î.H.), Legea lui Solon (sec. VII î.H) și a lui Dracon (sec. V î.H) în Grecia antică, încorporarea Constituțiilor în Codul lui Teodosian (sec. V d.H), Codul lui Iustinian (529 e.n).

Moștenirea valoroasă romanică și ateniană reprezintă o mărturie elocventă privind rolul pe care îl are istoria juridică în generare de inovații juridice, schimbări politice și sociale. Constituțiile moderne nu au apărut pe loc viran, ci au evoluat prin valorificarea patrimoniului cultural al omenirii – conceptele privind ordinea de drept, dreptul natural, suveranitatea poporului, morala religioasă, ideile politice [213, p.67]. Dreptul constituțional a preluat și anumite cutume cu privire la constituirea, competența, funcționarea organelor puterii, raporturile dintre aceste organe și dintre ele și cetățeni, după cum și normele dreptului civil au evoluat în baza unor „obiceiuri particulare”, care instituie anumite limite în exercitarea dreptului de proprietate (servitutea, reguli de bună vecinătate ș.a.) [221, p.60].

Secolele al XVII-lea – al XVIII-lea au ridicat gândirea politică și juridică la un nou nivel prin mișcarea iluministă, perioadă cunoscută ca „Epoca Luminilor” sau „Epoca Rațiunii”, marcată de inovare pe toate palierele societății și având drept scop crearea unei societăți „raționale”. Promotori ai mișcării iluministe au fost filosofi proeminenți din Franța, ca Voltaire, D’Alembert, Diderot, Montesquieu, din Scoția - Frances Hutcheson, Adam Smith, David Hume, Thomas Reid, din Germania - Christian Wolff, Moses Mendelssohn, G.E. Lessing, Immanuel Kant, ș.a. [286].

Schimbările de mentalitate în societate au creat premise pentru revoluțiile antifeudale, care au determinat adoptarea în lanț a constituțiilor moderne în Europa și America, ce au consfințit dreptul la proprietate.

Constituții europene. Pe continentul european, cel mai vechi document scris de natură constituțională este convenția cunoscută sub denumirea de *Magna Charta Libertatum*, „Marea Cartă a Drepturilor”, primul act constituțional englez, semnat în 1215 de către regele Angliei Ioan (John) Plantagenet, Ioan fără de Țară. Obiectivul principal al acestui act a fost delimitarea puterii regelui, eliminarea abuzurilor, garantarea unor drepturi pentru cetățeni – stabilirea impozitelor cu aprobarea Consiliului Comun al Regatului, eliminarea abuzurilor în caz de privare de libertate a omului sau de lipsire a omului de bunurile sale [253, p.5], garanții pentru moștenitorii minori prin instituirea

obligațiilor tutorelui, care administra pământul moștenit, precum și pentru soția defunctului [267, p.216]. *Magna Carta* a inspirat autorii multor constituții moderne, dar Marea Britanie nu a adoptat un document constituțional scris unic. Constituția Regatului Unit al Marii Britanii cuprinde dreptul cutumiar, precedentul judiciar (*common law* – cutumele sancționate de judecător) și acte adoptate de legiuitor (statutory law) – *Magna Charta Libertatum* (1215), *Petition of Right* (1628), *Habeas Corpus* (1679), *Bill of Rights* (1689), *Actul de stabilire a succesiunii la tron* (1701), *Parliament Act* (1911 și 1949), *Representation of the People Act* (1963), precum și *Human Rights Act* (1998), care codifică în dreptul britanic convenția CEDO [267].

Dintre constituțiile moderne din Europa, prima este considerată a fi cea a Poloniei, adoptată la 3 mai 1791, ca „Act Guvernamental” (*Ustawa rząadowa*), de către *Sejm* (parlamentul) al Uniunii Polono-Lituaniene. Constituția a introdus egalitate în drepturi politice între orășeni și nobilime și i-a pus pe țărani sub protecția guvernului. Cunoscută ca prima constituție din Europa modernă și a doua din lume, după Constituția Statelor Unite, Constituția Poloniei a fost în vigoare doar timp de un an, dar este considerată un „testament lăsat de Patrie” și a influențat mișcările democratice ulterioare. De-a lungul istoriei, Polonia a adoptat multe alte acte constituționale, dar ziua de 3 mai este sărbătoarea națională a Constituției [184, p. 297-298].

Constituția Franței a fost adoptată în 1791, urmare a revoluției Franceze din 1789, dar Franța a avut mai multe constituții, cea actuală este a cincisprezecea, adoptată în 1958 și modernizată în 1995. Franța este considerată țara de origine a ideii unei legi supreme, „a dat ideea și exemplul Constituției scrise, sistemice, complete, ca expresie a culturii și civilizației de mare calitate” [227, p.631]. Titlul de *Constituție* pentru legea supremă a unui stat, în sensul modern, este preluat din celebra Declarație a drepturilor omului și cetățeanului din 26 august 1789 (*Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*), adoptată de Adunarea Națională de la Versaille, care a format preambulul Constituției din 1791 și a stat la baza Declarației Universale a Drepturilor Omului din 1948. Constituția franceză a influențat puternic construcțiile constituționale din țările europene, dar și de pe alte continente.

Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului din 1789 afirmă expres dreptul de proprietate în Art. 2: „Scopul oricărei asocieri politice este păstrarea drepturilor naturale și imprescriptibile ale omului. Aceste drepturi sunt libertatea, proprietatea, siguranța și rezistența la oprimare”. Art. 17 prevede: „Proprietatea fiind un drept inviolabil și sfânt, nimeni nu poate fi lipsit de ea, afară numai de cazul în care nevoia publică, constatată conform legii, o cere în mod evident și cu condiția unei juste și prealabile despăgubiri” [227, p.668, 670]. Mai târziu, dreptul de proprietate

a fost consfințit în Codul civil francez din 1804, care poartă și titlul de *Codul lui Napoleon*, care a apreciat valoarea acestui act istoric printr-o frază devenită celebră: „Am câștigat 40 de bătălii, dar asta nu înseamnă nimic, Waterloo va șterge amintirea tuturor victoriilor mele; gloria mea veșnică însă va fi Codul civil” [243, p.7]. Constituția Franței din 28 septembrie 1958 consacră dreptul de proprietate (art. 17. Proprietatea fiind un drept inviolabil și sfânt), în spiritul Declarației drepturilor omului și cetățeanului din 1789 [92].

Cea mai veche constituție europeană scrisă este considerată Constituția Republicii Serenissime San Marino, care datează din 1600, dar unele opinii susțin că prima Constituție scrisă a fost cea a Corsicii din 1735 [139, p.12]. Printre cele mai longevive constituții din Europa sunt cele adoptate de Olanda (în 1814), Norvegia (1814), Belgia (1831), Danemarca (1849), Luxemburg (1868). Constituțiile europene moderne conțin prevederi exprese privind protecția dreptului de proprietate [85, art.14, art.15, art.18, art.19; 91, art.16, art.17 ș.a.].

Constituția Statelor Unite ale Americii. Revoluția Americană din 1765-1783 a derulat în paralel cu războiul din 1775-1783, finalizat cu independența Americii de Marea Britanie prin adoptarea Declarației de independență din 4 iulie 1776 [130], dată sărbătorită ca ziua creării Statelor Unite ale Americii (SUA), și adoptarea Constituției SUA din 1788 [286]. Revoluționarii americani, ca și cei francezi, au fost influențați de ideile constituționaliste ale Romei antice, de conceptele lui Montesquieu privind separarea puterilor legislative, executive și judiciare [316, p.5]. La momentul adoptării Constituției SUA, multe state membre aveau deja propriile constituții până la unificare, cea mai veche fiind Constituția statului Massachusetts din 1780. Constituția SUA exprimă voința supremă a poporului Statelor Unite de a forma o Uniune cât mai perfectă, de a stabili justiția, de a promova bunăstarea generală și a asigura libertatea pentru toate generațiile următoare [119].

Inițial, Constituția SUA nu conținea dispoziții exprese privind dreptul de proprietate privată, instituind doar competența exclusivă a Congresului de a dispune și elabora toate normele și reglementările necesare privind teritoriul sau alte proprietăți aparținând Statelor Unite [119]. Afară de textul inițial, au fost votate 27 de amendamente, care au completat legea supremă a SUA, dar documentul original nu a suferit vreo schimbare. Primele zece amendamente la Constituția Statelor Unite au constituit *Bill of Rights* „Declarația Drepturilor Omului” [131], care au extins Constituția cu garanții privind drepturile și libertățile persoanelor, având ca bază și acte precum *Magna Carta* din 1215. Câteva amendamente la Constituția SUA se referă expres la dreptul de proprietate [119]:

- Amendamentul III (ratificat la 15 decembrie 1791) interzice soldaților să se instaleze în case particulare „*fără consimțământul proprietarului*”, altfel decât într-o manieră „*prevăzută prin lege*”;

- Amendamentul V (1791) are drept obiectiv protecția drepturilor la viață, libertate și proprietate;

- Amendamentul XIV - Protecția drepturilor cetățeanului (1868), interzice statelor de a restrânge privilegiile cetățenilor, pornind de la garanțiile federale: „Niciun stat nu va elabora sau aplica vreo lege care să restrângă privilegiile sau imunitățile cetățenilor Statelor Unite; niciun stat nu poate priva vreo persoană de viață, libertate sau proprietate, fără a urma cursul firesc al procedurilor legale; și nici nu va refuza vreunei persoane aflate sub jurisdicția sa protecția egală a legilor” [314, p.20].

Nici normele Construitei SUA, nici amendamentele nu menționează explicit protecția dreptului de a dobândi, de a folosi sau de a dispune de bunuri, dar nu există dubii referitor la protecția acestor drepturi inerente ale proprietarului, drepturi care se prezumă, iar constituțiilor statale le revine funcția de a defini limitele protecției acestor drepturi. După cum afirmă experții americani în drept și jurisprudență, având în vedere limitele restrânse ale unui document constituțional, magistraților le revine rolul critic de a interpreta și a aplica limbajul constituțional reieșind din larghețea și profunzimea principiilor teoretice care au fundamentat norma constituțională [310, p.1099]. Or, scrierea unui text constituțional nu semnifică atingerea obiectivului final, Curtea Supremă de Justiție a SUA îndeplinind misiunea politică și juridică de interpretare a normelor fundamentale constituționale [94].

Sușținem ideea privind faptul că într-adevăr constituțiile nu se creează, ci se constituie. Apariția lor marchează maturitatea societății civile. Aceasta înseamnă că societatea nu numai că a conștientizat supremația sa de principiu asupra puterii statului, ci și a început să se identifice cu factorul principal al progresului politic [208; 173].

În concluzie, ne raliem opiniei savantului I. Guceac, conform căreia „constituționalismul este cel mai semnificativ și vital rezultat pentru dezvoltarea atât a comunității internaționale, cât și a fiecărui stat în parte, această teorie având concomitent dimensiuni general-umane și statale” [212, p.412]. Constituționalismului îi revine un loc special în procesul de edificare a statului de drept, care, în calitatea sa de concept complex, conține în sine teoria Constituției în toate manifestările acesteia în procesul de dezvoltare istorică a țării respective, constituționalismul nu ar fi altceva decât strategia de edificare a statului de drept, care stabilește exigențele față de un asemenea stat.

1.2. Constituționalizarea dreptului de proprietate privată în spațiul românesc

Proprietatea constituie una dintre cele mai vechi, mai importante și, totodată, una dintre cele mai amplu analizate instituții sub aspect social, politic, economic și juridic. Indiferent de epoca de referință, zonă geografică sau sistemul de drept, această poziție aparține în mentalitatea socială și economică a individului și în politica juridică promovată de puterea statului a fost ocupată de instituția proprietății în mod firesc, natural, prin evoluția dorinței permanente a omului de a-și manifesta și a-și securiza puterea de a stăpâni lucruri, în raport cu alți semenii. Conceptul dreptului de proprietate în epoca contemporană este rezultatul transformărilor istorice complexe ale gândirii juridice despre stat și drept [263, p.214].

Instituția proprietății a fost și rămâne în epicentrul sistemului de norme de conduită umană, de la societățile arhaice și până la etapa actuală. Protecția proprietății este motivul care impune oamenilor să formeze o societate (John Locke). Viața, libertatea și proprietatea există nu pentru că oamenii au creat legi, dimpotrivă, viața, libertatea și proprietatea au existat de la începuturi și i-au făcut pe oameni să creeze legile și să le aducă în prim-plan (Frederic Bastiat, economist francez de orientare liberală). După cum s-au exprimat unii filosofi și economiști, proprietatea este pilonul civilizației (Leon Samson); cea mai de preț lecție de istorie este că proprietatea privată reprezintă un element iminent al civilizației umane (Ludwig von Mises).

Dreptul de proprietate a evoluat în spațiul românesc, ca și oriunde în lume, fiind marcat de conformism și receptivitate față de influențele străine în acest domeniu, determinate de cuceririle și dominațiile care s-au perindat – romană, otomană, maghiară, austro-ungară, rusească.

În perioada antică de până la cucerirea Daciei de către romani, textele lui Ovidiu atestă două forme de proprietate în spațiul geto-dac: proprietate colectivă și proprietatea individuală asupra pământurilor. Aceleași două forme de proprietate existau la geto-daci înainte de formarea statului, dar și în perioada organizării statale. Fondurile agrare constituiau bogăția principală și erau împărțite anual – fie prin decizia sfatului obștii, fie prin trageri la sorți – între membrii colectivității, pentru a fi cultivate, roadele culese revenind celor care cultivaseră pământul. Astfel, se atestă că obștea teritorială era o formă de organizare străveche a geto-dacilor [182, p.130]. În perioada medievală timpurie, comunitățile de agricultori din spațiul pruto-nistean erau organizați colectiv în obști sătești, care aveau în stăpânire pământuri în hotare bine delimitate – terenuri arabile, imașuri, păduri și ape. Cercetătorul Gh. Postică atestă existența aristocrației posesoare de turme și lipsa unei aristocrații funciare, pământul aparținând obștilor, care datorau autorității centrale anumite taxe [242, p.373-376].

Deși cucerirea romană a intervenit în spațiile geografice și în civilizația geto-dacice, trăsăturile autohtone ale proprietății funciare s-au menținut și în perioada în care Dacia era provincie romană, dreptul roman fiind aplicat concomitent cu dreptul autohton. După cucerire, teritoriul Daciei intră în *ager publicus*, proprietatea statului roman. Cei care aveau dreptul de posesie asupra terenurilor erau supuși dreptului roman privind proprietatea provincială, care, de rând cu cea peregrină și pretoriană, au acționat temporar și au dispărut după retragerea aureliană [182, p. 131] din a. 271-275, după care se mențin instituții din dreptul geto-dac. O bună parte din pământul Daciei a fost lăsat în folosința vechilor proprietari autohtoni cu titlu de *ager stipendiarius*, adică pământul pentru care se plăteau impozite și se prestau diverse servicii în muncă. Astfel, populația din Dacia Romană păstrează particularismul geto-dacic datorită și faptului că provincia romană nu a cuprins întreaga Dacie.

Dreptul românesc vechi reprezenta un sistem de cutume, datini și tradiții nescrise, respectate și transmise din generație în generație din cele mai îndepărtate timpuri, cunoscut în interior sub numele de „Obiceiul pământului”, „Legea Țării”, „Legea pământului”, „Lege sfântă” sau „Legea străbună”. Dreptul cutumiar a reprezentat prima etapă în dezvoltarea dreptului – etapa inferioară [205, p.39]. În afara teritoriilor românești, *Obiceiul pământului* a fost cunoscut cu denumirile „*jus Valahicum*”: *ius Volachie antiqua et approbata lex districtum Volachicaliu universorum, lex Olachorum, ritus Volachie, modus Olachorum, mos Olachorum, Volachorum antiqua lex et consuetudo* [196]. Obiceiul pământului este specific culturii populare românești, provenind și dezvoltându-se de-a lungul timpului din necesitățile conviețuirii țăranilor români în diverse organizații sociale. După cum spunea Nicolae Iorga, obiceiul pământului nu este altceva decât un „drept de proprietate” [Apud: 272, p.38]. Vechiul drept nescris românesc este rezultatul evoluției firești a dreptului de proprietate funciară în satele devălmașe, care timp de mai multe secole a guvernat nu numai raporturile de proprietate. Țăranii deveneau membri cu drepturi ai comunităților doar în măsura în care dobândeau statutul de proprietar de moșie, astfel că proprietatea asupra pământului a fost la temelia societății satești, constituind o cultură obștească complexă, integrată pe tradiție, o garanție a recunoașterii juridice a țăranilor, izvor al dreptului și puterii personale de decizie asupra problemelor comunitare [272, p.63, 68-69].

Proprietatea țărănească funciară în cele două forme, colectivă și individuală, guvernată de Obiceiul pământului, a fost una dintre cele mai permanente și perpetue, prezentă la geto-daci, apoi la daco-romani și mai târziu la români. Moșnenii și răzeșii, proprietarii în devălmășie reprezintă cea dintâi și, până la sfârșitul secolului al XVI-lea, unica clasă de proprietari de pământ, categoria socială de bază a vechii societăți românești. Până la începutul sec. al XIX-lea, moșnenii și răzeșii au constituit

o categorie socială și juridică bine definită de țărani liberi, proprietari deplin pe terenurile și drepturile lor. După reforma agrară din anul 1864, proprietatea individuală câștigă mai mult teren, proprietatea în indiviziune rămâne în afara reglementărilor, generând conflicte. Odată cu procesul de împroprietărire a clăcașilor/țăranilor legați de moșie, aceștia se contopesc cu moșnenii și răzeșii într-o singură clasă socială – țăranimea, determinând astfel declinul accentuat al obștilor satești.

După formarea statelor medievale, în spațiul românesc a evoluat o proprietate clasificată în funcție de titular. Proprietatea domnească își avea originea în puterea autoritară a domnitorilor care, prin cutumă, aveau drept de proprietate asupra întregului pământ și putere de aprobare a tuturor actelor juridice referitor la orice mutație de proprietate. În virtutea prerogativelor sale, șeful statului confirma stăpânirea pământului proprietarilor ale căror acte de proprietate fuseseră furate, pierdute sau distruse, încuviința înființarea de sate pe terenuri deștelene sau defrișate. Proprietatea bisericească s-a format din donații particulare sau danii domnești. Boierimea apare prin implicarea nobilimii militare în procesele economice de producție, acumularea și ieșirea din indiviziune a proprietății moșnenești ori răzășești. Proprietatea boierească individuală era obținută și din „mila” domnitorilor pentru vasalitate și merite față de domnie. Structura feudală a proprietății din perioada evului mediu s-a păstrat până în momentul în care se întrevăd zorii societății moderne [182, p.131].

Odată cu concentrarea puterii economice funciare și consolidarea aparatului de stat, a crescut influența boierilor și a domnitorilor de a modifica Obiceiul pământului până la înlocuirea substanțială a acestuia cu legile scrise. Însă cutuma juridică și-a păstrat influența, inclusiv asupra legiuitorului român, fapt caracteristic, de altfel, și sistemelor de drept din state dezvoltate, cum este cel anglo-saxon, spre exemplu. Cu toate încercările de substituie cu legea scrisă, Obiceiul Pământului a supraviețuit timp îndelungat, fiind considerat mai puternic decât multe din pravilele scrise, astfel că „în orice pricină, întâmplându-se a fi pravila cu deosebire de pământescul obicei”, era urmat obiceiul [272, p.56].

Valoarea proprietății în spațiul românesc, în special a proprietății funciare, a constituit de-a lungul veacurilor acea temelie care a supraviețuit în baza dreptului nescris, asigurând legătura, unitatea și funcționalitatea elementelor-cheie ale vieții sociale: libertate economică, muncă, spiritualitate, capacitate de administrare, justiție [237, p.142-144]. Regimul juridic al drepturilor asupra pământurilor nu a fost afectat esențial prin elaborarea primelor legi scrise din sec. al XVI-lea – al XVII-lea, deși constituționaliștii menționează, în principiu, valoarea istorică a unui șir de acte din perioada medievală [248, p.18]: primele pravile bisericești – *Pravila de la Putna* din 1581, *Pravila de*

la Bistrița din 1618, *Pravila de la Târgoviște* din 1652 (cunoscută și sub numele de *Pravila lui Matei Basarab*, sau *Îndreptarea legii*); *Pravila lui Vasile Lupu* de la 1646, sau *Carte românească de învățătură*, primul cod moldovenesc de legi scrise, alcătuit în baza normelor de drept romano-bizantine; *Hrisovul lui C. Mavrocordat* din 1741, cunoscut în Europa cu titlul de *Constituție*; *Pravilniceasca condică* din 1780 a lui Alexandru Ipsilanti [272, p.56].

Menționăm *Așezământul din 1743*, adoptat de domnitorul Mavrocordat, în care una dintre dispoziții prevedea protecția securității caselor locuitorilor din sate și orașe: „Pe la târguri și pe la țară pe nicăieri, casa nimănui cu sila, fără de voia omului și fără de tocmeală de chirie și plată deplină nimeni să nu o găzduiască”, prin această dispoziție putem constata o încercare de legiferare a inviolabilității domiciliului. (Uricarul, Vol. IV, Iași, 1857, p. 359. Apud: 205, p.46).

În procesul de formare a sistemului de drept scris românesc, au fost preluate unele instituții ale dreptului roman, în special prin legiuirile bizantine, care au fost îmbinate cu dreptul bazat pe obicei [189, p.35]. Reglementarea proprietății a cunoscut o modernizare, în perioada celei de a doua faze a regimului turco-fanariot, în principalele documente legislative de la începutul secolului al XIX-lea: *Codul Calimach* (1817), codul civil al Moldovei, *Manualul juridic* al lui Andronache Donici (1814), *Legiuirea* (Codul) *Caragea* (1818), codul civil al Țării Românești, inspirate și de creația juridică europeană, care au înregistrat recunoașterea caracterului absolut al dreptului de proprietate și începuturile formării relațiilor bazate pe proprietatea privată [153, p.36].

Constituția Cărvunarilor din Iași de la 1822, elaborată sub conducerea scriitorului Ionică Tăutu (1795-1830), a fost supusă dezbaterilor, dar n-a fost adoptată din cauza rezistenței opuse de Rusia, Turcia și alte state; a fost un proiect de constituție care încerca introducerea unui sistem modern de guvernare în Principatele Române, formula pentru prima dată principiul constituțional al domniei legilor și al separării puterilor în stat. Spre deosebire de perioadele anterioare, pe când drepturile omului erau tratate în general, proiectul de Constituție al cărvunarilor proclamă principii noi, necunoscute și neaplicate până atunci în țările române, în ceea ce privește existența și protecția drepturilor și libertăților, inspirate din Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului de la 1789: respectul pentru proprietate, egalitatea, libertatea, libertatea individului, libertatea presei erau garantate, libertatea religioasă, egalitatea tuturor în dobândirea unor funcții publice, libertatea învățământului, dreptul la apărare, dreptul la petiție, drepturile electorale, inviolabilitatea domiciliului etc. Singurul element al libertății politice, care nu a fost menționat în Constituția cărvunarilor, a fost libertatea întrunirilor [167, p 42]. Proiectul mai prevedea garantarea dreptului de proprietate și

principiul exproprierii pentru cauza de utilitate publică. Astfel, art.3, art.art.5 și 58 prevedeau dreptul de proprietate și respectarea acestuia. Exproprierea putea avea loc numai după o prealabilă despăgubire pentru cauze de folos public, acestea urmau să fie specificate într-o viitoare lege specială. În proiect se pune accentul pe garantarea și protecția drepturilor și libertăților, asigurarea respectării lor fiind obligația organelor de stat. Autorii proiectului militau pentru tragerea la răspundere a tuturor acelor care vor atenta la libertatea persoanei, prevăzând sancționarea funcționarilor de stat, care vor atinge demnitatea altuia prin ocară, batjocură sau defăimare; prin viu grai sau prin scris, sau prin orice alt mijloc. În acest sistem constituțional, legea este baza libertății individuale, limita atribuțiilor judecătorești și administrative; este temeiul care reglementează toate activitățile și sprijină apărarea drepturilor publice și particulare.

Există opinii controversate privind valoarea constituțională a Regulamentelor organice, adoptate în 1831, în Muntenia, și în 1832, în Moldova, care au introdus anumite norme moderne de organizare a statului, separarea puterilor în stat, organizarea sistemului judecătoresc [274, p.131-132]. Unii autori le-au tratat drept „constituție”, alții – drept „lege fundamentală”, o a treia categorie le-a etichetat drept „cod de legi”, iar cei din a patra categorie n-au tras o linie clară și fermă între constituție, lege fundamentală și cod de legi, îmbinând elemente fie din prima și a doua categorie, fie din a doua și a treia. Astfel, ideea de constituție a Regulamentelor Organice o întâlnim la istoricii George Alexianu, Constantin Stere, Nicolae Iorga, Constantin Giurescu, Dinu Giurescu, N. Bălcescu, la juriștii Andrei Rădulescu, Paul Negulescu, Constantin Dissescu, Antonie Iorgovan [168, p.36].

Ideile reformiste ale iluminismului european, revoluția și constituția franceză au influențat și modernizarea societății românești, tranziția ei la un nou sistem de relații, au inspirat ideile constituționale din spațiul românesc, au catalizat mișcarea revoluționară pașoptistă din Principatele Române (1848) pentru reforme inspirate de ideile revoluționarilor francezi. A fost inițiată elaborarea unui program, care stipula eliberarea și împrăștierea țăranilor, fiind adoptată Proclamația de la Islaz din 1848, act constituțional, aliniat la declarațiile de drepturi americane și europene. *Proclamația* a fost baza Proiectului de Constituție pentru Moldova al lui M. Kogălniceanu, inspirat din Constituția belgiană, care și-a propus consfințirea drepturilor și libertăților individului [201, p.209]. Însă revoluția de la 1848 nu a reușit să aducă la finalitate ideile și principiile constituționale, promovate de revoluționarii pașoptiști.

Finalizarea războiului ruso-turc din 1853–1856 și situația din Principatele Române au determinat marile puteri europene să intervină, prin convocarea Conferinței de la Paris din 1856, cu

adoptarea Convenției de la Paris din 1858, unul dintre cele mai importante acte internaționale referitoare la organizarea României, act cu valoare constituțională, venit din afară [180, p.643], care a stabilit norme fundamentale referitoare la situația politico-juridică, principii de guvernare prin separarea puterilor, libertatea individului, ameliorarea situației țăranilor, anumite garanții privind protecția proprietății. După mica unire de la 24 ianuarie 1859, Domnitorul ales al Principatelor Unite Moldova și Țara Românească, Alexandru Ioan Cuza, a propus *Statutul dezvoltător* al Convenției de la Paris (Statutul lui Cuza) de la 02.07.1864, adoptat prin plebiscit și considerat a fi o lege fundamentală, o primă Constituție a României moderne [180, p.646].

Reforma agrară, realizată de guvernul Mihail Kogălniceanu prin Legea rurală de la 14/25 august 1864, este considerată una dintre cele mai importante reforme ale Domnitorului Alexandru Ioan Cuza. Legea a eliberat țăranimea de sarcinile fiscale, precum claca, dijma sau podvezile, țăranii devenind „proprietari liberi”, și a reglementat împrumutarea țăranilor prin răscumpărarea terenurilor timp de 15 ani. Terenurile dobândite nu puteau fi vândute timp de 30 de ani decât către comună sau către un alt sătean. După Reformă, țăranii au ajuns să dețină 30% din teritoriul țării, restul de 70% fiind deținut de moșierime sau de stat. Reforma a fost cu adevărat socială, de ordin constituțional, contribuind la așezarea proprietății „în spiritul caracterului ei de absolut și exclusiv”. Astfel, proprietatea feudală asupra pământului s-a transformat în proprietate absolută de tip burghez, „liberă, individuală”, după cum menționa Mihail Kogălniceanu. Reforma agrară a rezolvat doar parțial problema agrară, dar a dat impuls dezvoltării capitalismului în agricultura României [229, p.108].

Prin adoptarea Codului civil de la 1864 au fost puse bazele conceptului modern de proprietate în spațiul românesc. Proprietatea, ca cel mai important drept real, a fost amplu reglementată în Codul civil, precizându-se atributele sale, distincția dintre diferitele forme de stăpânire a lucrurilor. Codul civil de la 1864, de inspirație napoleoniană, a fost o operă legislativă fundamentală, care a supraviețuit până în anul 2011 [165, p.13]. Importanța codificării normelor privind dreptul de proprietate a determinat recunoașterea codului civil drept „Constituția dreptului privat” [277, p.26].

Primul document constituțional într-o forma coerentă, unitară, care consacră indivizibilitatea statului cu denumirea de România, a fost *Constituția din 1866*, adoptată în timpul domniei regelui Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, modelată după Constituția Belgiei din 1831, cea mai longevivă constituție, în vigoare până în 1923 [256, p.9]. Actul constituțional prevedea separarea puterilor în stat, drepturi și libertăți cetățenești, inclusiv dreptul la proprietate, sacru și inviolabil, (art.19, art.20) [59].

Problema agrară rămânea principala problemă a societății românești, rezolvarea ei impunându-se ca o necesitate ce nu mai suferea amânare [186]. Împroprietărirea țăranilor fusese promisă și de Regele Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen drept un act de recunoaștere a contribuției țăranilor la I-ul Război Mondial [196]. Parlamentul refugiat la Iași a adoptat Legea nr. 721 din 19 iulie 1917 pentru modificarea articolelor 19, 57 și 67 din Constituția din 1866, fiind stabilite principiile reformei agrare: „Pentru cauză de utilitate națională se sporește întinderea proprietății rurale țărănești prin exproprierea terenurilor cultivabile, în măsura și condițiunile următoare: în scopul de a se vinde țăranilor cultivatori de pământ, cu precădere țăranilor mobilizați din această categorie, sau familiilor lor, dacă ei au murit din cauza sau în timpul războiului” [78]. Reforma agrară din 1921 a fost realizată prin legi separate pentru Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea (vechiul regat), Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș [76].

Constituția liberală de la 1923 a consfințit proprietatea statului și a atribuit drepturilor de proprietate caracter relativ, garantat, statuând că „proprietatea de orice natură, precum și creanțele asupra Statului sunt garantate”. Exproprierea era admisibilă, în condițiile legii, doar „pentru cauza de utilitate publică și după o dreaptă și prealabilă despăgubire stabilită de justiție”. Normele constituționale interziceau străinilor să dobândească imobile rurale în România, cu orice titlu. Constituția din 1923 [60] a fost abrogată prin Constituția din 1938 [61], apoi a fost repusă în vigoare, cu modificări, prin Decrete Regale din 1944-1946, după care a fost abrogată expres la 30 decembrie 1947, prin constituirea statului Republica Populară Română.

1.3. Evoluția dreptului de proprietate în Basarabia, R.S.S.M și Republica Moldova

Schimbarea subordonării teritorial-administrative, perindarea regimurilor politice în teritoriile române de peste Prut au adus în mod iminent și mari transformări în regimul dreptului de proprietate, în sistemul de limitare și control asupra proprietății. Politicile expansioniste imperiale au dus la ruperea teritorială a Basarabiei din spațiul românesc, la instaurarea ocupației țariste, în urma semnării tratatului de pace de la București dintre Imperiul Otoman și Imperiul Rus, din 16/28 mai 1812, semnificând și o cotitură istorică în evoluția dreptului de proprietate, începutul integrării treptate în sistemul economic și politic al Imperiului Rus prin lichidarea autonomiei provinciei, a particularităților în legislație, justiție și administrație, anularea legilor și a obiceiului pământului [271, p.79].

Țarismul rus a instaurat în Basarabia un sistem funciar și administrativ colonial. Țăranii basarabeni erau datori să muncească pe pământul boieresc ori mănăstiresc, să plătească biruri, să dea

a zecea parte din recoltă, dar situația țăranilor a fost cel mai grav afectată prin politicile de colonizare masivă organizată a Basarabiei cu populație alogenă. Băștinașii erau discriminați în toate, inclusiv în deținerea pământului: coloniștii primeau cu mult mai mult pământ, în timp ce băștinașii erau obligați să plătească impozite și dări mai mari, în comparație cu coloniștii. În această perioadă, s-a resimțit acut lipsa de pământ, țăranii băștinași ajunseseră fără pământ în propria lor țară. Fiind limitați și în dreptul de a se stabili la oraș, zeci de mii au fost impuși să accepte strămutarea în Siberia și Kazahstan [276, p.88-89].

Raporturile de proprietate au avut o evoluție similară cu cea din întreg Imperiul Rus, fiind caracterizate prin proprietatea colectivă de stăpânire în comun asupra pământului – *mirul*, membrii obștii satești având doar dreptul de folosință. Schimbările apar după reforma agrară a lui Stolypin din 1861, urmată de „modernizarea lui Stolypin” din 1906, care au determinat alte forme de proprietate țărănească – *nadelul* [265, p.132]. În rezultatul reformelor, țăranii din Basarabia au fost jefuiți în aceeași măsură ca și cei din regiunile centrale ale Rusiei [351, p.9-32].

Problema agrară a revenit în actualitate pe fundalul evenimentelor istorice de la începutul sec. al XX-lea – primul Război Mondial, revoluțiile ruse din februarie și octombrie 1917. La 2 decembrie 1917, Sfatul Țării proclamă Republica Populară Democratică Moldovenească în componența Federației Ruse, la 23/24 ianuarie 1918, Sfatul Țării proclamă independența Republicii Democratice Moldovenești și separarea ei de Republica Federativă Rusă, iar la 27 martie 1918, Sfatul Țării a votat Unirea Basarabiei cu România. A urmat adoptarea documentelor de bază ale reformei agrare: *Decretul-lege de reformă agrară* din 22 decembrie 1918 și *Legea de reformă agrară pentru Basarabia* din 13 martie 1920 [74], care au reglementat exproprierea și atribuirea pământurilor, obiectivul fiind desființarea marii proprietăți, menținerea proprietății mijlocii și întărirea proprietății mici țărănești. În aceeași perioadă, a derulat în România realizarea reformelor agrare din 1921 și 1929, care au permis înstrăinarea condiționată a pământului, inclusiv obligativitatea deținerii cetățeniei române și a statutului de muncitor de pământ, dovada achitării integrale a prețului către stat etc. [265, p.150-151].

Potrivit art.131 din Constituția României din 1923, *Legea de reformă agrară pentru Basarabia* a fost recunoscută ca având caracter constituțional, ceea ce a determinat specificul soluționării unor probleme apărute la realizarea reformei în privința exproprierii pădurilor, care „s’au expropriat nu pentru a fi date în proprietatea țăranilor, ci numai pentru ca trecând în proprietatea Statului și mărinind domeniul său privat, ele să fie supuse unei exploatare mai științifice și sistematice, în interesul public”. Drept urmare, având în vedere că *Legea de reformă agrară pentru Basarabia* are caracter

constituțional și a făcut obiectul ”pactului de unire al acestui ținut cu Vechiul Regat”, la exproprierea pădurilor urma să fie respectat principiul constituțional „că nimeni nu poate fi expropriat decât pentru cauză de utilitate publică și după o dreaptă și prealabilă despăgubire” [72 p.48-50].

După cedarea Basarabiei în urma semnării Pactului Molotov-Ribbentrop din 23 august 1939, la 2 august 1940 a fost creată Republica Sovietică Socialistă Moldovenească (R.S.S.M.), care includea doar 6 județe din cele 9 ale Basarabiei: Bălți, Soroca, Orhei, Chișinău, Tighina (Bender), Cahul și 6 raioane din cele 13 ale fostei RASS Moldovenești: Camenca, Râbnița, Dubăsari, Grigoriopol, Tiraspol, Slobozia, din stingă Nistrului, care fusese parte din Republica Sovietică Socialistă Ucraineană. Au fost introduse legile sovietice și declanșate procesele de naționalizare și colectivizare forțată, întrerupte pentru perioada celui de-al Doilea război Mondial. La 10 februarie 1941, a fost votată Constituția R.S.S.M., elaborată după conceptul și principiile Constituției U.R.S.S. din 1936 („Constituția lui Stalin”) și ale Constituțiilor R.A.S.S.M. din 1925 și 1938. Normele constituționale prevedeau direct instituirea proprietății socialiste, de stat sau cooperatist-colhoznice și anularea proprietății private asupra mijloacelor de producție, cu limitarea dreptului de proprietate a gospodăriei de colhoznic, a micilor gospodării particulare a țăranilor și meșterașilor, bazate exclusiv pe munca proprie. Erau garantate dreptul de proprietate individuală asupra mijloacelor dobândite prin muncă, asupra casei de locuit și obiectelor necesare pentru trai, precum și dreptul de moștenire a proprietății individuale [18].

Desființarea proprietății private a fost reluată în Basarabia după transformarea RASS Moldovenești în RSS Moldovenească la 2 august 1940, după intrarea trupelor sovietice, urmând naționalizarea industriei și colectivizarea agriculturii după modelul sovietic testat în U.R.S.S., cu scopul de a înlocui proprietatea de tip burghez cu proprietatea socialistă și proprietatea colectivă. Lichidarea s-a produs în baza a două decrete ale Prezidiului Sovietului Suprem al URSS, adoptate la 15 august 1940: a) Despre restabilirea pe teritoriul Basarabiei a acțiunii legilor sovietice de naționalizare a pământului; b) Despre naționalizarea băncilor, întreprinderilor industriale și comerciale, ale transportului feroviar și fluvial, a mijloacelor de telecomunicații din Basarabi [365, c.131-132]. Astfel, în perioada 15 august – sfârșitul lunii octombrie 1940, pe teritoriul raioanelor RSS Moldovenești din dreapta Nistrului au fost naționalizate 487 de întreprinderi mari și mijlocii, un număr vast de întreprinderi de transport, comunale, comerciale. Prin urmare, doar într-un interval de două luni și jumătate, a fost lichidată proprietatea privată din domeniile industriei, transportului, comerțului, telecomunicațiilor, gospodăriei comunale.

Exproprierea funciară, colectivizarea forțată și formarea gospodăriilor colective s-a împlinit în baza Decretului sovietic din 26 octombrie 1917 cu privire la pământ, care declara desființarea pentru totdeauna a dreptului de proprietate privată asupra pământului, pământul fiind exclus din circuitul civil, nu putea fi nici vândut, nici cumpărat, nici dat în arendă sau ipotecat. Au urmat decrete de naționalizare a bunurilor imobiliare, desființarea principiului moștenirii, naționalizarea industriei [175, p.73].

Colectivizarea forțată a fost o măsură extremă a politicii comuniste față de țărănime, cu scopul de a lichida proprietatea țărănească individuală și piața liberă de produse agricole. Începută încă în timpul lui Lenin, colectivizarea a luat proporții în perioada stalinistă după 1929, cu distrugerea elitei țărănești – a „chiaburilor”, zeci de milioane fiind trimiși în lagăre de concentrare, generații de țărani fiind executați, deportați. Această teroare roșie a fost transpusă în R.A.S.S.M. și, ulterior, în fosta Basarabie, unde colectivizarea a întâlnit opoziția majorității populației rurale, atașată proprietății private. Pentru a înfrânge rezistența țăranilor și a grăbi ritmul colectivizării agriculturii, strategiile inițiale de înlesniri, șantaj sau presiuni au fost înlocuite prin foamete de proporții, urmată de deportări în masă pentru strămutarea forțată a „chiaburilor” în Siberia [155, p.757-759].

În perioada de referință, au fost aduse grave atingeri dreptului de proprietate. Dreptul sovietic prevedea că proprietatea privată trebuie să fie înlocuită cu proprietatea colectivă, astfel bolșevicii au împlinit naționalizarea pământului, băncilor, fabricilor, transportului, colectivizarea forțată, organizarea colhozurilor, împlinuindu-se concomitent și deschiaburirea. În R.A.S.S.M., numai în 1930, au fost supuse politicii de deschiaburire 3200 familii [261, p.164].

Naționalizarea și exproprierea forțată în R.A.S.S.M. a generat foamea din 1946 – 1947, în urma căreia au decedat peste 200.000 de cetățeni basarabeni, și deportarea forțată – numai în noaptea de 5 spre 6 iunie 1949, au fost deportate în Siberia 11212 familii [225, p. 429].

După adoptarea Constituției U.R.S.S. din 7 octombrie 1977, la 15 aprilie 1978, Sovietul Suprem al R.S.S.M. a votat Constituția R.S.S.M. din 1978 [19], care a lărgit drepturile cetățenești, dar nu și dreptul de proprietate. Proprietatea socialistă a fost consfințită drept bază a sistemului economic, fiind instituit dreptul exclusiv al statului asupra pământului și resurselor naturale. În proprietatea colhozurilor și a altor structuri cooperatiste se puteau afla doar mijloace de producție. Baza proprietății individuale a cetățenilor o constituiau veniturile provenite din muncă, fiind permisă proprietatea asupra casei de locuit, a obiectelor de uz personal și a celor necesare pentru gospodăria auxiliară. Terenurile puteau fi atribuite doar în folosință, pentru necesități gospodărești, grădinarit și

pomicultură. Veniturile neprovenite din muncă erau interzise, activitatea individuală de muncă era permisă în domeniul deservirii comunale a populației, al meșteșugurilor.

Constituțiile sovietice nu au reprezentat produsul voinței suverane a poporului care locuia pe aceste teritorii, ci au fost impuse prin forța armelor. Obiectiv, așa-numitele „constituții” ale R.S.S.M., din 1941 și din 1978, reprezintă în sine acte formale de fațadă politică, instituția dreptului de proprietate privată nu era recunoscută de lege și de autoritățile statului. Proprietatea privată a fost exclusă din domeniul vieții economice și sociale, existând, totodată, o preocupare continuă de restrângere a dreptului de proprietate a cetățenilor. Obiect al dreptului de proprietate îl formau numai bunurile destinate uzului personal și al membrilor familiei. Majoritatea bunurilor, mijloacele de producție, inclusiv pământurile, alcătuiau proprietatea socialistă de stat și aparținea întregului popor, iar deoarece poporul nu avea calitatea de subiect de drept civil, dreptul de proprietate socialistă se realiza de către statul socialist ca subiect de drept public.

În perioada premergătoare adoptării noii Constituții au fost adoptate un șir de legi de importanță constituțională, care au pus bazele împrumutării cetățenilor Republicii Moldova, au creat primele elemente ale dreptului de proprietate ca institut de drept. Așa, Legea cu privire la proprietate nr. 459-XII din 22.01.91, prin care a fost recunoscut dreptul de proprietate privată, a marcat un salt enorm în raport cu dreptul de proprietate personală, drept strict limitat în condițiile legislației sovietice. Prin art. 13 din Lege a fost legiferată proprietatea privată asupra loturilor de pământ care puteau fi dobândite în condițiile legii. Această Lege a acționat până în a.2007 și a fost reper de legiferare în primul deceniu de independență a Republicii Moldova, stabilind principiile și garanțiile de bază ale dreptului de proprietate.

Republica Moldova, ca și alte state care au fost sub dominația fostei U.R.S.S., a avut de făcut o alegere dificilă cu privire la principiile de împrumutării a cetățenilor, modul de (re) constituire a dreptului de proprietate privată asupra patrimoniului care a fost pasibil de privatizare. Spre deosebire de Estonia, Lituania și Polonia, unde a fost implementat principiul retrocedării și privatizării, Republica Moldova a urmat practica și tendința comună a altor foste state sovietice de împrumutării pe principii de echitate socială prin distribuirea egalitară a patrimoniului [309, p.67-69]. Cu titlu de excepție, Legea privind reabilitarea victimelor represiunilor politice nr. 1225 din 08.12.1992 a stabilit modul de restituire și compensare a valorii bunurilor cetățenilor supuși represiunilor politice.

Legea cu privire la privatizare nr. 627 din 04.07.1991 a stabilit principiile și modalitățile procesului de privatizare a întreprinderilor, instituțiilor și complexelor patrimoniale unice. Legea cu

privire la bunurile patrimoniale nr. 1345 din 17.03.1993 a reglementat emiterea și eliberarea hârtiilor de valoare nominale – bunuri patrimoniale – pentru toți cetățenii, inclusiv copii, reieșind din cinci ani de vechime în muncă, iar altor cetățeni – în funcție de vechimea totală în muncă. Titularul bonului patrimonial a avut dreptul de a procura acțiuni, în limita a 20 procente din costul întreprinderii, sau de a încheia contracte pentru investirea bonurilor prin intermediul fondurilor de investiții și companiilor fiduciare. În opinia unor savanți, reformarea prin privatizarea în masă contra bunuri patrimoniale nu a îndreptățit așteptările privind „apariția unei clase de proprietari interesați să sporească producția pe bază de competitivitate și modernizare a potențialului economic” [193, p.9].

Atribuirea pământului în proprietate privată a fost un subiect sensibil și controversat. Concepția reformei agrare și a dezvoltării social-economice a satului, act istoric aprobat prin Hotărârea Parlamentului RM nr. 510a-XII din 19.02.91, a trasat orientarea reformei funciare spre „demonopolizarea proprietății de stat asupra pământului și, ca urmare, recunoașterea pământului ca marfă, afirmarea în practică a diferitor tipuri reale de proprietate în agricultură: de stat, colectivă și privată”. Împroprietărirea cu sectoare de teren de pe lângă case (cu titlu gratuit) a început prin Legea nr. 514-XII din 20 februarie 1991 cu privire la modificarea articolului 82 din Codul funciar al R.S.S. Moldova. Noul Cod funciar, adoptat prin Legea nr.828-XII din 25.12.91, pus în aplicare de la 01 ianuarie 1992, a stabilit cercul persoanelor îndreptățite și modalitatea de atribuire a terenurilor.

În Republica Moldova, împroprietărirea cu terenuri agricole s-a efectuat prin atribuirea unor cote de teren echivalent, practică adoptată și în alte foste republici sovietice [294, p.7-17], proces care a decurs anevoios și inechitabil, în opinia unor experți [160, p.23-26], soldat cu fărâmițarea excesivă a fondului funciar destinat agriculturii [297, p.40]. Atribuirea în proprietate a terenurilor agricole a avut loc în paralel cu privatizarea mijloacelor de producție din agricultură, în baza cotelor-părți valorice, crearea noilor întreprinderi private și desființarea întreprinderilor agricole colective supraîndatorate. De asemenea, a fost reglementat modul de privatizare prin vânzare-cumpărare, în condiții facilitare, a terenurilor aferente obiectelor privatizate și a terenurilor din întovărășirile pomicole [15;16].

Reforme economice au fost susținute prin adoptarea legilor privind activitatea întreprinderilor de drept privat: Legea cu privire la antreprenariat și întreprinderi nr. 845 din 02.01.1992, Legea cu privire la societățile pe acțiuni nr. 847 din 03.01.1992, Legea cu privire la cooperatie nr.864 din 16.01.1992. Ulterior, Legea nr. 841 din 03.01.1992 cu privire la gospodăria

țărească (de fermier) și Legea cu privire la arendă nr. 861 din 14.01.1992 au facilitat constituirea și activitatea întreprinderilor bazate pe proprietatea privată a terenurilor și raporturile de arendă.

Astfel, imediat după obținerea independenței, Republica Moldova a dezvoltat instituția de proprietate privată, care a fost lichidată în sistemul socialist. Adoptarea Constituției Republicii Moldova din 1994 a impulsionat dezvoltarea proprietății private, a activității de antreprenariat și formarea economiei de piață în ansamblu, fiind creat cadrul favorabil pentru dezvoltarea economică. Dreptul de proprietate privată a fost recunoscut și garantat prin dispoziții constituționale, care au legiferat voința poporului privind edificarea unui nou stat pe harta destrămată a spațiului ex-sovietic, marcând linia constituțională dintre un stat totalitar și un stat democratic, dintre o economie hipercentralizată și o economie de piață cu orientare socială, dintre proprietatea colectivă și cea privată [248, p.18]. Ulterior adoptării Constituției, principiile constituționale privind dreptul la proprietatea privată au fost dezvoltate în cadrul legal infraconstituțional, care transpune spiritul și asigură implementarea normelor constituționale întru realizarea efectivă a dreptului la proprietate.

Cele mai importante elemente ale identității noastre constituționale le-au constituit Declarația de Independență și Constituția de la 1994.

De altfel, problema protecției constituționale a omului, vieții și securității acestuia, inclusiv a proprietății sale, de diferite atentate criminale a avut întotdeauna un caracter constant și fundamental. În lipsa unor soluții ale acestei probleme, nu poate fi vorba de o societate durabilă, precum nu poate fi vorba nici despre un stat obișnuit, nemaivorbind despre unul de drept. Un stat de drept, prin însăși definiția sa, presupune soluții legale pentru orice situație, pentru aceasta fiind suficientă doar disponibilitatea fiecărui cetățean și a statului. Cu părere de rău, în pofida unui arsenal considerabil de mijloace puse la dispoziția cetățenilor Republicii Moldova pentru a-și proteja drepturile conferite prin lege, acestea nici pe departe nu sunt implementate, iar statul stabilește lent procedurile pentru o astfel de protecție [211, p.84].

1.4. Concluzii la Capitolul 1

Statul de drept presupune respectarea legilor conform Constituției. Constituția este chemată să instituie o ordine în care legea și dreptul să fie indisolubile. Numai într-un stat de drept, cu adevărat democratic, pot fi asigurate și realizate pe deplin drepturile și libertățile omului.

Constituționalismul ocupă un loc special în procesul de edificare a statului de drept. În calitatea sa de concept complex, el cuprinde în sine teoria Constituției, în toate manifestările acesteia. În

procesul de dezvoltare istorică a țării respective, constituționalismul nu ar fi altceva decât strategia de edificare a statului de drept, care stabilește exigențele față de un asemenea stat.

Instituția proprietății private a reflectat, de-a lungul timpului, trăsăturile feudale, capitaliste și socialiste de reglementare a relațiilor de proprietate, iar astăzi suntem martori la situația când aceasta încearcă să îndeplinească misiunea grea de asigurare a unor relații stabile și fiabile în condițiile economiei de piață.

Valoarea proprietății în spațiul românesc, în special a proprietății funciare, a constituit acea temelie care a supraviețuit în baza dreptului nescris, asigurând legătura, unitatea și funcționalitatea elementelor-cheie ale vieții sociale: libertate economică, muncă, spiritualitate, capacitate de administrare, justiție.

Dreptul de proprietate privată, potrivit dispozițiilor Constituției de la 1866, avea un caracter sacru și inviolabil. Constituția de la 1923 face referire la dreptul de proprietate în dispozițiile sale, stipulând că bogățiile subsolului se află în proprietatea statului, se garantează dreptul de proprietate de orice natură, precum și creanțele asupra statului, și se prevede că nimeni nu poate fi expropriat decât după caz de utilitate publică și după o dreaptă și prealabilă despăgubire stabilită pe cale judecătorească.

După unirea Basarabiei cu România în 1918, pe actualul teritoriu al Republicii Moldova au fost aplicate consecutiv trei constituții ale statului Român: Constituția de la 1866, Constituția de la 1923 și cea de la 1938, valabilă până în 1944, când trupele sovietice au preluat controlul asupra teritoriului Basarabiei.

Constituțiile sovietice nu au reprezentat produsul voinței suverane a poporului care locuia pe aceste teritorii, ci au fost impuse prin forță. Așa-numitele „constituții” ale R.S.S.M. reprezintă în sine acte formale de fațadă politică, instituția dreptului de proprietate privată nu era recunoscută de lege și de autoritățile statului. Proprietatea privată a fost exclusă din domeniul vieții economice și sociale, persistând, totodată, o preocupare continuă de restrângere a dreptului de proprietate a cetățenilor. În această perioadă, există proprietatea socialistă de stat, proprietatea cooperatistă și proprietatea personală. Obiect al dreptului de proprietate îl formau numai bunurile destinate uzului personal și al membrilor familiei. Majoritatea bunurilor, mijloacele de producție, inclusiv pământurile, alcătuiau proprietatea socialistă de stat și aparținea întregului popor, dar întrucât poporul nu avea calitatea de subiect de drept civil, dreptul de proprietate socialistă se realiza de către statul socialist ca subiect de drept public.

După înlăturarea regimului comunist, în 1989, apar noi reglementări cu privire la dreptul de proprietate, ce prevăd două forme ale dreptului de proprietate: proprietate publică și proprietate privată, sunt consacrate și prevederi privind ocrotirea proprietății private, în mod egal, indiferent de titularii ei, se face referire la garantarea și ocrotirea proprietății private.

Obligația statului de a recunoaște, respecta și proteja dreptul la proprietatea privată este un element important în constituționalizarea drepturilor omului. Statul de drept determină gradul de protecție și de aplicare a drepturilor legale ale subiecților dreptului de proprietate privată.

2. DREPTUL DE PROPRIETATE PRIVATĂ ÎN SISTEMUL CONSTITUTIONAL AL REPUBLICII MOLDOVA

2.1. Dreptul de proprietate privată consfințit în Constituția Republicii Moldova

Constituția, ca Lege fundamentală, este unul dintre cele mai importante mijloace legale care consacră tendințele fundamentale ale dezvoltării societății într-o anumită perioadă istorică. Proprietatea are o relație specială cu sistemul constituțional, mediat de constituție și de constituționalism, în ansamblul său, deoarece prin natura sa, ca bază materială naturală a drepturilor și libertăților omului, este un factor decisiv în determinarea conținutului categoriilor în cauză. Constituționalismul, ca manifestare sintetizată a tuturor ramurilor dreptului, permite a determina natura și locul dreptului de proprietate în domeniul politic, socio-economic, ideologic, moral și juridic.

În literatura de specialitate se menționează, pe bună dreptate, că în Republica Moldova este adoptat un nou sistem constituțional. La baza acestui sistem se află relațiile economice [352, p. 215], iar proprietatea sub diferite aspecte, în sensul larg al înțelegerii sale, și determină sistemul economic al țării. Conținutul dreptului constituțional de proprietate privată e o realitate complexă. Una dintre principalele tendințe actuale este extinderea intensă a domeniului de aplicare a principiilor constituționale în domeniul proprietății private. Constituția include conceptele de bază, principii directoare, care formează un model legal, conceput să reflecte relațiile reale de proprietate, care se dezvoltă în societate; acest lucru permite să afirmăm că rolul dreptului constituțional este de a proteja interesele practice ale proprietarilor, de a stimula dezvoltarea în continuare a celorlalte ramuri de drept. Dreptul constituțional la proprietate include, pe lângă dreptul subiectiv la proprietate, și garanții ale protecției acestui drept.

Multidimensionalitatea drepturilor de proprietate a fost remarcată de diverși cercetători. Astfel, excelentul doctrinar rus C.C. Алексеев relevă: „Puțini oameni își imaginează cât de complex și multidimensional este acest fenomen al realității noastre. Și aici, chiar la etapa inițială a abordării acestui fenomen, numit „drept de proprietate”, este principal să determinăm nu numai interpretările în sine (fie pe palierul juridico-dogmatic și a practicii juridice, fie pe palierul filozofiei, al teoriei dreptului), ci să încercăm să vedem principalul lucru în drepturile de proprietate, sensul acestuia” [340, p.7]. Dificultatea a înțelege acest fenomen constă și în faptul că instituția în cauză este în continuă mișcare, în schimbare evolutivă: se schimbă subiecții participanți la relațiile de proprietate, împuternicirile lor, apar noi obiecte ale drepturilor de proprietate, altele dispar. Astfel, proprietatea

privată, ca instituție juridică și drept subiectiv, se află într-o permanentă dinamică sub influența factorilor socio-economici și a doctrinelor politice și filozofice.

Recunoașterea importanței deosebite a proprietății private s-a produs în timp; reglementarea legală a relațiilor de proprietate a început să se realizeze nu numai la nivel ramural, ci și la nivel constituțional; sunt stabilite reguli care protejează drepturile proprietarilor privați împotriva confiscării ilegale a proprietății private; se aprobă doctrina responsabilității speciale a proprietarilor privați față de societate, astfel se identifică funcția socială, iar ulterior se fundamentează funcția ecologică a proprietății; lista obiectelor dreptului de proprietate privată este perfecționată continuu. Valoarea dreptului constituțional de proprietate privată se manifestă în faptul că servește, în primul rând, ca baza materială a vieții umane și, în al doilea rând, este condiție prealabilă și garanție pentru realizarea altor drepturi și libertăți ale omului (un nivel decent de trai, activitate antreprenorială gratuită, locuință, asistență medicală, educație, dezvoltare culturală, libertate de mișcare, informație, maternitate, muncă, asistență socială din partea statului, pensii etc.).

Dintr-o perspectivă actuală, putem constata că în știința juridică din Republica Moldova, de cele mai multe ori, problematica dreptului de proprietate pretindea a fi soluționată, prioritar, din perspectiva unei singure discipline, în special, a dreptului civil. Din perspectiva dreptului constituțional, subiectul abordat pare a fi explorat într-o măsură insuficientă, în pofida cercetărilor existente. Putem menționa contribuția doctrinarilor și practicienilor autohtoni în dezvoltarea acestui subiect cu un șir de articole, precum: A. Băieșu, „Dreptul de proprietate în Republica Moldova în contextul convenției europene a drepturilor omului”, 1998 [150]; M. Poalelungi, „Aspecte teoretice și legale ale dreptului de proprietate conform Constituției și altor legi ale Republicii Moldova”, 1999 [239]; V. Crețu, „Ocrotirea egală a tuturor formelor de proprietate – principiu constituțional de reglementare juridică a economiei în Republica Moldova”, 2000 [177]; B. Negru, „Unele principii constituționale privind proprietatea și dreptul la proprietate”, 2000 [230]; E. Cojocari, „Dezvoltarea reglementărilor constituționale ale dreptului de proprietate privată în Republica Moldova”, 2004 [162]; D. Pulbere, „Consacrarea constituțională a dreptului privat în Republica Moldova”, 2007[244]; V. Pușcaș, „Apărarea dreptului constituțional de proprietate și restrângerea acestui drept prin prisma jurisprudenței Curții Constituționale”, 2010 [247]; L. Chirtoacă, „Evoluția și dezvoltarea dreptului de proprietate în contextul consolidării sistemului legislativ al Republicii Moldova cu legislația Uniunii Europene”, 2012 [161]; A. Balan, „Consfințirea normelor de drept privat în Constituția Republicii Moldova”, 2013 [147] ș.a.

În perioada 2004-2020, au fost susținute doar 4 teze de doctorat având ca subiect dreptul de proprietate, tratat sub diferite aspecte, tangențial și în dreptul constituțional. Tașcă Mihail, de exemplu, în studiul „Izvoarele dreptului privat în Basarabia”, 2005, cercetează izvorul principal al dreptului românesc, obiceiul pământului, examinează doctrina, jurisprudența locală și cea a Senatului Guvernant din St.-Petersburg în soluționarea litigiilor cu caracter privat din Basarabia, examinează marile monumente ale dreptului privat românesc: Codul Andronache Donici, Codul Scarlat Callimachi, Codul Alexandru Ioan Cuza etc, alte izvoare juridice, cunoscute moldovenilor, și influența lor asupra dreptului local din Basarabia, scoate din anonimat un șir de personalități ale vieții juridice din acea perioadă. Autorul susține importanța de a cunoaște izvoarele dreptului nostru privat, care își au rădăcinile în obiceiurile și tradițiile populare ale românilor, în legile poporului nostru, izvorâte ulterior din aceste cutume, îmbogățite pe parcursul timpului cu prevederile dreptului romano-bizantin, dar și cu unele norme ale dreptului canonic. Acest conglomerat armonios constituie astăzi fundamentul dreptului nostru privat [266].

Într-o altă lucrare, intitulată „Asigurarea constituțională a dreptului la proprietate: elemente comparate”, 2006, autoarea ei Cușmir Carolina efectuează un studiu al modului de reglementare și de realizare a asigurării constituționale a dreptului la proprietate în Republica Moldova; lucrarea reprezentând o cercetare a nivelului de conformare a legislației naționale la cea internațional, o analiză a opiniilor și studiilor referitoare la tema abordată, expuse de către savanți din diferite state. În teză s-a încercat o interpretare a dreptului de proprietate ca instituție de drept constituțional [181].

Teza de doctorat „Analiza juridico-penală a infracțiunilor privind dreptul de proprietate intelectuală”, elaborată de Dincă Mihai și susținută în 2012, este o cercetare în materia problemelor teoretice, practice și aplicative ale infracționalității, ce vizează dreptul de proprietate intelectuală din perspectiva legislației penale a României, precum și a Republicii Moldova, în care sunt evidențiate reguli de calificare juridică, se analizează din perspectiva juridico-penală faptele care constituie infracțiuni în domeniul de referință și, în același timp, se încearcă poziționarea logică atât la nivel doctrinar, cât și la cel aplicativ cu privire la încadrările juridice ale ilegalităților ce pot fi comise atunci când este vorba de plagiat, piraterie și contrafacere, cea ce prezintă importanță pentru teoria dreptului penal, a dreptului contravențional [190].

Ctitor Natalia a realizat un studiu apreciabil „Esența dreptului de proprietate privată și reglementarea acestuia în Republica Moldova”, în 2016, în care a cercetat conceptul dreptului de proprietate privată, ca instituție de drept civil; a elucidat aspectele esențiale ale conținutului dreptului

subiectiv de proprietate privată și dobândirii dreptului de proprietate privată; a cercetat mecanismele asigurării și apărării dreptului de proprietate privată, în virtutea necesității dezvoltării acestuia și lichidării lacunelor existente în legislație [179].

În domeniul dreptului civil există un șir de lucrări de referință, în care o atenție deosebită se acordă dreptului de proprietate privată, dintre care menționăm: Baieș S. *Drept civil. Dreptul de proprietate*. Chișinău, 1995 [144]; Matei U., Baieș S., Roșca N. *Principiile fundamentale ale dreptului de proprietate privată*, 2000 [223]; Baieș S., Roșca N. *Drept civil. Drepturile reale principale*. Chișinău, 2005 [145]; E. Cojocari, L. Dandara. *Drept civil. Dezmembrămintele dreptului de proprietate*. Chișinău, 2005 [164] și altele.

Diferite aspecte de actualitate privind dreptul de proprietate sunt expuse în lucrările științifice ale savanților constituționaliști ruși. O importanță deosebită pentru dezvoltarea acestui subiect au avut viziunile doctrinarilor privind drepturile fundamentale ale omului și garanțiile acestora, privind baza economică a ordinii constituționale și alte aspecte conexe cu problema dreptului de proprietate privată. Printre acești doctrinari menționăm pe С.А. Авакьян, unul dintre savanții de vază în domeniul dreptului constituțional, Г.Н. Андреева, М.В. Баглай, Н.В. Витрук, Г.А. Гаджиев, В.В. Гошуляк, В.В. Гребенников, academicianul О.Е. Кутафин, В.Е. Чиркин, Б.С. Эбзеев și alții.

Astfel, problemele instituționalizării dreptului de proprietate în dreptul constituțional sunt abordate de В.В. Гошуляк, în monografiile „Институт собственности в конституционном праве России”, 2003 [350], și „Собственность в конституционном измерении”, 2012 [349]; de Андреева Г.Н., în monografia „Институт собственности в конституциях зарубежных стран и Конституции Российской Федерации”, 2009 [342]; de Прозоров И. В., în teza de doctor „Закрепление института собственности в конституционном праве России” [363] ș.a.

Reglementarea constituțională a proprietății private este tratată în câteva teze de doctor, între care: „Конституционно-правовое регулирование частной собственности в современном мире. Тенденции и перспективы”, 2016, autor Бухонова Л.Р. [345]; „Конституционное право на частную собственность”, 2011, autor Василянская А.И. [346]. Regimul constituțional și juridic al drepturilor de proprietate își găsește reflectare în teza de doctor „Конституционно-правовой режим права собственности в Российской Федерации”, elaborată de Царикаева Ж.М. și susținută în 2007 [366]. Problema limitelor de aplicare și restricțiile asupra drepturilor de proprietate este abordată în lucrarea semnată de Саурин А.А. „Право собственности в Российской Федерации: конституционно-правовые пределы реализации и ограничения”, 2014 [364]. Relația dintre

proprietate, putere și societatea civilă este elucidată în monografia autorului Гребенников В.В. „Собственность как экономическая основа формирования гражданского общества в России”, 2009 [351]. Studiul problemelor de consolidare și implementare a garanțiilor constituționale ale dreptului de proprietate privată și protecției proprietății private sunt cercetate în tezele de doctor „Конституционные гарантии права частной собственности в Российской Федерации”, 2017, autor Качур К.В. [355]; „Частная собственность как объект конституционно-правовой защиты”, 2006, semnată de Мазанаев М.И. [361]. Raportul dintre subiecții dreptului constituțional, persoanele juridice și persoanele echivalente cu aceștia este tratat de reputatul prof. Кутафин О.Е. în monografia „Субъекты конституционного права Российской Федерации как юридические и приравненные к ним лица”, 2007 [359] ș.a.

Retrospectiva literaturii de specialitate permite a constata că problemele implementării drepturilor de proprietate privată în sistemul constituțional al Republicii Moldova sunt studiate insuficient, că ele merită o atenție mai mare. Totodată, conștientizarea faptului că dreptul de proprietate reprezintă un drept fundamental justifică necesitatea studierii lui multiaspectuale.

Principiile fundamentale ale Declarației Suveranității, Declarației de Independență și spiritul din Preambulul Constituției Republicii Moldova privind supremația drepturilor și libertăților omului sunt transpuse într-un șir de norme constituționale cu caracter complex privind recunoașterea și protecția dreptului la proprietate, care definesc natura economică, corelația dintre proprietate și sistemul economic, funcțiile sociale și garanțiile juridice ale dreptului la proprietate. Normele constituționale se referă la proprietate și la dreptul de proprietate în mod direct și distinct, precum și în corelație cu alte drepturi consfințite de Constituție.

a) Articolul 9. Principiile fundamentale privind proprietatea

Art. 9 este consacrat proprietății la general, ca fenomen economic și social, componentă indispensabilă a societății umane, fără referire specifică la dreptul de proprietate:

Alin. (1) instituie cele două forme de proprietate – *publică* și *privată* – și conținutul proprietății, care se constituie din *bunuri materiale și intelectuale* – valorile care sunt utile satisfacerii intereselor umane. Aspectul ce ține de bunurile și drepturile patrimoniale protejate prin garanții constituționale este reflectat în continuare la secțiunea 2.4.

Alin. (2) stabilește o limitare generală asupra proprietății care „*nu poate fi folosită în detrimentul drepturilor, libertăților și demnității omului*”, fiind urmărit scopul de a nu admite încălcarea principiului egalității cetățenilor, stabilit la art. 16 din Constituție, sau discriminarea

persoanei pe principii de avere, în realizarea drepturilor și libertăților fundamentale. Această garanție constituțională este fortificată prin prevederile art.54 din Constituție, care instituie condiții de restrângere a drepturilor și libertăților prin legiferare și în procesul de exercitare a drepturilor și libertăților constituționale.

Alin. (3) definește destinația economică a proprietății, câmpul constituțional pentru valorificarea proprietății într-o economie bazată pe *piață, libera inițiativă economică și concurență loială*. Norma enumeră factorii de bază ai economiei: accesul liber la piață, ceea ce presupune caracterul nelimitat al participanților admiși pe piață, posibilități și șanse relativ egale, libertatea deplină de circulație a resurselor materiale, financiare, libera inițiativă economică – suveranitate economică, cu acces la toate posibilitățile economice, pe principii de egalitate a subiecților, inviolabilitate a proprietății, libertate a tranzacțiilor, inadmisibilitate a amestecului arbitrar în relațiile economice, respectarea libertății de voință și a propriilor interese.

Această garanție constituțională este consolidată prin normele art. 127 și art.128 din Constituție, care se referă expres la rolul proprietății în sistemul economic.

Normele art. 9 nu identifică titularul dreptului de proprietate privată, deoarece acesta poate aparține oricărui subiect de drept [166, p.58-61].

b) Articolul 33. Libertatea creației

Art. 33 reprezintă recunoașterea constituțională a dreptului la proprietatea intelectuală – drept fundamental al omului din generațiile contemporane, care a evoluat enorm și a căpătat o importanță deosebită grație unui șir de acte internaționale, care au abordat necesitatea protejării speciale a patrimoniului cultural și istoric, a realizărilor culturii și științei – elemente indispensabile pentru evoluția societății și statului. Alin. (1) garantează *libertatea creației artistice și științifice, care nu este supusă cenzurii*. Alin. (2) asigură protecția legală a dreptului cetățenilor la *proprietatea intelectuală, a intereselor lor materiale și morale, ce apar în legătură cu diverse genuri de creație intelectuală*. Alin. (3) instituie sarcina statului de a *contribui la păstrarea, la dezvoltarea și la propagarea realizărilor culturii și științei, naționale și mondiale*.

În virtutea angajamentelor internaționale, statele sunt obligate să contribuie la păstrarea, dezvoltarea și propagarea realizărilor creației științifice și artistice la nivel național și internațional. În contextul libertății de creație, normele constituționale evidențiază protecția specială de care se bucură o categorie aparte de bunuri: obiectele și lucrările științifice – descoperiri, teorii fundamentale sau aplicative, concepții, soluții tehnice; obiectele și lucrările artistice și culturale – literatura, muzica,

teatrul, pictura, sculptura, designul, arhitectura, grafica ș.a. [166, 145-147]. O distincție definitorie a dreptul de proprietate intelectuală, menționată în norma constituțională, este nu numai protecția intereselor materiale, care sunt aferente oricăror altor bunuri, dar și protecția drepturilor morale care apar în rezultatul creației. În legislația infraconstituțională, dreptul de proprietate intelectuală este reglementat în două domenii distincte: a) proprietatea industrială și b) dreptul de autor și drepturile conexe.

c) Articolul 46. Dreptul la proprietate privată și protecția acesteia

Art. 46 este norma constituțională de bază, care se referă în mod expres la garanțiile dreptului de proprietate privată. Consacrarea dreptului de proprietate privată este o trăsătură comună a Constituțiilor moderne în lumea întreagă, având în vedere că proprietatea este una dintre problemele seculare, necesitate vitală pentru existența umană. Pentru Republica Moldova, garanțiile constituționale de protecție a proprietății private sunt de o importanță stringentă, având în vedere trecutul de zeci de ani dominat de ideologia comunistă, care excludea proprietatea privată în principiu, având loc persecuții în masă și exproprieri ilegale, cu scopul de a dezrădăcina instituția proprietății private.

Alin. (1) enunță o normă imperativă care *garantează dreptul la proprietate privată, precum și creanțele asupra statului*. Norma constituțională nu definește noțiunea și conținutul dreptului de proprietate privată, nici bunurile protejate prin garanțiile constituționale, aceste reglementări țin de cadrul legal infraconstituțional. Codul civil este baza legislației civile, care reglementează complexitatea raporturilor legate de proprietate, inclusiv: componența patrimoniului care cuprinde toate bunurile persoanei fizice sau juridice - art. 453; descrierea și clasificarea bunurilor (art.455-481); posesiunea (art.482-499); conținutul, dobândirea și pierderea dreptului real de proprietate (art.500-542); apărarea dreptului de proprietate (art.581-585); conținutul drepturilor reale limitate asupra bunurilor – uzufructul, dreptul de uz și abitație, servitutea, superficia, gajul (art.604-773).

Garanția constituțională enunțată în alin. (1) protejează proprietatea privată în raport cu statul, care este împiedicat să facă abuz de putere, în calitatea sa de potențial debitor ca subiect al raporturilor de drept privat. Mai mult ca atât, în comparație cu creanțele împotriva unor persoane de drept privat, norma constituțională instituie garanția la executarea creanțelor împotriva statului, care se prezumă a fi întotdeauna solvabil [166, p.183-184].

Alin. (2) instituie garanții în caz de expropriere: *nimeni nu poate fi expropriat decât pentru o cauză de utilitate publică, stabilită potrivit legii, cu dreaptă și prealabilă despăgubire*. Norma

constituțională stabilește clar două condiții de principiu pentru exproprieri: 1) existența unei cauze de utilitate publică, stabilită potrivit legii; 2) compensarea prin despăgubire dreaptă și prealabilă. Prevederile constituționale sunt dezvoltate în cadrul legal infraconstituțional – art.501 alin. (2) și art.536 alin. (2) Cod civil, Legea exproprierii pentru cauză de utilitate publică nr. 488 din 8 iulie 1999.

Alin. (3) instituie prezumpția caracterului licit al averii dobândite: *averea dobândită licit nu poate fi confiscată, caracterul licit al dobândirii se prezumă*. Alin. (4) se referă la *confiscarea bunurilor destinate, folosite sau rezultate din infracțiuni ori contravenții, în condițiile legii*. Aceste garanții sunt preluate și reglementate în cadrul legal infraconstituțional – în Codul civil, Codul penal (în prezenta lucrare aceste subiecte sunt analizate în Capitolul 3).

Alin.(5) instituie sarcini asupra proprietății private: *dreptul de proprietate privată obligă la respectarea sarcinilor privind protecția mediului înconjurător și asigurarea bunei vecinătăți, precum și la respectarea celorlalte sarcini care, potrivit legii, revin proprietarului*. Prin norma constituțională, sarcina de protecție a mediului înconjurător este impusă proprietarului reieșind din necesitatea respectării garanțiilor constituționale, prevăzute în art. 37 din Constituție, care garantează dreptul fiecărui om la un mediu înconjurător nepriemnic, din punct de vedere ecologic, pentru viață și sănătate, precum și la produse alimentare și obiecte de uz casnic inofensive omului. Limitările în exercitarea dreptului la proprietate prin prisma necesităților mediului înconjurător sunt reglementate într-un vast cadru legal infraconstituțional – art.86, art.232, art.392, art.2020, art. 2636, Cod civil, și mai multe legi¹. Dreptul de vecinătate este reglementat în mod desfășurat în prevederile art. 586-603 Cod civil.

Alin. (6) garantează *dreptul la moștenirea proprietății private*. Norma constituțională rezidă în caracterul perpetuu și transmisibil al proprietății. Potrivit art. 536 alin. (1), Cod civil, dreptul de proprietate se pierde, în condițiile legii, în urma consumării, pierii fortuite sau distrugerii bunului, înstrăinării lui în temeiul unui act juridic, renunțării la proprietate, precum și în alte cazuri prevăzute de lege. Dreptul de a dispune de proprietate constituie un aspect tradițional și fundamental al dreptului

¹ Legea Nr. 851 din 29.05.1996 privind expertiza ecologică; Legea Nr. 86 din 29.05.2014 privind evaluarea impactului asupra mediului; Legea Nr. 1515 din 16.06.1993 privind protecția mediului înconjurător; Legea Nr. 1540 din 25.02.1998 privind plata pentru poluarea mediului; Legea Nr. 306 din 30.11.2018 privind siguranța alimentelor; Legea Nr. 279 din 15.12.2017 privind informarea consumatorului cu privire la produsele alimentare; Legea Nr. 296 din 21.12.2017 privind cerințele generale de igienă a produselor alimentare; Legea Nr. 7 din 26.02.2016 privind supravegherea pieței în ceea ce privește comercializarea produselor nealimentare; Legea Nr. 115 din 09.06.2005 cu privire la producția agroalimentară ecologică; Legea Nr. 303 din 13.12.2013 privind serviciul public de alimentare cu apă și de canalizare.

de proprietate, transferabilitatea fiind considerată o condiție esențială a eficienței economice și a echității [240, p.331].

Prin decesul proprietarului, dreptul de proprietate nu dispare, patrimoniul succesoral se transmite moștenitorilor. Cele mai importante reglementări de ordin infraconstituțional sunt prevăzute în Cartea a patra a Codului civil, art.2162-2575 privind succesiunea națională, prevederile art. 2657-2670, Cod civil, privind *raporturile de succesiune cu element de extraneitate*, precum și de legislația cu privire la instituția notariatului, care asigură realizarea legislației în materie succesorală. În acest context, menționăm că, prin modernizarea recentă a Codului civil, garanțiile dreptului la moștenirea proprietății au fost extinse și consolidate, Legea Nr. 133 din 15.11.2018 privind modernizarea Codului civil și modificarea unor acte legislative. Astfel, spre exemplu, dacă anterior obținerea dreptului de proprietate prin moștenire era condiționată de exprimarea voinței moștenitorilor de acceptare a succesiunii, începând cu 01 martie 2019, legiuitorul a instituit devoluțiunea moștenirii: moștenirea trece la moștenitorul îndreptățit sub rezerva dreptului său de a renunța la moștenire în termenul stabilit de lege (art. 2389-2394, Cod civil). De asemenea, au fost modernizate normele privind transmisia succesorală, care garantează moștenirea dreptului de moștenire și a dreptului de a renunța la moștenire – art. 2399, Cod civil modernizat.

d) Articolul 126. Economia

Alin. (1) stabilește că *proprietatea privată și proprietatea publică, antrenate în concurență liberă, constituie baza economiei de piață, de orientare socială*. Alin. (2) prevede obligația statului de a asigura condiții pentru valorificarea economică a proprietății, inclusiv: „a) *reglementarea activității economice și administrarea proprietății publice ce-i aparține în condițiile legii; b) libertatea comerțului și activității de întreprinzător, protecția concurenței loiale, crearea unui cadru favorabil valorificării tuturor factorilor de producție; h) inviolabilitatea investițiilor persoanelor fizice și juridice, inclusiv străine*”.

e) Articolul 127. Proprietatea

În virtutea alin. (1), *statul trebuie să ocrotească proprietatea*, iar potrivit alin. (2), *statul garantează realizarea dreptului de proprietate în formele solicitate de titular, dacă acestea nu vin în contradicție cu interesele societății*. Alin. (3) consacră proprietatea publică ce aparține statului sau unităților administrativ-teritoriale, iar alin. (4) delimitează bunurile care fac obiectul exclusiv al proprietății publice: *bogățiile de orice natură ale subsolului, spațiul aerian, apele și pădurile folosite în interes public, resursele naturale ale zonei economice și ale platoului continental, căile de*

comunicație, precum și alte bunuri stabilite de lege. Norma constituțională este dezvoltată în reglementări privind dreptul proprietarului de a constitui persoane juridice de drept privat în una din formele prevăzute de lege, societăți comerciale și organizații necomerciale (Cod civil, Cartea întâi, art.171-303).

f) Articolul 128. Proprietatea cetățenilor străini și a apatrizilor

Norma instituie obligațiile statului (1) de a ocroti *proprietatea altor state, a organizațiilor internaționale, a cetățenilor străini și a apatrizilor* și (2) de a reglementa prin lege *modul și condițiile de exercitare a dreptului de proprietate al persoanelor fizice și juridice străine, precum și al apatrizilor, pe teritoriul Republicii Moldova*. Din analiza cadrului legal infraconstituțional, conchidem că regimul dobândirii și realizării dreptului de proprietate privată este unul și același pentru persoanele fizice și juridice naționale și străine, cu unele excepții. Astfel, legislația națională interzice, în mod expres, străinilor deținerea în proprietate a terenurilor cu destinație agricolă și a celor din fondul silvic, care se vând numai persoanelor fizice și persoanelor juridice ale Republicii Moldova, Legea privind prețul normativ și modul de vânzare-cumpărare a pământului nr. 1308/25.07.1997, art.4, art.22 [16].

Prin legislație sunt stabilite, de asemenea, derogări privind regimul fiscal al persoanelor fizice și juridice nerezidente.

Prin urmare, Constituția Republicii Moldova recunoaște și garantează dreptul de proprietate privată și publică, care au înlocuit proprietatea socialistă, cooperatist-colhoznică și proprietatea personală strict limitată. Normele constituționale de la art. 9, 33, 46, 54, 126, 127 și 128 constituie veșmântul juridic al proprietății, în calitate de categorie economică și juridică, determină locul proprietății în întregul sistem economic al societății și în centrul sistemului de drepturi fundamentale ale omului, reflectă relațiile dintre oameni și funcțiile statului în procesul de producție și de repartitie a bunurilor materiale. În virtutea supremației normelor constituționale, proprietatea a devenit expresia supremă a accesului și puterii umane la posesiunea, folosința și dispoziția bunurilor [166, p.471]. Normele constituționale exprimă esența dreptului de proprietate, așa cum a evoluat el istoricește, recunoscută de doctrină care conferă titularului autonomie și libertate în exercitarea deplină a drepturilor sale, în mod perpetuu și exclusiv, în nume și interes propriu, în limitele garanțiilor constituționale implementate în cadrul legal infraconstituțional, cu respectarea intereselor generale ale societății și ale terților.

În alin. (3) al art. 9, art.33, art.46, art. 126 și art. 127 din Constituție este nuanțată intercalarea dreptului de proprietate privată cu instituțiile sistemului economic. După cum a menționat Curtea Constituțională în hotărârea nr. 21 din 16.12.2008, factorii de bază ai economiei Republicii Moldova *„sunt piața, libera inițiativă economică și concurența loială. În exercitarea acestor principii, statul trebuie să asigure reglementarea activității economice, libertatea comerțului și activității de întreprinzător, protecția concurenței loiale, crearea unui cadru favorabil valorificării tuturor factorilor de producție, protejarea intereselor naționale în activitatea economică, financiară și valutară, sporirea numărului de locuri de muncă, crearea condițiilor pentru creșterea calității vieții, inviolabilitatea investițiilor...”* [Publicat: 31-12-2008 în Monitorul Oficial Nr. 237-240 art. 15].

Prevederile art. 126 și art. 127 din Constituția RM consună cu prevederile de referință din art. 135 și art. 136 din Constituția României, care consacră principiile economiei de piață, bazate pe libera inițiativă și concurență. Aceste reglementări țin de libertatea de organizare a economiei și auto-structurarea acesteia în baza inițiativei private [198, p.152]. Rădăcinile profunde ale proprietății în sistemul economic au generat discuții și opinii referitor la existența unui drept distinct fundamental al omului – dreptul la libertate și inițiativă economică [273, p.68-70], care definește facultatea individului de a avea acces și a acționa din punct de vedere economic prin obținerea calității de participant la viața economică, prin desfășurarea de activități comerciale și industriale, ce urmăresc satisfacerea nevoilor de consum ale individului, prin dobândirea de bunuri materiale și servicii necesare acestuia.

Conceptul de „libertate de a întreprinde” / „liberte d’entreprendre” a fost produs de jurisprudența constituțională franceză, care i-a atribuit valoare constituțională în sensul dreptului oricărui individ de a alege liber o activitate economică, care să-i permită *„obținerea mijloacelor de subzistență, de a se instala creând sau dobândind o întreprindere și de a exercita astfel suveran activitatea aleasă”*. Același concept este inclus expres în acte constituționale ale unor state ca „obiectiv de valoare constituțională” (Constituția Elveției din 1999, Constituția Venezuelei din 1999) [198, p.157]. Constituția României consacră expres principiul libertății economice [59, art.45]. Normele constituționale nu specifică titularii libertății economice, la care urmează a fi atribuite atât persoanele fizice, omul, care este „principalul destinatar al acestei libertăți”, cât și persoana juridică, morală, având în vedere recunoașterea capacității persoanei juridice de a fi titulară de drepturi și libertăți fundamentale prin prisma aplicării Primului Protocol al CEDO, care indică expres în art.1 că *„orice persoană fizică sau juridică”* are dreptul la respectarea bunurilor sale [111, p.33].

g) Articolul 20. Accesul liber la justiție

Alin.(1) garantează oricărei persoane *dreptul la satisfacție efectivă din partea instanțelor judecătorești competente împotriva actelor care violează drepturile, libertățile și interesele legitime*. Alin.(2) interzice adoptarea legilor care îngrădesc accesul la justiție. Art. 54 alin.(3) din Constituție interzice restrângerea acestui drept. Dreptului de acces la justiție îi revine un loc aparte în sistemul garanțiilor constituționale de protecție a drepturilor și libertăților fundamentale. Accesul la justiție asigură protecție judecătorească împotriva actelor ce atentează la obiectele materiale și intelectuale care fac obiectul proprietății și la drepturile legitime ale proprietarului. În virtutea acestei garanții constituționale, proprietarului trebuie să i se asigure dreptul de acces efectiv la un organism de soluționare a litigiilor, dreptul la un proces echitabil și la soluționarea în timp util a litigiilor, dreptul la despăgubiri adecvate, precum și aplicarea generală a principiilor referitoare la eficiența și efectivitatea realizării actului de justiție. Accesul la justiție, la proceduri judiciare echitabile în instanțele de drept comun și instanțele de judecată specializate permit activarea la nevoie a forței coercitive a statului, pentru realizarea pleneră și eficientă a dreptului la proprietate în câmp constituțional, asigură prevenirea abuzurilor și restabilirea drepturilor încălcate. Fără acces la justiție, nu poate fi asigurată stabilitatea ordinii juridice în domeniul proprietății. Aceste funcții de protecție specială a drepturilor și intereselor protejate de lege sunt garantate prin art. 20 din Constituție.

h) Articolul 53. Dreptul persoanei vătămate de o autoritate publică

Art. 53 din Constituție fortifică garanțiile constituționale de protecție a dreptului la proprietate prin dispoziții speciale privind drepturile persoanei vătămate de o autoritate publică. Alin. (1) instituie garanții constituționale împotriva *vătămării unui drept de o autoritate publică, printr-un act administrativ sau prin nesoluționarea în termenul legal a unei cereri*, persoana vătămată fiind *îndreptătită să obțină recunoașterea dreptului pretins, anularea actului și repararea pagubei*. Norma vizează orice drept, deci și dreptul de proprietate încălcat prin acțiunile sau omisiunile autorităților publice.

i) Articolul 54. Restrângerea exercițiului unor drepturi sau al unor libertăți

Art. 54 însumează principalele garanții constituționale împotriva ingerințelor ilegale și disproporționate în exercitarea dreptului la proprietate. Alin. (1) instituie regula constituțională generală a procesului de legiferare, ce *interzice adoptarea legilor care ar suprima sau ar diminua drepturile și libertățile fundamentale ale omului și cetățeanului*. Alin. (2) instituie excepții de la exercițiul drepturilor și libertăților, ce *„nu poate fi supus altor restrângeri decât celor prevăzute de*

lege, care corespund normelor unanim recunoscute ale dreptului internațional și sunt necesare în interesele securității naționale, integrității teritoriale, bunăstării economice a țării, ordinii publice, în scopul prevenirii tulburărilor în masă și infracțiunilor, protejării drepturilor, libertăților și demnității altor persoane, împiedicării divulgării informațiilor confidențiale sau garantării autorității și imparțialității justiției. Alin.(3) interzice restrângerea drepturilor proclamate în articolele 20-24 din Constituție. Alin.(4) condiționează restrângerea exercitării drepturilor și libertăților ce „trebuie să fie proporțională cu situația care a determinat-o și nu poate atinge existența dreptului sau a libertății.”

Normele constituționale consacrate proprietății sau care sprijină realizarea dreptului la proprietate ar putea fi divizate, convențional, în câteva linii de protecție:

(i) Art.9, art. 33, art.46 și art.128 consfințesc expres și garantează dreptul de proprietate privată al cetățenilor Republicii Moldova, al persoanelor fizice și juridice străine, precum și al apatrizilor;

(ii) Art. 126 și art. 127 consacră funcțiile economică și socială a proprietății private, de rând cu proprietatea publică, evidențiază obligațiile statului de a crea condiții pentru valorificarea proprietății în scop economic.

(iii) Art. 20 și art.53 instituie garanții procedurale de apărare a dreptului de proprietate prin realizarea acțiunii în justiție, inclusiv împotriva autorităților statului;

(iv) Art.54 stabilește garanții împotriva ingerințelor ilegale și disproporționate în exercitarea dreptului fundamental la proprietate.

(v) Normele privind Curtea Constituțională asigură respectarea garanțiilor constituționale în procesul legiferării în domenii care afectează garanțiile constituționale de protecție a dreptului fundamental al omului la proprietate.

Astfel, instituția de proprietate privată, având în vedere specificul consacrării în Constituție, se afirmă ca instituție a dreptului constituțional. Prin intermediul normelor privind dreptul la proprietatea privată se ordonează și se reglementează, în forme specifice dreptului, multiplele relații sociale, interumane și interpersonale.

Constituția Republicii Moldova a instituit piloni de sprijin pentru legiferare, fundamentul pe care trebuie zidit cadrul legal infraconstituțional, inclusiv normele materiale de drept civil privind constituirea, realizarea și încetarea raporturilor de drept cu privire la proprietatea privată, precum și normele procedurale privind funcționarea instituțiilor de protecție a dreptului de proprietate. Legiuitorul constituant a prevăzut garanții de legiferare în domeniul proprietății: art. 72 din Constituție

prevede că regimul juridic general al proprietății și al moștenirii este reglementat prin legi organice care, potrivit art. 74, se adoptă cu votul majorității deputaților aleși, după cel puțin două lecturi. Simialr este formulat art. 1 alin. (2), Cod civil: drepturile civile pot fi limitate prin lege organică doar în temeiurile prevăzute de Constituția Republicii Moldova.

Normele constituționale stabilesc principiile generale supreme diriguitoare pentru toate celelalte ramuri ale dreptului, care reglementează direct sau tangențial dreptul de proprietate. Autoritățile publice au obligația de a respecta Constituția în procesul implementării politicilor statale de dezvoltare economică și socială prin legiferare. Potrivit art. 3 din Legea nr.100 din 22.12.2017 cu privire la actele normative, constituționalitatea este unul din principiile fundamentale care urmează a fi respectate la elaborarea unui act normativ, acesta trebuie să corespundă prevederilor Constituției Republicii Moldova, tratatelor internaționale la care Republica Moldova este parte, principiilor și normelor unanim recunoscute ale dreptului internațional, precum și legislației Uniunii Europene. Art. 12 din Codul de procedură civilă impune aplicarea Constituției la judecarea cauzelor civile, iar art. 1 din Codul administrativ enunță întemeierea legislației administrative pe Constituție.

În concordanță cu Legea Supremă, art.3 Cod civil al Republicii Moldova nr.1107-XV din 06.06.2002 impune alinierea legislației civile la rigorile constituționale. Garanțiile constituționale sunt superioare normelor din legislația civilă care determină statutul juridic al participanților la circuitul civil, temeiurile apariției dreptului de proprietate și modul de exercitare a acestuia, obligațiile contractuale și de altă natură, alte raporturi patrimoniale și personale nepatrimoniale conexe lor. Prin modificările la Codul civil recent adoptate, art. 3 din Codul civil a fost completat cu norme noi, care prevăd că legislația civilă se interpretează și se aplică în concordanță cu Constituția, Convenția CEDO, precum și cu alte tratate la care Republica Moldova este parte.

Un rol aparte în asigurarea constituționalității în domeniul raporturilor de proprietate îi revine controlului constituțional, exercitat de Curtea Constituțională, instituită în temeiul art. 134 din Constituția Republicii Moldova, care garantează supremația normelor constituționale privind proprietatea. În virtutea alin. (1) al art. 134, Curtea Constituțională este unica autoritate de jurisdicție constituțională în Republica Moldova. Potrivit alin. (2), Curtea Constituțională este independentă de orice altă autoritate publică și se supune numai Constituției. Alin. (3) determină funcțiile organului de jurisdicție constituțională: Curtea Constituțională garantează supremația Constituției, asigură realizarea principiului separării puterii de stat în putere legislativă, putere executivă și putere judecătorească și garantează responsabilitatea statului față de cetățean și a cetățeanului față de stat.

Astfel, normele Constituției Republicii Moldova formează un sistem complex, integru și multifuncțional de realizare și protecție a dreptului la proprietate, în contextul dezvoltării statului de drept prin reformare radicală a sistemului politic și economic de până la 1994, prin instituirea unor noi valori și standarde în conformitate cu principiile-cheie ale constituționalismului și democrației, „prioritate inerentă rămânând a fi respectarea și protecția multilaterală a drepturilor și libertăților omului și cetățeanului” [211, p.83].

2.2. Proprietatea privată și sistemul garanțiilor de protecție a dreptului la proprietate

Proprietatea privată, precum și dreptul la proprietate privată, sunt fenomene care afectează diverse și, în același timp, cele mai importante sfere ale vieții – atât ale unei persoane, cât și ale entităților colective: familii, comunități, corporații, stat, societate în ansamblu. Rolul social, atât de important, polivalent și contradictoriu al proprietății private și a dreptului la aceasta, nu putea decât să necesite reglementarea constituțională și analiza juridică constituțională, motivând studiul acestor fenomene de către multe științe sociale. Instituția proprietății private este un element indispensabil al constituțiilor tuturor țărilor și generațiilor (majoritatea constituțiilor socialiste fac excepții).

Recunoscută, în general, în știința juridică este poziția în conformitate cu care drepturile și libertățile unei persoane și cetățean, consacrate în Constituție sau în alte acte juridice de forță juridică superioară, sunt declarative în absența unui sistem de garanții pentru punerea în aplicare și protecția lor [236, p.253]. Institutul de garanții al drepturilor constituționale și libertăților este chemat să asigure în mod direct întruchiparea lor obiectivă în realitatea juridică constituțională, determinând ritmul și direcția dezvoltării relațiilor de piață. Relațiile de proprietate au o influență semnificativă asupra dezvoltării societății în condiții actuale. Restructurarea relațiilor de stat și publice a condus la consolidarea constituțională a dreptului de proprietate privată, ca unul dintre fundamentele economice ale sistemului constituțional. Studiul garanțiilor dreptului de proprietate privată, sub aspectul dreptului constituțional, permite să determinăm, la cel mai înalt nivel legislativ, funcțiile, rolul și locul lor în sistemul de relații, în care este pus în aplicare dreptul constituțional al proprietății private în modernizarea economiei, în dezvoltarea societății civile, precum și a unui stat democratic.

Reputatul doctrinar și practician V. Stoica consideră dreptul la proprietate drept rezultat al unei îndelungate evoluții a vieții și a gândirii juridice în cadrul sistemului de drept continental [263, p.214]. Proprietatea, care ia naștere odată cu apariția ființei umane pe pământ, se află la temelia dezvoltării societății și reprezintă una dintre problemele fundamentale ale existenței individuale și ale comunității umane. Anume proprietatea oferă acces ființei umane la însușirea bunurilor naturale sau create prin

activitatea umană, luată individual sau în colectivitate [152, p. 35]. Proprietatea ca realitate economică și socială a constituit premisa nașterii dreptului de proprietate, consideră prof. univ. Eugen Chelaru, iar în calitate de categorie juridică, noțiunea de „drept de proprietate privată” urmează a fi interpretată în sens obiectiv și în sens subiectiv. În sens obiectiv, dreptul de proprietate privată desemnează ansamblul normelor juridice, care privesc proprietatea în sensul larg al termenului, în această ordine de idei, dreptul de proprietate este o instituție juridică. În sens subiectiv, dreptul de proprietate privată are următoarele accepțiuni: *lato sensu* – dreptul de proprietate privată a subiecților privați asupra oricăror bunuri, fie corporale sau incorporale, *stricto sensu* – dreptul de proprietate privată asupra bunurilor corporale mobile sau imobile, ca drept patrimonial, drept real, absolut etc. [159, p. 14]. Conținutul dreptului de proprietate permite a releva caracterele sale juridice, forma juridică corespunde noțiunii economice și sociale, iar liant de apropiere este dreptul de proprietate, după cum este menționat în lucrările savanților privind dreptul roman.

Sub aspect economic, proprietatea exprimă o relație de apropiere, de însușire a premiselor materiale ale unui proces de producție, a devenit expresia supremă a accesului și puterii umane la posesiunea, folosința și dispoziția bunurilor. Prin protecția garantată de stat proprietatea îmbracă un veșmânt juridic, devenind astfel o categorie juridică, iar la etapa actuală dreptul la proprietate este consacrat ca unul dintre drepturile fundamentale ale omului [6].

Importanța proprietății ca fundament al sistemului economic și aspirațiile naturii umane spre valorile materiale impun o sistematizare și ordonare aparte a raporturilor dintre oameni în procesul creării valorilor materiale, valorificării bunurilor și a veniturilor generate de bunuri, (re) distribuirea acestora prin voința proprietarului sau prin autoritatea statului, astfel ca să poată fi „împăcate” interesul individualist al posesorului proprietății și interesele progresului social prin utilizarea cât mai eficientă a resurselor economice. Astfel, sub aspect economic, proprietatea a devenit un „substrat pentru dezvăluirea conținutului juridic al proprietății”. Proprietatea, ca realitate economică și socială, a determinat nașterea dreptului de proprietate, statul acționând ca exponent al interesului general al societății, prin edictarea reglementărilor cu privire la proprietate și supravegherea exercitării drepturilor asupra proprietății în limitele legii [166, p. 183].

Componenta economică a proprietății are nevoie de un mediu juridic, care să gestioneze toată complexitatea raporturilor generate de fenomenul proprietății, astfel încât aceste două componente ale proprietății – cea economică și cea juridică, care sunt relativ autonome, – să se îmbine armonios și să propulseze proprietatea într-un circuit juridic, vectorul acestui circuit fiind determinat de scopurile

ființei umane și cele ale societății din care face parte individul. Proprietatea nu poate rămâne în afara reglementărilor juridice, deoarece reprezintă „premise oricărei activități economice, adică premise funcționării motorului oricărei societăți, iar finalitatea dreptului este tocmai aceea de a organiza și asigura funcționarea societății” [166, p.58]. Astfel, dreptul de proprietate s-a afirmat ca un drept fundamental, inerent naturii umane, un mijloc de atingere a valorilor umane recunoscute, un drept economic prin excelență, indisolubil legat de structura economică a societății.

Potrivit opiniei cercetătorilor Abraham Bell și Gideon Parchomovsky, profesori în drept, condițiile juridice necesare componentei economice a proprietății, trebuie să ofere răspunsuri la patru întrebări de bază: (1) cercul de lucruri protejate prin legile privind dreptul de proprietate; (2) vis-à-vis de cine să fie asigurată protecția; (3) care sunt drepturile protejate; și (4) care sunt mecanismele de aplicare a protecției legale [284, p.44]. Anthony Maurice Honore, unul din titanii dreptului de la Oxford, a avut un rol decisiv în individualizarea arealului de drepturi oferite de proprietate, dezvoltând teoria celor 11 drepturi specifice: dreptul de posesiune reală a bunului; dreptul de utilizare a proprietăților bunului; dreptul de gestiune prin adoptarea deciziilor referitoare la utilizarea bunului; dreptul de uzufruct obținut prin folosirea bunului; dreptul la valoarea capitală a bunului, în urma înstrăinării, schimbului sau distrugerii; dreptul de protejare a bunului contra acțiunilor prejudiciabile ale oamenilor sau a naturii; dreptul de transmitere prin succesiune; termenul nelimitat al dreptului de proprietate; interzicerea utilizării bunului prin cauzare de daune terților; dreptul la restituirea bunului prin executarea obligației; caracterul rezidual al proprietății [299, p. 371].

Dualitatea rolului atribuit dreptului la proprietate privată în sistemul normelor constituționale lasă loc pentru discuții și interpretări privind locul acestor drepturi în clasificarea drepturilor fundamentale ale omului. După criteriul consacării lor în timp și în baza criteriului naturii drepturilor și libertăților, cea mai mare parte a autorilor împărtășesc clasificarea drepturilor omului în drepturi civile și politice și drepturi economice, sociale și culturale [154, p.26]. O mare parte din autori susțin clasificarea drepturilor omului în trei generații, promovată de eminentul luptător pentru drepturile omului Karel Vasak, jurist francez de origine cehă: prima generație include drepturile și libertățile civile și politice; a doua generație privește drepturile economice, sociale și culturale; a treia generație – dreptul la pace și dezvoltare, dreptul la resursele naturale și mediu sănătos și sigur de viață, dreptul la alimentație sigură și suficientă. Această clasificare este bazată formal pe instrumente internaționale, adoptate în cadrul Națiunilor Unite, începând cu Declarația Universală a Drepturilor Omului din 10 decembrie 1948, care, de altfel, nu conține vreo clasificare a drepturilor proclamate. Recent au fost

avansate propuneri cu privire la cea de-a patra generație de drepturi ale omului, corelate cu tehnologiile informaționale [315, p.49-50]. Dreptul de proprietate este atribuit, convențional, primei generații de drepturi fundamentale clasice ale omului, ca și dreptul la viață, libertate, egalitate și de participare egală la viața civică [334, p.476].

Susținem viziunea autorilor doctrinari că orice clasificare a drepturilor este una convențională, deoarece cele trei categorii de drepturi sunt interdependente și indivizibile, fiind imperios necesar de a privi în ansamblu toate drepturile, pentru a menține o balanță și coerență în realizarea drepturilor omului. Toate sistemele constituționale sunt preocupate de realizarea drepturilor atribuite primei generații, iar dificultățile de specificare a altor drepturi abstracte țin, oricum, de cadrul primei generații de drepturi. Perceperea drepturilor din următoarele două generații, care sunt complementare celor din prima generație, impune o înțelegere mai aprofundată a drepturilor din prima generație, căutând locul drepturilor și intereselor din următoarele două generații alături de cele relevante din prima generație [334, p.477].

Necesitatea unui regim juridic special pentru proprietate și dreptul la proprietate, ca drept fundamental incontestabil al omului, a fost demonstrată prin evoluția istorică conceptuală a dreptului la proprietate și rămâne actuală la etapa modernă. Consacrarea în normele constituționale, de rang suprem, este „cununa” câștigată de dreptul la proprietate privată, semnificație a recunoașterii universale a dreptului de proprietate privată ca element indispensabil al ordinii constituționale și pilon al statului de drept. Adoptarea Constituției ca Lege Supremă a statului, care garantează dreptul de proprietate, produce impactul iminent de constituționalizare a acestui drept fundamental prin afirmarea spiritului, a principiilor și normelor constituționale în jurisprudența organului de jurisdicție constituțională, legislația infraconstituțională, jurisprudența instanțelor judecătorești, activitatea instituțiilor publice [275, p.103].

Legiuitorul constituțional nu-și propune a acoperi în detaliu condițiile juridice necesare exercitării eficiente și efective a dreptului la proprietate. Normele constituționale de rang superior instituie linia de delimitare a sferei de autonomie individuală la realizarea dreptului de proprietate, pentru a asigura un anumit echilibru între tendința de absolutizare a importanței speciale a dreptului de proprietate, din perspectiva interesului individual în raport cu interesele colective ale societății. Conceptul dreptului de proprietate recunoaște interdependența dintre individ și alți membri ai societății. Aspirația de a predomina în aceste raporturi creează tensiuni [335, p.129], fiind necesare norme speciale care să asigure un echilibru proporțional, o stabilitate previzibilă în raporturile de

proprietate. Astfel, doar recunoașterea dreptului de proprietate nu este suficientă: o constituție modernă este de neconceput fără garanții de protecție care atribuie acestui drept fundamental un caracter real, efectiv [236, p.250].

Declarația franceză a drepturilor omului și cetățeanului din 1789, din toate drepturile naturale și inalienabile a declarat numai dreptul de proprietate a fi sacru și inviolabil, astfel a deschis epoca protecției constituționale omniprezente a proprietății.

În doctrină, garanțiile dreptului nu au o accepțiune unanimă. O interpretare cuprinzătoare a garanțiilor propune prof. Мордовец А. С. în lucrarea „Теория государства и права: Курс лекций”. În concepția autorului, garanțiile reprezintă „un sistem de premise socio-economice, politice, morale, legale, organizatorice, condiții, mijloace și metode care creează oportunități egale pentru indivizi de a-și exercita drepturile, libertățile și interesele” [362, c. 311]. În aceeași perspectivă multidimensională opinează și reputatul savant prof. С.А. Авакьян, definind garanțiile drept „condiții materiale, organizaționale, spirituale și legale și premise prealabile, care fac ca exercitarea drepturilor și libertăților fundamentale să devină o realitate, îndeplinirea obligațiilor unei persoane și a unui cetățean și asigurarea protecției acestora împotriva constrângerilor și atacurilor ilegale” [339, p.804]. Din conținutul expus reiese foarte clar existența unui șir de tipuri de garanții, determinate din punctul de vedere al unui anume sistem, care prevede garanții, de aici varietatea criteriilor de clasificare și clasificarea propriu-zisă: garanții generale, speciale, individuale, materiale, socio-economice, politice, morale, juridice, organizatorice ș.a. În acest context, invocăm opinia doctrinalului Эбзеев Б.С., conform căreia „garanțiile determină natura relației dintre persoană și stat, creează premise reale pentru exercitarea drepturilor și libertăților. Dar numai în ansamblu, în relație de complementaritate, ele formează o temelie solidă, pe care se construiește sistemul de realizare a drepturilor constituționale ale omului, întrucât aceste drepturi nu pot fi asigurate doar prin mijloace economice sau numai prin mijloace legale” [370, p. 25].

În perspectiva teoriei statului și dreptului, garanțiile constituie unul dintre elementele sistemului juridic, sunt un corp de mijloace legale, prin care puterea de stat realizează funcția de protecție a drepturilor și libertăților și are ocazia nu numai să reprime încălcările, ci și să restabilească drepturile încălcate [341, p.240]. Această poziție este similară cu opinia expusă de Комкова Г. Н., doctor în drept, conform căreia „anume statul acționează ca un apărător activ al drepturilor cetățenilor, chiar dacă o astfel de inițiativă nu vine de la ei înșiși” [357, c.31].

Renumitul profesor al Universității de Stat din Moscova, Л.Д. Воеводин, în lucrarea „Юридический статус личности в России: Учебное пособие”, 1997, este destul de laconic în interpretarea conceptului de *garanții juridice*, considerându-le un corp special de mijloace, prin care statul asigură drepturile subiective ale individului, menite să elimine posibilele obstacole în calea exercitării libere a acestor drepturi și interese [348, p.221]. În opinia lui Витрук Н.В., ex-judecător al Curții Constituționale a Federației Ruse, garanțiile juridice sunt un set de mijloace și metode prevăzute de lege, pentru a asigura exercitarea legală a drepturilor [347, p. 322].

Profesorul Баглай М.В. înțelege garanțiile ca fiind mijloace juridice care asigură realizarea unui oarecare drept al omului și cetățeanului. Garanțiile sunt, în esență, obligații, raportate la drepturile și libertățile constituționale, ele presupun responsabilitatea statului [343, p. 305]. În opinia profesorului Калашников С.В., garanțiile drepturilor și libertăților sunt un set de mijloace, metode și proceduri ce creează condiții în temeiul cărora o persoană poate să-și protejeze și să-și apere, pe bază legală, drepturile și interesele sale, care sunt recunoscute, respectate de întreaga societate și protejate de stat, în conformitate cu prevederile Constituției, actele legislative și legislația actuală [354, p.17].

Este demnă de atenție interpretarea propusă de prof. Хазов Е. Н.: dacă în accepțiunile precedente se pune accentul pe mijloace și proceduri, adică pe soluții tehnice pentru a ajunge la un anumit rezultat, atunci Хазов Е. Н propune să recunoaștem, mai întâi de toate, însuși faptul, acțiunea de a considera valabile, legale drepturile, libertățile și obligațiile existente: „Garanțiile legale trebuie înțelese ca recunoașterea și consolidarea, în Constituție și în alte acte normative ale statului, a drepturilor, libertăților și obligațiilor unei persoane și a unui cetățean și asigurarea realizării acestora de către toate organele de drept ale acestui stat, organizațiile obștești și politice, oficialii acestora și persoana în sine” [369].

În doctrina și practica autohtonă la fel este reflectată discuția privind garanțiile drepturilor și libertăților omului. Abordând problema garanțiilor, prof. I. Sedlețchi observă judicios că acest concept se bazează pe principiile fundamentale ale dezvoltării omenirii: umanism, dreptate, legalitate, egalitate etc. [257, p.235]. I. Creangă și C. Gurin, în lucrarea „Drepturile și libertățile fundamentale. Sistemul de garanții”, definesc garanțiile juridice drept un ansamblu de oportunități sociale ale unei persoane de a utiliza toate metodele, care nu sunt interzise de lege, pentru a-și proteja interesele în domeniul procedurilor legale, astfel, autorii scot în evidență poziția activă a persoanei însăși [176, p.14]. U. Chetruș menționează două categorii de garanții: general-sociale (economice, politice și ideologice) și juridice, atribuind un loc deosebit celor juridice. Garanțiile juridice ale drepturilor și libertăților

cetățenilor, în viziunea doctrinarului, „presupun o totalitate de metode și mijloace juridice special, cu ajutorul cărora sunt realizate, protejate și apărate drepturile și libertățile, sunt suprimate încălcările acestora, sunt restabilite drepturile lezate” [158, p.311]. I. Moroșan se referă la totalitatea factorilor obiectivi și subiectivi, orientați spre realizarea în fapt a drepturilor și libertăților omului, înlăturarea obstacolelor, restrângerea cauzelor de realizare neadecvată a acestora, precum și spre protejarea drepturilor și libertăților de eventuale încălcări [226, p.54]. O. Marian, în teza sa de doctorat „Rolul statului în promovarea și garantarea statutului juridic al personalității” (2016), a efectuat o evaluare a materiei doctrinare privind garanțiile drepturilor omului, în general, și a statutului juridic al personalității, în special, accentuând rolul autorităților statului [224]; I. Bâcu conchide că, din analiza prevederilor constituționale, precum și a literaturii de specialitate, „pot fi identificate garanții constituționale ale drepturilor și libertăților fundamentale ale persoanei referitoare la: a) funcțiile organelor de stat ce țin de asigurarea, garantarea și promovarea drepturilor și libertăților persoanei; b) prevederile constituționale cu privire la răspunderea statului și a altor subiecți de drept pentru realizarea neadecvată a obligațiilor în domeniul drepturilor și libertăților persoanei; c) prevederile constituționale cu privire la garanțiile procedurale de protecție și restabilire a drepturilor și libertăților încălcate” [151, p.55].

Constituționaliștii dezvoltă teorii privind clasificarea garanțiilor de protecție a drepturilor fundamentale ale omului după anumite criterii, astfel, în mare parte, sunt recunoscute [357, p.35]:

(i) garanțiile obiective, determinate de sistemul constituțional al statului, de mediul de abitație al individului, de factori de ordin economic (economia de piață, acceptarea diverselor forme de proprietate, libertatea economică etc.); de ordin politic (stabilitate politică, pluralismul politic, pacea civică, corelarea optimă a libertății individuale și a interesului public general, democrația); de ordin social (traul decent și dezvoltarea personalității, condiții egale pentru necesitățile vitale ale omului, protecția celor defavorizați); de ordin juridic (statul de drept funcțional, garanțiile constituționale, legislație clară și previzibilă, aliniată la normele constituționale); de ordin ideologic (formarea conștiinței juridice de percepere adecvată în societate a drepturilor și libertăților omului);

(ii) garanțiile organizaționale, determinate de exercitarea atribuțiilor exponenților puterii de stat și activitatea autorităților publice cu impact asupra realizării drepturilor și libertăților omului, care trebuie să corespundă criteriilor de legalitate și competență, instituția prezidențială, organul de legiferare, puterea executivă, sistemul judecătoresc;

(iii) garanțiile speciale, determinate de existența remediilor de ordin juridic stabilite în legislație, care permit realizarea și protecția efectivă a drepturilor și libertăților lui constituționale;

(iv) garanțiile de rang internațional, regional, național și local, care au drept scop asigurarea realizării drepturilor și libertăților omului.

Știința dreptului constituțional studiază în principal garanțiile juridice, adică cele care decurg din Constituție, legi și alte surse normative [343, p. 305]. Astfel, rolul principal în sistemul de garanții juridice este atribuit garanțiilor constituționale, consacrate direct în Constituție și o serie de acte juridice, care reglementează relațiile sociale de bază. Subliniind importanța drepturilor și garanțiilor constituționale, unii cercetători notează că semnificația lor specială constă în faptul că luarea deciziilor politice semnificative cu privire la problemele vieții publice nu este posibilă fără a ține cont de drepturile cetățenilor [363, p. 82].

Considerăm favorabilă opinia docentului Ляшенко Т.Т. că, atunci când formulăm conceptul de garanție constituțională, trebuie să plecăm de la natura unei garanții juridice și nu de la procesul de realizare a drepturilor și libertăților constituționale. Condițiile sunt o combinație de factori care contribuie la realizarea drepturilor și libertăților constituționale. Este dificil să fim de acord cu opinia acelor savanți care pun diverse condiții (politice, economice, sociale, ideologice etc.) la baza conceptului de „garanție constituțională a drepturilor individuale”, deoarece, în opinia autorului, aceasta are ca rezultat o extindere nerezonabilă a subiectului dreptului constituțional [360, p. 106].

Scopul garanțiilor este de a crea un mediu în care drepturile și libertățile proclamate să devină o poziție *de facto* pentru toată lumea. Prezența garanțiilor creează în societate și în rândul cetățenilor încrederea că nu există niciun drept fără posibilitatea de a-l folosi, de a-l pune în aplicare. Drepturile, libertățile și îndatoririle unei persoane și ale unui cetățean sunt private de un conținut real fără garanții care să faciliteze realizarea lor [236, p.253].

În cadrul garanțiilor juridice, constituționaliștii disting următoarele tipuri: a) garanții de ocrotire a drepturilor omului [343, p.256]; b) garanții de asistență juridică calificată unei persoane [344, c.24]; c) garanții de protecție a drepturilor [347 p.178], d) garanții organizaționale [360, c.312]:

a) Garanțiile de ocrotire a drepturilor fundamentale ale omului includ: limitele drepturilor și intereselor legitime; faptele legale, care determină realizarea drepturilor; forme procedurale de realizare și protecție a drepturilor; măsuri pentru încurajarea și stimularea implementării legale și proactive a acestor drepturi; măsuri de supraveghere și control asupra legalității subiecților

raporturilor juridice, pentru a preveni încălcarea drepturilor și a intereselor legale și pentru a le identifica;

b) Garanțiile juridice de asistență juridică calificată sunt: garanții de asistență de către un avocat în proceduri constituționale și civile, garanții de asistență a unui avocat în apărare în procesul penal, garanții de acordare de servicii de consultanță de către organele de stat, asociații publice și comunități de avocați, garanții de asistență notarială, garanții de asistență juridică la Avocatul Poporului;

c) Garanțiile juridice pentru protecția drepturilor fundamentale ale omului includ următoarele drepturi consacrate în normele juridice: dreptul la protecție a drepturilor, măsuri de restabilire a drepturilor încălcate, măsuri de compensare pentru daune; măsuri de responsabilitate, organe jurisdicționale pentru protecția drepturilor fundamentale, forme de protecție a drepturilor;

d) Garanțiile organizaționale, după cum s-a menționat mai sus, sunt activitățile statului, ale organelor de stat, ale funcționarilor, ale organizațiilor obștești în domeniul legii, practicilor de aplicare a legii, implementarea procedurilor, regimului, controlului și a altor măsuri.

Specificul normelor dreptului constituțional, inclusiv al normelor ce garantează drepturile social-economice ale omului și cetățeanului, constă în faptul că ele, indiferent de gradul de abstractizare, sunt norme de acțiune directă. Acestea nu revendică raporturi constituționale concrete, pentru că stările reflectate în aceste norme „sunt axiomele vieții noastre” și, în acest sens, putem vorbi despre acțiunea lor directă. Drept exemplu poate servi art.2 alin.1 al Constituției RM, unde este fixat: „Suveranitatea națională aparține poporului Republicii Moldova, care o exercită în mod direct și prin organele sale reprezentative, în formele stabilite de Constituție”.

Textul normelor constituționale, care, prin definiție, sunt succinte, de o concentrație maximă, nu reglementează concret acele atribute ale dreptului la proprietate care trebuie să fie protejate potrivit doctrinei. Rolul normelor constituționale este unul superior, general – de a institui garanții care să asigure îndeplinirea funcțiilor statale în procesul de realizare a multiplelor componente inerente drepturilor omului, în general, și dreptului de proprietate, în special. Pornind de la semnificația cuvântului *garanție*, de origine franceză, statul este garantul constituțional al dreptului la proprietate, în limitele Constituției, prin asigurarea funcționării unui sistem de precondiții și remedii de natură diferită, care să permită individului realizarea echitabilă a dreptului de proprietate, a intereselor legitime ale proprietarului.

În opinia constituționaliştilor, normele constituționale trebuie să asigure condițiile și premisele de protecție împotriva atentatelor și limitărilor care împiedică realizarea efectivă a drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățeanului. Simpla declarare a drepturilor și libertăților nu asigură însă, de la sine, o protecție eficientă a lor, dar înscrierea lor în Legea fundamentală constituie prima dintre garanțiile respectării drepturilor și libertăților fundamentale. Prin aceasta, drepturile și libertățile cetățenești capătă forța juridică a unei dispoziții constituționale [204, p.167].

Astfel, trăsătura definitorie și distinctivă a garanțiilor constituționale constă în instituirea obligației constituționale a statului și a instituțiilor statului de a crea un sistem funcțional, care să asigure realizarea drepturilor și libertăților consfințite de Constituție. Spre deosebire de unele drepturi personale sau politice, pentru care este suficient neamestecul în procesul de realizare a drepturilor și libertăților individului, realizarea altor drepturi, cum este dreptul la proprietate, implică și obligații pozitive ale statului, care rezidă în garanțiile constituționale de creare a condițiilor pentru exercitarea dreptului de proprietate. Conceptul de *obligații pozitive ale statului* a evoluat prin aplicarea Convenției CtEDO și este confirmat în jurisprudența vastă a CtEDO. În această materie s-a expus, în detaliu, M. Poalelungi, ex-președintele Curții Constituționale, ex-judecător la Curtea Europeană a Drepturilor Omului, în teza sa de doctor habilitat „Obligațiile pozitive și negative ale statului prin prisma Convenției Europene pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale”, 2015.

Savanții continuă dezbaterile în jurul teoriei pozitivistice de creare a dreptului de proprietate prin autoritatea statului și al apariției dreptului la proprietate potrivit teoriei dreptului natural. Pozitivismul are cei mai mulți susținători, dar se mențin și ideile adeptilor teoriei originii dreptului de proprietate ca drept natural, printre care și punctul de vedere al lui John Locke că statele au fost formate pentru a proteja drepturile naturale pre-existente, inclusiv dreptul la proprietate [324, p.3]. În opinia noastră, niciuna din teorii nu neagă necesitatea normelor constituționale, care instituie garanții supreme pentru protejarea dreptului la proprietate, precum și efectul protector al normelor internaționale, care impun obligații asupra statului de a asigura condiții pentru realizarea plenară a dreptului la proprietate.

Conceptul de *fortificare constituțională* a drepturilor fundamentale subiective ale individului este specific constituționalismului european, care cunoaște două categorii de garanții separate corelate, care protejează dreptul de proprietate privată – garanția de ordin material, cu caracter individual, și cea de ordin instituțional. Garanția individuală protejează titularul și bunurile acestuia împotriva ingerințelor din partea statului, care este o garanție negativă, în sensul că statul are autoritatea doar să reglementeze valorificarea dreptului de proprietate al individului sau exproprierea

individului, în condițiile legii, pentru binele public, care prevalează față de interesele individuale. Garanțiile instituționale recunosc proprietatea privată ca instituție, componentă de bază a modelului economic și ideologic al statului, care este consfințită de Constituție, ceea ce obligă statul să mențină și să consolideze afirmativ dreptul de proprietate privată, nu-i permite statului să submineze sau să desființeze însăși existența dreptului de proprietate privată. Astfel, garanția individuală protejează orice individ împotriva exproprierii ilegale sau abuzive de bunul care-i aparține, pe când garanția instituțională protejează existența dreptului la proprietate în esența sa, ca element al sistemului social, economic și politic al statului [308, p.408].

În viziunea unor autori, valoarea garanțiilor constituționale ale dreptului de proprietate privată nu poate fi limitată la protecția acestui drept fundamental doar împotriva unor acțiuni ale legiuitorului de a adopta măsuri, care frustrează satisfacția individului de a se bucura liniștit de bunurile sale. Protecția constituțională a dreptului de proprietate privată are un profund substrat moral și civic, care este mai puternic decât cel economic. Dimensiunea morală implică valori umane precum demnitatea și autodeterminarea, iar dimensiunea civică rezidă în înțelegerea proprietății ca bază materială a ordinii sociale [282, p.9]. Esența dreptului de proprietate are la bază înțelegeri constituite înainte de legiferarea propriu-zisă, care s-au înrădăcinat adânc în mentalitatea și morala socială, că este rău să violezi dreptul la proprietate prin furt, trecere de hotare sau tulburare a posesiei liniștite. Astfel, deși are funcții utilitare, protecția proprietății, ca și a altor drepturi umane sau civice, are rădăcini adânci în moralitate.

Garanțiile constituționale sunt la treapta superioară în sistemul garanțiilor de ordin juridic, exprimând chintesența valorică conceptuală a funcțiilor protectoare care revin statului. Constituția reprezintă nucleul de coeziune și armonizare a întregului sistem de garantare a realizării drepturilor și libertăților fundamentale, care determină caracterul logic al cadrului legal infraconstituțional în domeniul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. Caracterul generalizat, abstract, este o calitate aparte a garanțiilor constituționale, dar, prin abstractizare, normele constituționale nu rămân doar declarații cu funcții decorative, ci constituie norme juridice speciale, distincte de alte norme, care acționează și trebuie aplicate direct [366;174], independent de faptul dacă au fost sau nu concretizate în norme infraconstituționale mai puțin abstracte. Sistemul de norme infraconstituționale trebuie să reglementeze complexul de raporturi privind proprietatea, asigurând respectarea garanțiilor constituționale, care stabilesc principii fundamentale privind realizarea acestui drept fundamental.

Aplicarea directă, nemijlocită a Constituției este o condiție primordială pentru eficiența și funcționalitatea garanțiilor constituționale, care asigură realizarea și protecția dreptului de proprietate privată ca drept fundamental al omului și, în final, constituționalizarea dreptului de proprietate. Aplicabilitatea directă a normelor constituționale în cadrul sistemului de drept a fost definită cu termenul de *intervenționism* al constituției în diferitele materii ale ordinii juridice, care se realizează pe două căi: prin impunerea valorii juridice supreme a normelor constituționale, care au misiunea de a emana principii specifice diferitor ramuri, și prin aplicarea directă a normelor constituționale în fața organului de jurisdicție constituțională, care are drept scop afirmarea supremației normelor constituționale și accelerarea constituționalizării dreptului ca efect [275, p.104].

Constituțiile nu prevăd sancțiuni pentru încălcarea garanțiilor constituționale, această funcție de detaliere revine cadrului legal infraconstituțional. Controlul specializat, efectuat de organul de jurisdicție constituțională, asigură aplicarea sancțiunii de neconformitate a legilor cu normele constituționale prin constatarea neconstituționalității, care încalcă garanțiile constituționale în domeniul drepturilor și libertăților constituționale. În cazul în care prin controlul constituțional nu sunt eliminate carențele cadrului legal defect, care nu asigură protecția dreptului de proprietate, pot fi activate mecanisme internaționale de penalizare a statului pentru omisiuni de reglementare sau intervenții ilegale în realizarea drepturilor și libertăților fundamentale, protejate de actele internaționale, la care a aderat Republica Moldova. În acest context, menționăm importanța garanțiilor de ordin internațional, supranațional, care asigură protecția dreptului la proprietate, grație unor standarde, care s-au constituit istoricește și au fost acceptate de comunitatea mondială, la nivel global sau regional, ridicând protecția dreptului de proprietate la un alt nivel calitativ.

2.3. Garanții internaționale de protecție a dreptului de proprietate privată

De la adoptare și până în prezent, Legea Supremă a Republicii Moldova a suferit modificări, dar *credința constituțională* referitor la valorile constituționale supreme, exprimată în Preambulul Constituției, a rămas neschimbată: *statul de drept, pacea civică, democrația, demnitatea omului, drepturile și libertățile lui, libera dezvoltare a personalității umane, dreptatea și pluralismul politic, devotamentul față de valorile general-umane, respectarea principiilor și normelor unanim recunoscute ale dreptului internațional*. În ceea ce privește valoarea normativă imperativă a prevederilor din Preambul, care pot servi drept surse independente pentru normele ce nu sunt neapărat reflectate expres în Constituție, Curtea Constituțională a statuat că orice interpretare a Constituției urmează să fie operată pornind de la obiectivele originare prevăzute în Preambul, care prevalează [36].

Astfel, prin adoptarea Constituției din 1994, Republica Moldova și-a declarat devotamentul față de principiile și normele unanim recunoscute ale dreptului internațional privind protecția dreptului de proprietate.

Art. 4 din Constituție statuează: „(1) *Dispozițiile constituționale privind drepturile și libertățile omului se interpretează și se aplică în concordanță cu Declarația Universală a Drepturilor Omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care Republica Moldova este parte.* (2) *Dacă există neconcordanțe între pactele și tratatele privitoare la drepturile fundamentale ale omului la care Republica Moldova este parte și legile ei interne, prioritate au reglementările internaționale*”. Potrivit art. 8, Republica Moldova „se obligă să respecte Carta Organizației Națiunilor Unite și tratatele la care este parte”. Art. 54 din Constituție garantează că *exercițiul drepturilor și libertăților nu poate fi supus altor restrângeri decât celor prevăzute de lege, care corespund normelor unanim recunoscute ale dreptului internațional*.

Normele constituționale consfințesc obligațiile statului de a respecta și a proteja dreptul la proprietate ca un drept fundamental în sistemul universal al drepturilor omului, în spiritul scopurilor și efectelor diverselor instrumente internaționale în materia drepturilor omului, conținute în tratate multilaterale și bilaterale. Republica Moldova are obligația generală de protecție a dreptului fundamental la proprietate, de prevenire și reprimare a încălcărilor dreptului de proprietate, și de reparare a prejudiciilor aduse dreptului afectat, în concordanță cu angajamentele internaționale asumate.

Carta Națiunilor Unite (ONU) din 26.06.1945 [85], în vigoare pentru RM din 2 martie 1992, proclamă, în art. 1, scopurile ONU, inclusiv privind *cooperarea internațională în rezolvarea problemelor internaționale cu caracter economic, promovarea și încurajarea respectării drepturilor omului și libertăților fundamentale pentru toți, fără deosebire de rasă, sex, limbă sau religie*.

Declarația Universală a Drepturilor Omului, adoptată la New York la 10.12.1948 [87], în vigoare pentru RM din 28.07.1990, în art. 17, proclamă: „1. *Orice persoană are dreptul la proprietate atât singură, cât și în asociere cu alții.* 2. *Nimeni nu va fi lipsit în mod arbitrar de proprietatea sa*”. Declarația enunță principiul general că drepturile omului trebuie să fie ocrotite prin autoritatea legii. După cum este menționat în preambulul Declarației, aceasta nu creează obligații juridice ca atare, dar instituie un *ideal comun*, o aspirație, către care trebuie să tindă popoarele și națiunile lumii prin respectarea drepturilor și libertăților consfințite, recunoașterea și aplicarea acestor drepturi prin măsuri

de ordin național și internațional. Declarația a servit drept bază pentru dezvoltarea legislației internaționale și includerea drepturilor proclamate în sistemele juridice interne ale statelor lumii.

Pactul internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale, din 16.12.1966 [88], consacră, în art. 2, angajamentul statelor de a „*asigura exercitarea deplină a drepturilor recunoscute în prezentul Pact*”. Grijă statului pentru exercitarea drepturilor recunoscute prin Pact este una permanentă și trebuie să fie manifestată progresiv prin toate mijloacele adecvate, *inclusiv prin adoptarea de măsuri legislative*, statele având obligația de a tinde spre atingerea obiectivelor asumate „*atât prin propriul său efort, cât și prin asistență și cooperare internațională...*”.

Pactul Internațional cu privire la drepturile civile și politice, din 16.12.1966 [89], în art. 2, prevede angajamentul statelor „*să adopte măsurile care să permită luarea unor măsuri legislative sau de alt ordin, menite să traducă în viață drepturile recunoscute în prezentul Pact...*”.

Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, încheiată la Roma la 04.11.1950 [90], în vigoare pentru RM din 12.09.1997, cu protocoale adiționale (*Convenția CEDO*) este un instrument juridic eficient de protecție a drepturilor fundamentale, inclusiv a dreptului al proprietate.

Convenții multilaterale în domeniul proprietății intelectuale² și Acorduri interstatuale bilaterale privind promovarea și protejarea reciprocă a investițiilor: Republica Moldova a încheiat peste 60 de acorduri bilaterale, care reglementează obligațiile de a nu admite în privința investițiilor părților contractante măsuri de expropriere, naționalizare sau oricare alte măsuri, ale căror efecte vor fi similare exproprierii sau naționalizării, cu excepția unui scop public, în mod legal, cu unele compensări prompte, adecvate și efective.³

² Convenția de la Berna cu privire la protecția operelor literare și artistice din 09.09.1866, adoptată la 9 septembrie 1886, completată la Paris în 4 mai 1896, revizuită la Berlin în 13 noiembrie 1908, completată la Berna în 20 martie 1914, revizuită la Roma în 2 iunie 1928, la Bruxelles în 26 iunie 1948, la Stockholm în 14 iulie 1967 și la Paris în 24 iulie 1971, și amendată în 28 septembrie 1979, în vigoare pentru Republica Moldova din 2 noiembrie 1995; Convenția internațională pentru ocrotirea drepturilor interpreților, a producătorilor de fonograme și a organizațiilor de difuziune, încheiată la Roma la 26.10.1961, în vigoare pentru RM din 05.12.1995; Tratatul privind dreptul mărcilor, adoptat la Geneva la 27.10.1994, în vigoare pentru RM din 01.08.1996; Aranjamentul de la Viena privind instituirea clasificării internaționale a elementelor figurative ale mărcilor, adoptat la Viena la 12.06.1973, în vigoare pentru RM din 01.12.1997; Aranjamentul de la Strasbourg privind clasificarea internațională de brevete, Strasbourg, 26.03.1971, în vigoare pentru RM din 01.09.1998; Aranjamentul de la Nisa privind clasificarea internațională a produselor și serviciilor în scopul înregistrării mărcilor, adoptat la Nisa la 15.06.1957, în vigoare pentru RM din 01.12.1997.

³ **Sistemul de protecție a investițiilor străine împotriva exproprierii**: Convenția cu privire la protecția drepturilor investitorului, Moscova, 28.03.1997, în vigoare pentru RM din 02.10.2002; Convenția pentru reglementarea diferendelor relative la investiții între state și persoane ale altor state, adoptată la Washington la 18.03.1965, în vigoare pentru RM din 04.06.2011

Actualmente, două treimi din națiunile de pe glob sunt părți ale tratatelor regionale, care se referă la dreptul de proprietate. Evoluția proceselor transformative la nivel global, acceptarea economiei de piață în fostele state de ideologie comunistă, care negau proprietatea privată, globalizarea comerțului au creat fundamentul pentru apariția dreptului de proprietate ca drept universal al omului [324, p.2]. Cu toată multitudinea normelor internaționale care se referă la dreptul de proprietate, analiștii susțin că dreptul internațional nu reglementează, în principiu, dreptul la proprietate, considerat a fi de domeniul exclusiv al legislației naționale, fiind recunoscute doar câteva excepții de ordin special. Cele mai multe norme internaționale nu instituie instrumente obligatorii, exprimând mai mult un spirit, o aspirație, obligații de ordin „moral”, și nu de natură juridică, fără mecanisme funcționale de implementare și protecție [324, p.5], cu excepția Convenției CEDO, care este instrumentul internațional regional principal de protecție a drepturilor omului, în general și a dreptului de proprietate, în special, în cele 47 de state membre ale Consiliului Europei, inclusiv pentru Republica Moldova.

Conceptul de protecție a dreptului la proprietate, la nivel internațional, a revenit în actualitate ca urmare a celui de al II-lea Război Mondial ca parte a mișcării pentru drepturile omului, care a culminat cu adoptarea Declarației Universale a Drepturilor Omului. Pe continentul european, guvernele Regatului Belgiei, Regatului Danemarcei, Republicii Franceze, Republicii Irlandei, Republicii Italiene, Marelui Ducat al Luxemburgului, Republicii Olandei, Regatului Norvegiei, Regatului Suediei și Regatului Marii Britanii și Irlandei de Nord au semnat Statutul Consiliului Europei (Londra 5 mai 1949), în cadrul căruia a fost semnată Convenția CtEDO, în vigoare pentru RM din 12.09.1997.

Inițial, Convenția CtEDO nu conținea prevederi exprese privind protecția dreptului la proprietate, fapt explicat prin constrângerile economice de la etapa respectivă, iminența unor naționalizări în Europa de Vest în domenii-cheie, precum băncile, transportul feroviar, tensiunile politice, determinate de influența U.R.S.S. în Europa de Est. Ulterior, Convenția a fost completată prin adoptarea Protocolului 1 adițional (Paris, 20.III.1952), care include art. 1 consacrat protecției proprietății [111, p.33].

Prin art. 19 din Convenția CEDO, a fost înființată Curtea Europeană a Drepturilor Omului (CtEDO), *pentru a asigura respectarea angajamentelor ce decurg pentru înaltele părți contractante din Convenție și Protocoalele sale*. Totodată, art. 41 din Convenție a instituit principiile de reparație echitabilă: „*Dacă Curtea declară că a avut loc o încălcare a Convenției sau a Protocoalelor sale și*

dacă dreptul intern al înaltei părți contractante nu permite decât o înlăturare incompletă a consecințelor acestei încălcări, Curtea acordă părții lezate, dacă este cazul, o reparație echitabilă”.

Pe lângă faptul că CEDO este sursa de reper pentru verificarea modului în care Republica Moldova asigură realizarea dreptului fundamental la respectarea proprietății, prin acest instrument a fost instituit și forul jurisdicțional, CtEDO, care are autoritatea de a supraveghea respectarea Convenției. Astfel, Convenția CtEDO, cu Art. 1 din Protocolul adițional la Convenție și CtEDO, constituie un sistem integru de garanții întru apărarea dreptului de proprietate.

Jurisprudența vastă a CtEDO constituie o completare a prevederilor Convenției și a Protocolului 1 privind obligațiile pozitive și negative ale statului, inerente respectării efective a dreptului de proprietate privată, definitivând astfel un sistem eficient și complex de protecție a acestui drept fundamental. Prin autoritatea sa jurisprudențială, CtEDO a consolidat concepte complexe, care impun aplicarea în sistemele de drept naționale a unor standarde de conformitate întru respectarea dreptului de proprietate privată. Jurisprudența CtEDO are o aplicabilitate directă în identificarea deficiențelor ordinii juridice interne în domeniul protecției dreptului de proprietate ca drept fundamental consacrat și protejat de Convenție, în ridicarea gradului de conformitate, adecvare și uniformizare a protecției în spiritul Convenției și a jurisprudenței CtEDO. În acest mod, are loc apropierea și integrarea sistemului de drept al Republicii Moldova în ordinea juridică europeană.

Instanțele judecătorești naționale au misiunea de a aplica direct prevederile CEDO, pentru a întemeia hotărârile lor în baza prevederilor Convenției și a jurisprudenței CtEDO. Potrivit art. 12 CPC instanța judecătorească soluționează cauzele civile în temeiul Constituției, tratatelor internaționale, hotărârilor și deciziilor Curții Europene a Drepturilor Omului, al hotărârilor Curții Constituționale. Astfel, în Hotărârea Nr. 12 din 07.06.2011, Curtea Constituțională a statuat:

„Conform art.1 din Convenție, statele sunt obligate să asigure drepturile și libertățile, prevăzute în Convenție, fiecărei persoane aflate sub jurisdicția lor. Această obligație presupune organizarea unui sistem juridic pertinent. ...

Aceste prevederi pun în valoare nu numai esența drepturilor protejate prin Convenție, dar și responsabilitatea care revine propriilor instituții ale statului în asigurarea exercitării drepturilor. Astfel, sarcina primordială cu privire la aplicarea Convenției, parte integrantă a sistemului legal intern, revine instanțelor judecătorești naționale. În cadrul judecării cauzelor, instanța urmează să verifice dacă legea sau actul ce va fi aplicat și care reglementează drepturile și libertățile garantate

de Convenție este compatibil cu prevederile acesteia, iar în caz de incompatibilitate, instanța va aplica direct prevederile Convenției, menționând acest fapt în hotărîrea sa” [34].

Deși jurisprudența CtEDO este frecvent invocată în actele judecătorești ale instanțelor naționale, numărul cererilor depuse împotriva Moldovei rămâne a fi unul foarte mare: în anul 2018 Moldova se afla pe locul 5 din cele 47 de țări membre ale Consiliului Europei, rata adresărilor a fost de 2,5 ori mai mare decât media europeană, ceea ce denotă încrederea scăzută în sistemul de drept intern. Din 1998 până în 2018, CtEDO a înregistrat peste 14 200 de cereri îndreptate împotriva Moldovei, 1 204 dintre acestea nu au fost încă examinate. Până la 31 decembrie 2018, CtEDO a pronunțat 387 de hotărâri în cauzele moldovenești, dintre care doar în cazul a 15 hotărâri (4,1%) CtEDO a constatat că Republica Moldova nu a violat CEDO. Din cele 549 violări constatate de CtEDO referitor la Moldova, 16, 3% sunt rezultatul încălcării Art. 1 Prot. 1 (protecția proprietății, cu excepția art. 6) [207].

În opinia experților, *„experiența celor două decenii a determinat autoritățile naționale să ia atitudine și să conceapă acest instrument ca pe un catalog de valori imperative ce foarte rar admite derogări. Orice încălcare a dispozițiilor Convenției europene este deja prudent cercetată sub imperiul principiului proporționalității și al marjei de apreciere a statului”* [240, p.13]. Moldova „a depășit etapa încălcărilor „primitive”, cum ar fi cele legate de neexecutarea hotărârilor judecătorești interne definitive, aici fiind depuse eforturi considerabile, care au generat anumite rezultate. Totuși *„retorica drepturilor omului trebuie practică zilnic de către justițieri, deoarece ea implică nu doar o realitate filozofică, politică sau sociologică, specifică evoluției societății interne, dar, în special, o realitate juridică exprimată prin norme de drept internațional, care impun un anumit tip de comportament”* [240, p.13]. Deși CtEDO nu este o instanță de casație, nu modifică nemijlocit cadrul juridic intern, autoritățile naționale ar trebui să reacționeze cu măsuri de ordin general, pentru a ridica gradul de protecție a dreptului de proprietate cât mai aproape de standardele și spiritul CEDO.

Comitetul de Miniștri al Consiliului Europei a adaptat Recomandarea Rec (2004) din 12 mai 2004, care încurajează statele membre să-și examineze sistemele juridice în lumina jurisprudenței CtEDO, întrucât Convenția este parte integrantă a ordinii juridice interne. După adoptarea hotărârilor Curții, care relevă deficiențe structurale sau generale în dreptul sau practica statului („hotărâre-pilot”), sau în cazul unui număr mare de cereri la Curte privitoare la aceeași problemă („cauze repetitive”), statul trebuie să se asigure că potențialii reclamanți dispun de un recurs efectiv, care le permite să se adreseze unei autorități naționale competente.

Angajamentele internaționale ale Republicii Moldova de a progresa în protecția drepturilor omului, inclusiv prin măsuri legislative, impun ridicarea gradului de protecție constituțională a dreptului de proprietate privată. În acest sens, Curtea Constituțională a statuat: „*Renunțarea la una dintre modalitățile care asigurau o protecție efectivă a justițiabililor, cu consecința trecerii la un standard inferior de ocrotire a drepturilor și libertăților fundamentale, în raport cu cel anterior, consacrat de legislația infraconstituțională, constituie o încălcare a principiilor constituționale. Or, art. 54 din Constituție statuează că în Republica Moldova nu pot fi adoptate legi care ar suprima sau ar diminua drepturile și libertățile fundamentale ale omului și ale cetățeanului*” [38].

Convenția CEDO și jurisprudența vastă, generată de aplicarea Convenției, constituie un veritabil program de implementare de către stat a măsurilor ce se impun pentru avansarea gradului de conformitate a protecției dreptului de proprietate cu standardele lumii dezvoltate. Convenția garantează protecția dreptului de proprietate împotriva autorităților, fiind formulate obligații negative în art. 1 din Protocolul 1 adițional: „*nimeni nu poate fi lipsit de proprietatea sa decât pentru cauză de utilitate publică și în condițiile prevăzute de lege și de principiile generale ale dreptului internațional*” [111, p.33]. Astfel, în prim-plan vin prevederile care interzic arbitrariul și ingerințele disproporționate ale puterilor publice în exercitarea dreptului garantat de proprietate.

Convenția CEDO prescrie un șir de drepturi și libertăți fundamentale ale omului, care generează obligații impunătoare, pozitive și negative, puse în sarcina statelor membre. În activitatea sa jurisdicțională, CtEDO se conduce de aprecierea (ne)executării de către statele membre a obligațiilor care rezidă în prevederile Convenției și sunt atribuite fie obligațiilor negative, fie obligațiilor pozitive, ceea ce asigură o protecție mai largă a drepturilor garantate. Esența obligațiilor negative constă în neadmiterea ingerinței statului în exercitarea drepturilor, reținerea autorităților de a comite o ingerință în exercitarea dreptului protejat de Convenție. Totodată, evoluția jurisprudenței CtEDO a produs conceptul privind obligația statelor de a legifera și a acționa, prin intermediul instituțiilor naționale, potrivit exigențelor și standardelor europene în domeniul protecției dreptului de proprietate. Treptat a fost cimentată teoria *obligațiilor pozitive* ale statelor de a întreprinde măsuri adecvate, pentru a proteja drepturile individului nu numai prin a se abține de la încălcarea drepturilor, dar și de a legifera într-o manieră adecvată care să asigure exercițiul efectiv al drepturilor consacrate în Convenție [281, p.7].

Între obligațiile pozitive și negative ale statului privind respectarea drepturilor fundamentale protejate de Convenție nu există o linie demarcatoare. Sursele jurisprudențiale generate de CtEDO cu privire la admisibilitatea, fondul cauzei sau cu privire la satisfacția acordată constituie un suport juridic

cu aplicabilitate practică pentru a distinge elementele ce țin de obligațiile pozitive sau negative pentru cauze similare, prin prisma principiilor fundamentale care guvernează soluționarea cauzelor concrete.

Obligațiile pozitive sunt complementare celor negative, presupun intervenirea statului în sens pozitiv, derivă din obligația statului de a veghea raporturile dintre persoane de drept privat în scopurile Convenției, de a acționa pe „orizontală” în astfel de raporturi, în cazul în care acțiunea violatorului a fost facilitată de omisiuni din partea statului sau a fost tolerată de către stat prin neluarea unor măsuri pentru prevenirea violării sau prin nepedepsirea violatorului. Dezvoltarea principiului efectului pe orizontală al Convenției rezultă din teoria obligațiilor pozitive, a căror nerespectare face responsabil statul pentru violarea Convenției, atunci când sunt generate de omisiuni din ordinea juridică internă, cum ar fi lipsa unor prevederi legale adecvate sau intervențiile legislative inadecvate, care nu asigură schimbarea situației contrare garanțiilor din Convenție. La rândul lor, obligațiile pozitive pot fi de ordin material, care impun adoptarea unui minim necesar de măsuri, pentru a garanta realizarea neîngrădită a drepturilor garantate, și cele de ordin procedural, ce presupun organizarea și accesul la proceduri interne care să ofere remedii pentru protecția eficientă a drepturilor [281, p.14-15].

Prima obligație pozitivă instituită prin jurisprudența CtEDO ține de compensarea victimelor care au fost lipsite de bunurile lor, în caz contrar, protecția dreptului de proprietate ar fi iluzorie și inefficientă (*James vs. Regatul Unit*). Principiul de compensare se aplică de rând cu criteriul de proporționalitate a operațiunilor de depozitare, de instituire a garanțiilor de ordin material și procedural, pentru a asigura o reacție promptă și adecvată întru protecția dreptului de proprietate [281, p.16].

Cauza *Broniowski vs. Polonia* [102] a avut drept obiect o cerere de acordare a unor bunuri în compensare, cu titlu de despăgubire pentru bunurile abandonate în urma modificărilor frontaliere intervenite după al Doilea Război Mondial. Cauza a fost soluționată amiabil, după ce Curtea a acceptat măsurile de ordin general și individual, luate de Guvernul Poloniei. Soluționarea amiabilă s-a realizat după ce Curtea a pronunțat o „*hotărâre-pilot*”, pentru a facilita eliminarea rapidă și eficientă a disfuncționalității constatate în sistemul național de protecție a unui drept patrimonial. După ce a constatat încălcarea, Curtea a amânat examinarea cererilor rezultate din aceeași cauză generală, „*în așteptarea punerii în aplicare a unor măsuri generale relevante*”, deoarece „*respectarea drepturilor omului astfel cum sunt recunoscute acestea de Convenție și de Protocoalele sale*” se extinde în mod necesar dincolo de interesele individuale ale reclamantului. Având în vedere natura sistemică sau structurală a neîndeplinirii obligațiilor care se află la originea unei încălcări, repararea la nivel

individual și repararea la nivel general trebuie să fie corelate. Deci Curtea a luat în considerare nu numai situația individuală a reclamantului, ci și măsurile care ar trebui să rezolve „disfuncționalitatea generală subiacentă a sistemului juridic polonez”[102].

În contextul obligației pozitive a statului, a fost examinată și cauza *Paduraru vs. Romania*, hotărârea din 01.12.2005 [103] privind nerestituirea proprietății, ca urmare a incertitudinii juridice, determinate de o imprecizie legislativă și jurisprudență contradictorie. CtEDO a statuat:

„88. Curtea reamintește că art. 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție, care tinde în principal să protejeze individul împotriva oricărei atingeri a dreptului său de proprietate de către stat, poate să implice și obligații pozitive, care să impună unui stat adoptarea unor anumite măsuri necesare pentru a proteja dreptul de proprietate...

...89. ...Considerând un lucru normal ca legiuitorul să dispună de o mare marjă de apreciere în ceea ce privește politica economică și socială, Curtea a declarat că respectă modul în care acesta concepe imperativele „utilității publice”, cu excepția cazului în care aprecierea sa se dovedește complet lipsită de o bază rezonabilăAcest lucru este valabil cu atât mai mult pentru modificările atât de fundamentale ale sistemului unei țări, cum ar fi tranziția de la un regim totalitar la o formă democratică de guvernare și reforma structurii politice, juridice și economice a statului, fenomene care duc inevitabil la adoptarea unor legi economice și sociale la scară mare....

...91. ... Astfel, dacă dispun de o mare marjă în aprecierea existenței unei probleme de interes public ce justifică anumite măsuri și în alegerea politicilor lor economice și sociale..., **atunci când se află în joc o chestiune de interes general, autoritățile publice trebuie să reacționeze în timp util, într-o manieră corectă și cu cea mai mare coerență....**

...93. Mai mult, este de datoria oricărui stat contractant să se doteze cu un **arsenal juridic adecvat și suficient, pentru a asigura respectarea obligațiilor pozitive ce îi revin**. Singura sarcină a Curții este să analizeze dacă în speță măsurile adoptate ...au fost adecvate și suficiente

...98. Curtea a statuat deja că divergențele de jurisprudență constituie, prin natura lor, consecința inerentă oricărui sistem judiciar ce se sprijină pe un ansamblu de instanțe de fond cu autoritate asupra circumscripției lor teritoriale și că rolul unei instanțe supreme este tocmai acela de a regla divergențele de jurisprudență.... în speță, trebuie menționat că nici măcar Curtea Supremă de Justiție nu avea o jurisprudență unitară asupra chestiunilor de drept aflate în discuție..., **în lipsa unui mecanism care să asigure coerența practicii instanțelor naționale, asemenea divergențe profunde de jurisprudență, ce persistă în timp și țin de un domeniu ce prezintă un mare interes social, sunt**

de natură să dea naștere unei incertitudini permanente ...și să diminueze încrederea publicului în sistemul judiciar, ...una dintre componentele fundamentale ale statului de drept.

99. În concluzie, Curtea consideră că **lipsa de coerență pe plan legislativ și divergențele de jurisprudență**...erau susceptibile să creeze un climat general de incertitudine și nesiguranță juridică.

...113. Prin urmare, a avut loc încălcarea art. 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție” [103].

Din constatările CtEDO în cauzele citate *supra*, conchidem că statul Republica Moldova trebuie să execute nu numai obligații negative prin neadmiterea violării dreptului de proprietate privată, dar și obligații pozitive, prin adoptarea unor mecanisme de ordin material și procedural adecvate și suficiente pentru reglementarea dreptului de proprietate privată la nivelul standardelor europene – atât în raporturile dintre stat și persoanele private, cât și în raporturile dintre persoane de drept privat. Ordinea juridică internă trebuie să protejeze dreptul de proprietate atât prin neadmiterea ingerințelor ilegale, cât și prin diminuarea riscului producerii violărilor dreptului de proprietate privată, reprimarea violărilor și compensarea prejudiciului suferit de victimele încălcărilor dreptului de proprietate.

Când drepturile de proprietate sunt și sigure, indivizii au stimulente mai puternice pentru a căuta realizarea de profit, îmbunătățirea productivității, valorificarea inovațiilor, realizarea de bunuri calitative, încheierea de contracte, rezolvarea eventualelor dispute, investirea atât în capitalul fizic, cât și în cel uman. Proplema instituției proprietății private reprezintă o mare provocare pentru dezvoltarea economiei, deoarece presupune o multitudine de implicații economice ce pot conduce fie la progres, fie la regres economic, în dependență de modul de aplicare și respectare a reglementărilor din acest domeniu. Proprietatea creează valori, ea înseamnă siguranță, libertate, bunăstare, protecție socială. Pentru ca cetățenii noștri să aibă toate acestea și pentru a face față competiției europene, trebuie ca legea să garanteze dreptul de proprietate ca drept fundamental în modul cel mai explicit cu putință.

2.4. Bunuri și drepturi patrimoniale protejate de Constituție și de Convenția CEDO

Art. 9 al Constituției Republicii Moldova se referă la proprietate în general, iar dreptul la proprietate face obiectul art. 46 din Constituție. Alin. (1) din art. 9 al Constituției definește conținutul proprietății, care se constituie din bunuri materiale și intelectuale. Proprietatea privată poate avea ca obiect orice bun, cu excepția bunurilor menționate la art. 127 alin. (4) din Constituție, care pot fi exclusiv în proprietate publică. Obiectele dreptului de proprietate protejate prin garanții constituționale sunt bunuri care reprezintă orice valori utile satisfacerii intereselor umane [166, p.472].

Bunurile materiale sunt acele bunuri, evaluabile în bani, care permit o reală apropiere, al căror conținut și ale căror caracteristici sunt ușor sesizabile: mijloacele de producție, pământul, subsolul, apele, regnul vegetal și regnul animal, clădirile, utilajele, obiectele culturii materiale și spirituale, banii, hârtiile de valoare, mijloacele locale de transport și de telecomunicații, alte bunuri necesare pentru satisfacerea cerințelor individuale ale persoanei. Codul civil al Republicii Moldova, art. 453, operează cu noțiunea de *patrimoniu* – totalitatea drepturilor și obligațiilor patrimoniale (care pot fi evaluate în bani), privite ca o sumă de valori active și pasive legate între ele, aparținând unor persoane fizice și juridice determinate. Art. 455, Cod civil, distinge bunurile ca o totalitate de lucruri, obiecte corporale, în raport cu care pot exista drepturi și obligații civile și care sunt susceptibile aproprierii individuale sau colective, și drepturile patrimoniale.

Bunurile intelectuale din domeniul dreptului de autor și drepturile aferente (conexe). Aceste bunuri sunt generate prin crearea și valorificarea operelor literare, de artă, a lucrărilor științifice, interpretărilor, fonogramelor și a emisiunilor radiofonice și televizate; categoria acestor bunuri intelectuale include creațiile intelectuale din domeniul literaturii, artei și științei, publicate sau nepublicate, exprimate într-o anumită formă obiectivă, ce permite reproducerea, indiferent de forma, destinația și valoarea fiecărei opere, precum și de procedeul de reproducere a ei.

Bunurile intelectuale din domeniul dreptului de proprietate industrială. Aceste bunuri sunt creațiile intelectuale aplicabile în industrie și la semnele distinctive ale unei asemenea activități, cum ar fi: invenția (soluție tehnică nouă a unei probleme, având aplicabilitate industrială), marca (semn care deosebesc produsele și serviciile unor persoane fizice sau juridice de produsele și serviciile similare ale altor persoane fizice sau juridice), denumirea de origine a produsului (denumirea țării, regiunii sau localității, precum și denumirile lor istorice, utilizate pentru desemnarea produsului, ale cărui calități deosebite sunt determinate de factori naturali, etnografici, geografici etc.). Art. 476, Cod civil, indică două categorii de obiecte de proprietate intelectuală: a) obiecte de proprietate industrială (invenții, soiuri de plante, topografii de circuite integrate, mărci, desene și modele industriale, indicații geografice, denumiri de origine și specialități tradiționale garantate); b) obiecte ale dreptului de autor (opere literare, artistice și științifice etc.) și ale drepturilor conexe (interpretări, fonograme, ideograme și emisiuni ale organizațiilor de difuziune etc.), precum și alte bunuri ce dispun de un sistem de reglementare separat, cum ar fi secretul comercial (know-how) și numele comercial.

Art. 477, Cod civil modernizat, definește o nouă categorie de bunuri – bunurile digitale: datele produse și livrate în formă digitală, cum sunt programele de calculator, aplicațiile, jocurile, muzica,

înregistrările video sau textele, indiferent dacă sunt accesate prin descărcare sau prin flux continuu, de pe un suport material sau prin orice alte mijloace. Dacă un conținut digital este livrat pe un suport material, cum sunt CD-urile sau DVD-urile, lui i se aplică dispozițiile privind bunurile corporale. Bun digital al unei persoane se consideră: a) conținutul digital la care ea are dreptul; b) conținutul la o poștă electronică, la o rețea sau alt cont online, la care ea are dreptul. Custodele bunului digital este profesionistul care oferă acces, menține, procesează, primește sau păstrează bunul digital al unei alte persoane (utilizator), conform contractului dintre custode și utilizator.

La prima vedere, normele constituționale analizate în subcapitolul precedent au caracter permisiv nelimitat, nu prevăd cercul bunurilor care pot fi deținute în proprietate privată, afară de bunurile menționate la alin. (4) al art. 127 al Constituției, care constituie proprietatea publică exclusivă. Totodată, normele Codului civil (art.315, art.457) operează cu noțiunea de *circuit civil al bunurilor*, în sensul că prin lege poate fi limitată sau interzisă circulația liberă a unor bunuri, care nu pot constitui obiect al actelor juridice de drept civil. Astfel de excepții sunt stabilite, spre exemplu, în art. 5 din Legea nr. 130 din 08.06.2012 privind regimul armelor și al munițiilor, care interzice procurarea, deținerea, portul, folosirea, importul, exportul și comercializarea unor categorii de arme și muniții.

Deci dreptul de proprietate nu este nelimitat, în sensul bunurilor care pot aparține persoanelor fizice sau juridice cu drept de proprietate privată. Încălcarea acestei limite implică consecințele prevăzute de art. 539, Cod civil – proprietarul este obligat să înstrăineze bunul timp de un an din momentul dobândirii dreptului de proprietate sau în alt termen stabilit de lege, în caz contrar, instanța de judecată poate dispune, după caz, înstrăinarea bunului cu remiterea sumei obținute către fostul proprietar, după reținerea cheltuielilor de înstrăinare, sau transmiterea bunului în proprietate statului, cu despăgubirea proprietarului în cuantumul stabilit de instanța de judecată. Aceleași consecințe survin și în cazul dobândirii unui bun pentru care este nevoie de o autorizație specială.

În jurisprudența CtEDO a fost explicată noțiunea de „bunuri” protejate prin efectele articolului 1 al Protocolului nr.1 la Convenție, care cuprinde bunuri mobile, bunuri imobile, alte drepturi reale, dar și „speranța legitimă” de a obține un avantaj patrimonial [203, p.82-86]:

a) *Bunuri protejate* sunt cele „existente” sau reale, inclusiv acele pretenții prin care un reclamant, cel puțin, poate pleda că are o „așteptare legitimă” de a obține efectiv un drept de proprietate neîngrădită (*J.A. Pye (Oxford) Ltd and J.A. Pye (Oxford) Land Ltd vs. the United Kingdom*, § 61; *Maltzan and Others vs. Germany*, § 74 c); *Kopecký v. Slovakia*, § 35c).

b) *Abordarea autonomă*. Conceptul de „bun” în primul paragraf al Articolului 1 din Protocolul nr. 1 este un concept autonom, care nu este limitat la proprietatea unor lucruri fizice și este independent de calificarea dată acestuia în legislația domestică: o serie de alte drepturi și interese constituind active de asemenea pot fi atribuite ca fiind „drepturile de proprietate” și respectiv „bunuri”. Aspectul care trebuie să fie examinat în fiecare caz este următorul: pot, oare, circumstanțele speței să-i confere reclamantului titlu asupra unui interes substanțial protejat de Articolul 1 din Protocolul nr. 1 (*Anheuser-Busch Inc. vs. Portugal*, § 63; *Öneryildiz vs. Turkey*, § 124; *Broniowski vs. Poland*, § 129; *Beyeler vs. Italy*, § 100; *Iatridis vs. Greece*, § 54)? În cazul bunurilor nemateriale, Curtea a luat în considerare, în special, dacă poziția juridică în speță dă naștere unor drepturi sau interese cu caracter financiar și, respectiv, au o valoare ce poate fi exprimată economic (*Paeffgen GmbH vs. Germany*).

c) *Bunuri reale (existente)*. Articolul 1 din Protocolul nr. 1 se aplică numai asupra unor bunuri real existente ale unei persoane (*Marckx vs. Belgium*, § 50; *Anheuser-Busch Inc. vs. Portugal*, § 64). Aceste prevederi nu garantează dreptul de a obține proprietatea (*Slivenko and Others vs. Latvia*, § 121; *Kopecký vs. Slovakia*, § 35(b)). O persoană care se plânge de violarea dreptului său la proprietate, în primul rând, urmează să probeze că un asemenea drept a existat (*Pištorová vs. the Czech Republic*, § 38; *Des Fours Walderode vs. the Czech Republic*; *Zhigalev vs. Russia*, § 131).

d) *Pretenții și obligații*. Acestea pot fi apreciate ca fiind „bunuri” doar atunci când există suficiente temeiuri legale în ordinea juridică națională, de exemplu, unde există deja o jurisprudență definită a instanțelor naționale care le-au confirmat (*Vilho Eskelinen and Others vs. Finland*, § 94; *Anheuser-Busch Inc vs. Portugal* [GC], § 65; *Kopecký vs. Slovakia*, § 52; *Draon vs. France*, § 68). O obligație impusă judiciar, care este destul de cert statuată pentru a fi executabilă, constituie un „bun” (*Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis vs. Greece*, § 59; *Burdov vs. Russia*, § 40).

e) *Restituirea proprietății*. Statele Contractante se bucură de o largă marjă de apreciere cu privire restituirea proprietăților care au fost preluate până la ratificarea Convenției. Însă, odată ce o Întă Part Contractantă, ratificând Convenția, adoptă o legislație care oferă o restituire totală sau parțială a proprietăților confiscate de regimul politic anterior, astfel de legislație poate fi calificată ca generând un nou drept de proprietate, protejat de Articolul 1 din Protocolul nr. 1, pentru persoanele care îndeplinesc condițiile unui astfel de privilegiu. Același lucru poate fi aplicat și în cazul legislației care rămâne în forță după ratificarea de către o Întă Part Contractantă a Protocolului nr. 1 (*Maltzan and Others vs. Germany*, § 74 (d); *Kopecký vs. Slovakia*, § 35 (d)).

f) *Venit viitor*. Un venit viitor constituie un „bun”, doar dacă venitul a fost dobândit sau unde există o pretenție executabilă asupra acestuia (*Ian Edgar (Liverpool) Ltd vs. the United Kingdom*; *Wendenburg vs. Germany*; *Levänen and Others vs. Finland*; *Anheuser-Busch Inc vs. Portugal*, § 64).

g) *Inflația*. Articolul 1 din Protocolul nr. 1 nu instituie nicio obligație generală asupra Statelor de a menține puterea de cumpărare a sumelor de bani depozitate în instituțiile financiare prin indexarea sistematică a acestor conturi (*Rudzińska vs. Poland* (dec.); *Gayduk and Others vs. Ukraine*; *Ryabykh vs. Russia*, § 63), nu obligă Statele să mențină valoarea creanțelor sau să aplice o rată de refinanțare compatibilă inflației asupra unor creanțe private (*Todorov vs. Bulgaria*).

h) *Proprietatea intelectuală*. Articolul 1 din Protocolul nr. 1 se aplică asupra proprietății intelectuale prin definiție (*Anheuser-Busch Inc vs. Portugal*, § 72), inclusiv înregistrării unei mărci comerciale (*Anheuser-Busch Inc vs. Portugal*, § 78).

i) *Asigurări sociale*. Dacă în Statul Contractant legislația instituie o plată cu titlul unui beneficiu, indiferent de condiția existenței sau lipsei contribuțiilor preliminare, această legislație trebuie să fie apreciată ca fiind generatoare de interese de proprietate și intră în domeniul de aplicare a Art. 1 din Protocolul nr. 1 (*Stec and Others vs. the United Kingdom*, §§ 53- 55; *Andrejeva vs. Latvia*, § 77).

Persoana juridică (întreprinderea) urmează a fi înțeleasă ca o masă de drepturi [213, p.328], interese și relații, destinate unui scop determinat și organizate ca o unitate economică de către un antreprenor, care este, de asemenea, protejată, în temeiul art. 1 din Protocolul nr 1. *Acțiunile companiei* cu o anumită valoare economică pot fi considerate ca fiind un bun (*Olczak v. Poland*, § 60; *Sovtransavto Holding v. Ukraine*, § 91). Practica profesională și clientela sunt elemente cu o anumită valoare, prin natura lor, și constituie un activ, bunuri (*Lederer vs. Germany*; *Buzescu vs. Romania*, § 81; *Wendenburg and Others vs. Germany* ; *Olbertz vs. Germany*; *Döring vs. Germany*; *Van Marle and Others vs. the Netherlands*, § 41). *Licențele de activitate* pentru practicarea unei anumite activități constituie un bun, retragerea licenței este o ingerință în drepturile garantate de Articolul 1 din Protocolul nr. 1 (*Megadat.com SRL vs. Moldova*, §§ 62-63; *Bimer S.A. vs. Moldova*, § 49; *Rosenzweig and Bonded Warehouses Ltd v. Poland*, § 49; *Capital Bank AD vs. Bulgaria*, § 130; *Tre Traktörer Aktiebolag vs. Sweden*, § 53) [203, p.338].

Cauza *Sporrong și Lonnroth vs. Suedia* vizează efectele de expropriere, generate de ingerința în dreptul de a poseda liniștit bunul prin interzicerea construcțiilor într-o anumită zonă. Aparent, nu a

avut loc exproprierea bunului, dar proprietarii au fost limitați în dreptul lor de a posedea și a dispune de bunul lor, ceea ce a afectat însăși esența dreptului de proprietate [327, p.136].

Proprietatea privată poate avea ca obiect diverse bunuri materiale și intelectuale, orice bun, cu excepția bunurilor menționate la art. 127 alin. (4) din Constituție, care pot fi exclusiv în proprietate publică. Deci dreptul de proprietate nu este nelimitat în sensul bunurilor care pot aparține persoanelor fizice sau juridice cu drept de proprietate privată. Încălcarea acestei limite implică consecințele prevăzute de lege. E de subliniat că formele de proprietate nu sunt imuabile. Ele apar, se dezvoltă, se modifică și dispar odată cu schimbarea condițiilor și a mediului în care există.

2.5. Constituționalizarea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova

Republica Moldova, ca și alte state din componența fostei U.R.S.S., a recunoscut dreptul de proprietate asupra pământului, dar Constituția Republicii Moldova nu reglementează expres dreptul de proprietate funciară, spre deosebire de legile supreme ale altor state, care conțin prevederi permissive exprese privind proprietatea asupra terenurilor. Astfel de norme se regăsesc în Constituția Federației Ruse [136], Constituția Kazahstanului [115], Constituția Ungariei [123] și Constituția Kirghiziei (cu excepția pășunilor, care nu pot aparține cu drept de proprietate privată) [116]. Constituțiile unor state instituie restricții privind dreptul străinilor de a deține terenuri în proprietate privată, de exemplu, Constituția Sloveniei, art.68, art.71 [119]. În unele state se admite restrângerea dreptului de proprietate privată asupra terenurilor referitor la mărimea proprietăților funciare, spre exemplu, Constituția Italiei, art.44 [114], altele oferă garanții și instituie limitări constituționale, în scopul protecției speciale a terenurilor agricole. Constituția Turciei din 21 ianuarie 2017 instituie garanții specifice din partea statului pentru protecția terenurilor și alocarea terenurilor pentru fermierii care nu dețin suficiente resurse funciare, dar interzice divizarea terenurilor alocate, precum și transmiterea acestora către alte persoane altfel decât prin moștenire [121].

De rând cu crearea cadrului legal național în domeniul funciar, evoluția procesului de constituționalizare a dreptului în această materie a fost influențată substanțial de jurisprudența vastă a Curții Constituționale. Rolul Curții Constituționale a fost unul foarte activ în primii ani de independență ai Republicii Moldova, când procesul de legiferare a fost extrem de intens și de-a dreptul revoluționar, date fiind prioritățile stringente de formare a cadrului legal național în toate domeniile, autoritățile publice fiind obligate de a respecta Constituția la adoptarea actelor normative, întru implementarea politicilor de reformare a sistemului economic și social. În procesul de realizare a reformei funciare și împrăștiare a cetățenilor cu terenuri, Curtea Constituțională și-a îndeplinit în

mod remarcabil misiunea de garant al supremației Constituției, prin hotărâri emise întru asigurarea constituționalității legislației funciare, pronunțând mai multe hotărâri cu privire la Codul funciar și alte acte normative în materie funciară, care au fost determinante pentru constituirea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova în limitele garanțiilor constituționale [238, p.253].

Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 110 din 25.01.1996 [21]. Curtea Constituțională a fost sesizată cu privire la constituționalitatea unor norme din art.12 și art.13 din Codul funciar, în redacția Legii nr.369-XIII din 10 februarie 1995 „Cu privire la modificarea și completarea Codului funciar”, care reglementau atribuirea cotelor de teren echivalent, pentru a limita dreptul de dispoziție asupra terenurilor, suprafața de teren ce se atribuie întreprinderii agricole nou-înființate, cu cerințe de calificare a conducătorului întreprinderii agricole.

Curtea Constituțională a admis sesizarea și a motivat că dreptul de proprietate, reglementat de articolul 9 din Constituție, corelat cu articolele 46 și 127 din Constituție, este ocrotit de lege, indiferent de titularul ei, și este inviolabilă, este „*un drept fundamental, de veche tradiție în catalogul drepturilor și libertăților cetățenești. Acest drept este unul din pilonii de bază, cuprins în Declarația universală a drepturilor omului, adoptată de Adunarea Generală a O.N.U. la 10 decembrie 1948...*”. Dreptul de proprietate privată asupra pământului a fost apreciat ca o „*prerogativă inerentă naturii umane, un mijloc de atingere a valorilor umane recunoscute, un drept economic prin excelență, fiind indisolubil legat de structura economică a societății*”. Curtea Constituțională a statuat că restricția dreptului de proprietate privată poate fi instituită în condițiile stabilite de art.54 din Constituție, trebuie să fie proporțională cu situația care a determinat-o și nu poate atinge existența dreptului sau a libertății.

Hotărârea Curții Constituționale nr.110 din 25.01.1996 a fost ulterior modificată prin Decizia Curții Constituționale nr. 183 din 21.02.1996, pentru a preciza conținutul dreptului de proprietate: „*Prin proprietate se înțelege dreptul de proprietate al persoanelor fizice, juridice, statului sau al unităților administrativ-teritoriale asupra unor bunuri mobile sau imobile, exercitând asupra lor attributele dreptului de proprietate (posesia, folosința și dispoziția) în mod exclusiv și perpetuu, prin putere și interes propriu, în condițiile legii*”.

Hotărârea Curții Constituționale nr.12 din 02.10.1996 [24] a soluționat sesizarea cu privire la constituționalitatea mai multor norme: art.12 și art. 13 din Codul funciar, în redacția Legii nr.369-XIII din 10 februarie 1995, prin care se prevedea atribuirea sectoarelor de teren în mod obligatoriu doar în perioada dintre 1 noiembrie – 1 martie; art. V din Legea nr.369-XIII, care stabilea că realizarea de către proprietar a dreptului de dispoziție asupra sectorului de teren ce-i aparține prin cumpărare-

vânzare, donație, schimb se înfăptuiește începând cu 1 ianuarie 2001; Legea nr.745-XIII din 23 februarie 1996, care a stabilit că, în anul 1996, terenurile și bunurile se vor atribui până la 5 aprilie.

Curtea Constituțională a revenit la problemele abordate în Hotărârea nr. 110 din 25.01.1996, pentru a statua asupra garanțiilor împotriva restricțiilor la realizarea dreptului de proprietate asupra terenurilor, și a motivat că proprietatea privată asupra pământului în Republica Moldova presupune *„exercitarea nestingherită a atributelor dreptului de proprietate (posesie, folosință și dispoziție) în mod exclusiv și perpetuu, prin putere și interes propriu, în condițiile legii”*, *„posibilitatea general recunoscută și garantată ... de a săvârși nestingherit orice acțiune îndreptată spre hotărârea soartei juridice a obiectului prin diferite acțiuni care au consecințe juridice, în același timp, și de vânzare-cumpărare, donație, schimb etc.”* Statul ocrotește proprietatea și garantează realizarea dreptului de proprietate în formele solicitate de titular, singura condiție stipulată de norma constituțională este ca realizarea dreptului de proprietate să nu vină în contradicție cu interesele societății.

Curtea a invocat și art. 1 din Constituție, care proclamă că Republica Moldova este un stat de drept, democratic, în care drepturile și libertățile omului, libera dezvoltare a personalității umane reprezintă valori supreme și sunt garantate. În condițiile când proprietarul privat este lipsit de dreptul de a dispune de terenul său de pământ, acesta nu poate fi considerat antrenat în concurență liberă cu subiectul proprietății publice, ceea ce contravine art.126, alineatul (1), din Constituție. Curtea a reiterat principiul de proporționalitate la restrângerea dreptului de proprietate, care poate fi instituită, numai dacă se impune în situațiile stipulate la art. 54, alineatul (1), din Constituție.

Curtea a menționat că, odată cu aderarea la Consiliul Europei, Republica Moldova și-a asumat un șir de angajamente, printre care și acela ca articolele 54 și 55 din Constituție să nu fie aplicate într-un mod care ar limita drepturile fundamentale ale persoanelor, în contradicție cu normele internaționale. Curtea a concluzionat că restrângerea până la 1 ianuarie 2001 a dreptului proprietarului de a-și realiza dreptul de dispoziție asupra terenului ce-i aparține prin cumpărare-vânzare, donație, schimb nu se încadrează în limitele Constituției și nu pot fi considerate constituționale, deoarece atentează la dreptul de proprietate privată, consfințit prin articolul 46 din Constituție. Din aceleași considerente, au fost declarate neconstituționale normele care stipulau că atribuirea sectoarelor de teren poate fi efectuată doar în perioada dintre 1 noiembrie – 1 martie, iar în anul 1996 – până la 5 aprilie [238, p.356]

Hotărârea Curții Constituționale a Republicii Moldova nr. 29 din 27.10.1997 [22] a fost pronunțată asupra constituționalității art. 4 alin. 4 și art. 12 alin. 4 din Codul funciar:

- art. 4 alin. 4, în redacția inițială, interzice restituirea terenurilor foștilor proprietari și urmașilor lor, acestora li se puteau atribui terenuri în proprietate în condițiile prevăzute de Codul funciar;

- art. 12 alin. 4 subalineat 9, în redacția Legii nr. 369-XIII din 10 februarie 1995, prevedea atribuirea cotei de teren echivalent în proprietatea privată a persoanelor care au adus pământ în gospodăriile colective, dar nu lucrează în ele, cu condiția că se vor stabili în localitatea respectivă.

Autorii sesizării au susținut că normele contestate sunt în contradicție cu normele constituționale, deoarece încalcă drepturile constituționale ale cetățenilor la proprietatea privată și la moștenire – atât ale foștilor proprietari de pământ (care au fost expropriați de către stat prin naționalizarea terenurilor sau care au fost constrânși să le dea în folosință comună), cât și ale moștenitorilor lor.

Referitor la controlul constituționalității art. 4, alin. 4, din Codul funciar, procesul a fost sistat, pe motivul că soluționarea sesizării în această parte depășește limita de competență a Curții Constituționale. Or, art. 4 alin. 4 din Codul funciar a fost adoptat până la intrarea în vigoare a Constituției, iar conform dispozițiilor art. 31 alin. (2) din Legea cu privire la Curtea Constituțională, controlului constituționalității sunt supuse numai actele normative, adoptate după intrarea în vigoare a Constituției, deci după 27 august 1994. Totodată, art. II alin. (1) din Titlul VII „Dispoziții finale și tranzitorii” din Constituție, prevede că legile și celelalte acte normative rămân în vigoare, în măsura în care nu contravin Constituției.

Curtea Constituțională a motivat că dispozițiile art. 12 al Codului funciar sunt în concordanță cu prevederile art. 9, art. 46 și art. 127 ale Constituției, cu excepția sintagmei din alin. 4, subalineat nouă, „...cu condiția că se vor stabili în localitatea respectivă”, care a fost calificată drept o restricție față de proprietarii cotelor de teren ce au adus pământ în gospodăriile colective, care nu întrunește condiția proporționalității stabilite de art. 54 alin. (2) din Constituție și duce la încălcarea acestui drept. Prin urmare, Curtea a statuat că sintagma vizată este neconstituțională, fiind contrară dreptului la libera circulație și dreptului de a-și stabili domiciliul sau reședința în orice localitate din țară. Curtea a făcut referire la art. 2, pct. 3, din Protocolul nr. 4 la Convenție, în sensul că exercitarea dreptului la stabilirea reședinței „nu poate constitui obiectul altor restrângeri decât acelea care, prevăzute de lege, constituie măsuri necesare, într-o societate democratică...”.

Totodată, Curtea Constituțională a menționat că principiul constituționalității urmează a fi analizat numai în ansamblu cu principiul oportunității. Opțiunea, ca element politic, este determinată

de anumite circumstanțe și numai legislativul – autoritatea politică supremă – este în măsură să materializeze această opțiune. În cazul în care legea sau o normă a ei încalcă dispozițiile ori principiile Constituției, ele sunt declarate neconstituționale, iar în cazul unei opțiuni, este imposibilă examinarea juridică a problemei de neconstituționalitate. Determinând, în art. 12 din Codul funciar, subiecții cu drept de a primi terenuri, inclusiv persoanele care au adus pământ în gospodăriile colective, fără a include pe urmașii lor, legiutorul a invocat o opțiune. În consecință, Curtea a conchis că este imposibil de a efectua controlul constituționalității art. 12 din Codul funciar [238, p.357]

Curtea Constituțională a revenit mai târziu la art. 12, alin. 4, subalineat nouă, din Codul funciar prin Hotărârea nr. 16 din 28.03.2002 [30], după adoptarea Legii nr.1186-XIV din 27 iulie 2000 „Cu privire la interpretarea art. 12, alin. 4, subalin. 9, din Codul funciar”. În articolul unic din această lege a fost stabilit că *„sub incidența art. 12, alin. 4, subalin. 9, din Codul funciar se află soțul și soția din familia care a adus pământ în gospodăria colectivă. Ceilalți membri ai familiei, inclusiv copiii care erau minori la momentul aducerii pământului, nu au dreptul la cota de teren echivalent”*. Sesizarea a fost depusă de Curtea Supremă de Justiție, după ce printr-o hotărâre a judecătoriei Telenești, în baza art. 12, alin. 4, subalin. 9, din Codul funciar, unui cetățean i-a fost recunoscut dreptul la cota de teren echivalent ca membru al familiei, care în 1949 a adus pământ în gospodăria colectivă (colhoz) de la locul de trai. Tribunalul Bălți a casat hotărârea instanței de fond și a dat o hotărâre nouă, prin care a respins acțiunea reclamantului, pe motiv că, potrivit Legii nr. 1186-XIV din 27 iulie 2000, reclamantul nu are dreptul la cota de teren echivalent. În cadrul examinării pricinii în instanța de recurs, colegiul civil al Curții de Apel, în conformitate cu art. 11 din Codul de procedură civilă al Republicii Moldova din 26.12.1964, a înaintat Curții Supreme de Justiție propunerea de a sesiza Curtea Constituțională.

Curtea Constituțională a constatat că Legea nr.1186-XIV este, de fapt, un act normativ de legiferare, și nu unul de interpretare, întrucât legiutorul a instituit o normă legală nouă, enumerând limitativ persoanele care au dreptul la atribuirea în proprietate privată a cotelor de teren echivalent, a operat cu termeni noi, care nu sunt stipulați în legea interpretată, ceea ce constituie o încălcare vădită a dispozițiilor art.66 lit. c) din Constituție, care prevede că una din atribuțiile de bază ale Parlamentului este interpretarea legilor și asigurarea unității reglementărilor pe teritoriul țării. Pentru a concretiza subiecții ce au dreptul la atribuirea în proprietate privată a cotelor de teren echivalent, Parlamentul era în drept, în conformitate cu art.66 lit. a) din Constituție, să modifice sau să completeze actul legislativ în cauză. Pentru aceste temeiuri, Curtea a declarat legea contestată drept neconstituțională [23].

2.6. Concluzii la capitolul 2

Normele Constituției Republicii Moldova formează un sistem complex, integru și multifuncțional de realizare și protecție a dreptului la proprietate. Normele constituționale de la art. 9, 33, 46, 54, 126, 127 și 128 constituie veșmântul juridic al proprietății – categorie economică și juridică – determină locul proprietății în întregul sistem economic al societății și în centrul sistemului de drepturi fundamentale ale omului, reflectă relațiile dintre oameni și funcțiile statului în procesul de producție și de repartitie a bunurilor materiale. Le putem grupa, convențional, în câteva linii de protecție:

(i) Art.9, art. 33, art.46 și art.128 consfințesc expres și garantează dreptul de proprietate privată al cetățenilor Republicii Moldova, al persoanelor străine, precum și al apatrizilor;

(ii) Art. 126 și art. 127 consacră funcțiile economică și socială a proprietății private, de rând cu proprietatea publică, evidențiază obligațiile statului de a crea condiții pentru valorificarea proprietății în scop economic.

(iii) Art. 20 și art.53 instituie garanții procedurale de apărare a dreptului de proprietate, prin realizarea acțiunii în justiție, inclusiv împotriva autorităților statului;

(iv) Art.54 instituie garanții împotriva ingerințelor ilegale și disproporționate în exercitarea dreptului fundamental la proprietate;

(vi) Normele privind Curtea Constituțională asigură respectarea garanțiilor constituționale în procesul legiferării în domenii care afectează garanțiile constituționale de protecție a dreptului fundamental al omului la proprietate.

Necesitatea unui text constituțional integru și (in)suficienței textului propriu-zis al unei Constituții scrise rămâne un subiect de dezbatere printre constituționaliști. Caracterul general sporit și abstract al normelor constituționale ar putea alimenta tendințe de neglijare sau tratare a normelor constituționale ca simple declarații. Astfel, protecția dreptului de proprietate privată impune, în opinia noastră, ridicarea gradului de aplicare directă a Constituției. Aplicarea directă reprezintă o garanție a loialității față de valorile fundamentale, ocrotite de constituție.

Trăsătura definitorie și distinctivă a garanțiilor constituționale constă în instituirea obligației constituționale a statului și a instituțiilor statului de a crea un sistem funcțional, care să asigure realizarea drepturilor și libertăților consfințite de Constituție.

Controlul specializat, efectuat de organul de jurisdicție constituțională, asigură aplicarea sancțiunii de neconformitate a legilor cu normele constituționale prin constatarea

neconstituționalității, care încalcă garanțiile constituționale în domeniul drepturilor și libertăților constituționale. În cazul în care prin controlul constituțional nu sunt eliminate carențele cadrului legal defect, care nu asigură protecția dreptului de proprietate, pot fi activate mecanisme internaționale de penalizare a statului pentru omisiuni de reglementare sau intervenții ilegale în realizarea drepturilor și libertăților fundamentale, protejate de actele internaționale, la care a aderat Republica Moldova. În acest context, menționăm importanța garanțiilor de ordin internațional, supranațional, care asigură protecția dreptului la proprietate, grație unor standarde care s-au constituit istoricește și au fost acceptate de comunitatea mondială, la nivel global sau regional, ridicând protecția dreptului de proprietate la un alt nivel calitativ.

Din constatările CtEDO în cauzele citate *supra*, conchidem că statul Republica Moldova trebuie să execute nu numai obligații negative, prin neadmiterea violării dreptului de proprietate privată, dar și obligații pozitive, prin adoptarea unor mecanisme de ordin material și procedural, adecvate și suficiente pentru reglementarea dreptului de proprietate privată la nivelul standardelor europene – atât în raporturile dintre stat și persoanele private, cât și în raporturile dintre persoane de drept privat.

Ordinea juridică internă trebuie să protejeze dreptul de proprietate atât prin neadmiterea ingerințelor ilegale, cât și prin diminuarea riscului producerii violărilor dreptului de proprietate privată, reprimarea violărilor și compensarea prejudiciului suferit de victimele încălcărilor dreptului de proprietate.

Dreptul de proprietate nu este nelimitat, în sensul bunurilor care pot aparține persoanelor fizice sau juridice cu drept de proprietate privată.

Republica Moldova a recunoscut dreptul de proprietate asupra pământului, dar Constituția Republicii Moldova nu reglementează expres dreptul de proprietate funciară, spre deosebire de legile supreme ale altor state, care conțin prevederi permissive exprese privind proprietatea asupra terenurilor.

În procesul de realizare a reformei funciare și de împrumțărire a cetățenilor cu terenuri, Curtea Constituțională și-a îndeplinit în mod remarcabil misiunea de garant al supremației Constituției, prin hotărâri emise întru asigurarea constituționalității legislației funciare, pronunțând mai multe hotărâri cu privire la Codul funciar și alte acte normative în materie funciară, care au fost determinante pentru constituirea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova, în limitele garanțiilor constituționale.

3. LIMITELE GARANȚIILOR CONSTITUȚIONALE DE PROTECȚIE A DREPTULUI DE PROPRIETATE PRIVATĂ

3.1. Restrângeri constituționale în exercitarea dreptului de proprietate privată

Constituționaliștii sunt preocupați de problema existenței unei anumite limite, până la care poate fi asigurată o protecție eficientă a dreptului de proprietate privată împotriva abuzurilor administrative și a reglementării excesive a exercitării dreptului de proprietate. Aceste preocupări pornesc de la înțelegerea că protecția constituțională a dreptului de proprietate este un deziderat, deoarece valorificarea proprietății contribuie la bunăstarea socială generală, ceea ce impune limitarea puterii autorității legislative în adoptarea legilor care afectează bunăstarea socială. În Republica Moldova, dreptul de proprietate trebuie să fie protejat ca o necesitate vitală a persoanei împotriva abuzurilor, exproprierii ilegale, arbitrariului, a persecuțiilor penale. Garanțiile constituționale veghează dreptul proprietarului de a se folosi și a dispune de bunul său în mod exclusiv și perpetuu, dar în limitele determinate de lege, potrivit rigorilor constituționale. Prin spiritul Constituției, principiile și garanțiile de realizare a dreptului de proprietate privată sunt interconexe cu obligațiile proprietarului de a respecta anumite limite, de a suporta anumite sarcini și consecințe, în raport cu alți proprietari sau în interesul general al societății.

Din normele constituționale analizate la subcapitolul 2.1. putem evidenția limitările și restricțiile în exercitarea dreptului de proprietate:

- 1) *Proprietatea nu poate fi folosită în detrimentul drepturilor, libertăților și demnității omului* – alin. (2) art. 9 din Constituție;
- 2) *Statul garantează realizarea dreptului de proprietate în formele solicitate de titular, dacă acestea nu vin în contradicție cu interesele societății* – alin. (2) art.127 din Constituție;
- 3) *Dreptul de proprietate privată obligă la respectarea sarcinilor privind protecția mediului înconjurător* – alin. (5) din art. 46 al Constituției;
- 4) *Dreptul de proprietate privată obligă la respectarea sarcinilor privind asigurarea bunei vecinătăți* – alin. (5) din art. 46 al Constituției;
- 5) *Dreptul de proprietate privată obligă la respectarea altor sarcini care revin proprietarului potrivit legii* – alin. (5) din art. 46 al Constituției;
- 6) *Este admisă exproprierea pentru o cauză de utilitate publică, stabilită potrivit legii, cu dreaptă și prealabilă despăgubire* – alin. (2) din art. 46 al Constituției;

7) Este admisă *confiscarea averii dobândite ilicit, precum și confiscarea, în condițiile legii, a bunurilor destinate, folosite sau rezultate din infracțiuni ori contravenții* – alin. (3) și alin. (4) din art. 46 al Constituției;

8) *Anumite bunuri nu pot constitui obiect al proprietății private* – alin. (4) art. 127 al Constituției;

9) Legiuitorul poate institui regim juridic special privind *modul și condițiile de exercitare a dreptului de proprietate al persoanelor fizice și juridice străine, precum și al apatrizilor, pe teritoriul Republicii Moldova* – alin. (2) art. 128 al Constituției.

Astfel, respectarea dreptului fundamental de proprietate al individului nu exclude impunerea unor restricții legitime, în limitele determinate de Constituție, dar acestea trebuie să fie bine determinate și clar exprimate, astfel încât limitarea oricărei libertăți să poată fi ușor recunoscută de persoanele vizate [317, p.14]. Totodată, art. 54 din Constituție trasează anumite „linii roșii” de delimitare a ingerințelor constituționale de cele ilegale și disproporționate: este *interzisă adoptarea legilor care ar suprima sau ar diminua drepturile și libertățile fundamentale ale omului și cetățeanului* și sunt instituite criterii de evaluare a constituționalității ingerințelor:

- a) *restrângerea trebuie să fie prevăzută de lege;*
- b) *restrângerea trebuie să corespundă normelor unanim recunoscute ale dreptului internațional;*
- c) *restrângerea trebuie să fie determinată de o necesitate în interesul general al societății;*
- d) *restrângerea trebuie să fie proporțională cu situația care a determinat-o și nu poate atinge existența dreptului sau a libertății.*

Normele art.54 din Constituție sunt aplicate în corespundere cu cele trei reguli enunțate de normele consacrate dreptului de proprietate în art. 1 din Protocolul nr. 1 al Convenției CEDO [222, p.22-23]:

a) art. 1 din Protocolul nr. 1 consacră drepturi dobândite, „bunuri actuale”, prezente, asupra cărora o persoană fizică sau juridică exercită efectiv un drept de proprietate, și nu reglementează un drept de a deveni proprietar;

b) art. 1 din Protocolul nr. 1 precizează în ce condiții o persoană poate fi privată de proprietatea sa: i) dacă există o cauză de utilitate publică; ii) dacă sunt respectate condițiile ce decurg din legea internă și din principiile generale ale dreptului internațional;

c) statele pot reglementa folosința bunurilor conform interesului general sau pentru a asigura plata impozitelor sau a altor contribuții sau a amenziilor.

Prin prisma art. 1 din Protocolul 1 la Convenție, jurisprudența CtEDO a evidențiat următoarele aspecte ale dreptului la proprietate privată, care constituie principii de evaluare a caracterului (ne)constituțional al restricțiilor impuse la realizarea acestui drept fundamental [166, p.183-184]:

a) *dreptul de proprietate nu este absolut, în sensul că poate fi supus exproprierii pentru cauze de utilitate publică;*

b) *referindu-se la bunuri, textul în cauză consacră dreptul la proprietate în sens larg, nu numai în sensul dreptului civil;*

c) *trebuie să existe un echilibru între exigențele interesului general și imperativul de a respecta bunurile persoanei;*

d) *utilitatea publică este apreciată prin prisma legislației statului. Aceasta însă trebuie să aibă o bază rezonabilă.*

Garanțiile și restrângerile constituționale ale dreptului de proprietate privată sunt în strânsă corelație cu caracteristicile acestui drept, recunoscute de doctrină: *dreptul de proprietate privată este un drept real subiectiv, ce aparține persoanelor fizice și juridice, statului sau unităților administrative teritoriale, asupra bunurilor mobile și imobile, drept ce conferă titularilor săi dreptul de folosință, posesie și dispoziție, atribuite ce se exercită în mod exclusiv și perpetuu, prin putere și în interes propriu, în condițiile stabilite de lege* [166, p.476]:

(i) dreptul de proprietate privată este un *drept real*, ce aparține unui subiect activ, determinat de la început, care își poate realiza dreptul independent de subiectul pasiv, care este nedeterminat;

(ii) dreptul de proprietate privată este un *drept perpetuu* – nu are o durată limitată în timp, durează atâta timp cât există bunul, acest drept nu se stinge prin neuz;

(iii) dreptul de proprietate privată este un *drept absolut* în esența sa, în raport cu alte drepturi reale, nu și în raport cu exercițiul atributelor sale, deoarece legea stabilește anumite restrângeri;

(iv) dreptul de proprietate privată este un *drept exclusiv*: titularul dreptului este singurul care poate exercita toate atributele dreptului de proprietate, inclusiv prin dezmembrarea acestora;

(v) dreptul de proprietate privată este un *drept sesizabil*: bunurile pot fi urmărite în scopul stingerii unei creanțe exigibile față de titularul dreptului, care este debitorul creanței urmărite;

(vi) dreptul de proprietate privată este un *drept alienabil* prin transmiterea dreptului asupra bunurilor, în temeiul actelor juridice civile, cu titlu gratuit sau oneros, între vii sau pentru cauză de moarte;

(vii) dreptul de proprietate privată este un *drept prescriptibil*: creditorii pot urmări orice bun care se află la momentul respectiv în proprietatea privată a debitorului. În principiu, bunurile și veniturile ce se află în proprietatea privată a unei persoane, care are calitatea de debitor, sunt sesizabile.

În contextul restrângerilor, care pot fi impuse proprietății și titularului dreptului de proprietate privată, sunt necesare anumite precizări privind caracterul (ne)absolut al acestui drept constituțional. Cu toate garanțiile atribuite, dreptul de proprietate privată nu este absolut, în sensul protecției de care se bucură, în condițiile în care este incontestabilă prevalarea interesului general asupra necesității de protecție a dreptului individual. Aceste tendințe sunt evidente nu numai în jurisprudența CtEDO, dar și în practica Curții de Justiție a Uniunii Europene, care a clarificat faptul că exercitarea dreptului de proprietate poate fi limitată în măsura în care „*protecția dreptului fundamental de proprietate ar intra în conflict cu protecția altor drepturi fundamentale sau cu alte principii generale de drept, fiind necesară asigurarea unui just echilibru între diferitele drepturi*” [200, p.40].

Într-un șir de hotărâri, Curtea Constituțională a RM a statuat că, potrivit art. 46 alin. (2), (4) și (5), art. 54 din Constituție, drepturile și libertățile, inclusiv la proprietate, *nu au un caracter absolut*:

- caracterul absolut al dreptului de proprietate semnifică deținerea exclusivă și completă de către titular a tuturor atributelor ce alcătuiesc conținutul dreptului său de proprietate, atribute pe care titularul le exercită în putere proprie și în interes propriu [31];

- restrângerea prin lege a exercițiului unor drepturi sau al unor libertăți este admisibilă dacă se impune, după caz, inclusiv pentru colectarea impozitelor și taxelor [28];

- în conținutul său „*dreptul de proprietate nu este neîngrădit*” [32]; dreptul de proprietate nu este unul absolut și legiuitorul poate stabili norme cu privire la folosința bunurilor, „*cu condiția ca acestea să corespundă unui interes public și să fie proporționale scopului urmărit*” [36];

- exercițiul unor drepturi poate fi restrâns, în limitele articolului 54 din Constituție, „*în scopul prevenirii infracțiunilor, protejării drepturilor, libertăților și demnității altor persoane*” [33];

- garantarea prin Constituție „*nu transformă dreptul de proprietate într-un drept nelimitat. Instituirea anumitor limite este impusă de necesitatea asigurării unui echilibru între interesele individuale și interesul general*” [41];

- legislatorul poate institui o ingerință în exercitarea dreptului de proprietate, cu *condiția ca aceasta să fie prevăzută de lege, să urmărească un scop care să servească interesului general și să fie proporțională scopului urmărit* [46], să servească unui *interes public legitim* [47],

- ingerința la adresa dreptului de proprietate va fi compatibilă cu Convenția Europeană, dacă este *prevăzută de lege, urmărește un scop care să servească interesului general și este proporțională scopului urmărit (cauza Megadat.com SRL vs Moldova, din 8 aprilie 2008)*[43],

- protecția drepturilor de proprietate intelectuală, inclusiv a mărcilor, intră în câmpul de aplicare al art. 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție, dar poate fi supus unor limitări, fiind susceptibil de ingerințe ale statului cu privire la exercitarea atributelor sale. Instituirea anumitor limite este impusă de necesitatea asigurării unui echilibru între interesele individuale și interesul general [51].

În acest context, jurisprudența constituțională a Germaniei a evoluat spre recunoașterea funcțiilor sociale ale drepturilor fundamentale și existența unei obligații a statului și a legislativului de a avea grijă de ordinea socială echitabilă în procesul de modificare și adaptare a drepturilor și libertăților individuale la premisele actuale de ordin social, economic și politic [283, p.34]. Accentele constituționale privind sarcinile sociale, care revin proprietății, determină diferențele în diverse sisteme juridice. Dacă în SUA, spre exemplu, dreptul de proprietate este axat pe libertatea individului ca valoare supremă, fără a recunoaște în mod explicit obligația socială a proprietății, în sistemul constituțional german, dreptul la proprietate este reglementat reieșind din locul individului în ordinea socială. Astfel, se evidențiază o diferență contrastantă dintre conceptul individualist al proprietății, orientat maximal la necesitățile de piață, și conceptul axat pe comunitate în sistemul german, care afirmă în mod clar obligațiile de natură socială a proprietății, de rând cu garanțiile pozitive ale acestui drept prin prisma valorilor general umane privind demnitatea și realizarea personală a omului [308, p.389].

În viziunea prof. Rett R. Ludwikowski, expert în drept comparat și internațional, limbajul utilizat în textul Constituției Republicii Moldova pentru definirea restrângerilor în exercitarea dreptului de proprietate în interesele bunei vecinătăți, sau existența altor obligații care revin proprietarilor potrivit legii este prea general, lasă loc pentru prea multă libertate statului de a impune limitări, care nu ar corespunde spiritului constituțional. Deficiențe de formulare a normelor constituționale privind limitarea dreptului de proprietate privată au fost semnalate și în privința altor state din spațiul ex-sovietic [309, p.69]. În atare situații, este indiscutabil că justiției constituționale îi revine un rol determinant în asigurarea justului echilibru dintre respectarea garanțiilor constituționale

ale dreptului de proprietate și interesul general al societății, de a reacționa corespunzător la amenințări critice pentru realizarea dreptului fundamental de proprietate prin prisma rigorilor constituționale și a garanțiilor instituite prin instrumente internaționale de rangul celor prevăzute de articolul 1 din Protocolul 1 la Convenția CEDO [338, p.50].

3.2. Garanții constituționale privind exproprierea și rechiziția

De-privarea de proprietate este una din cele mai severe ingerințe a statului în realizarea dreptului de proprietate, deoarece lipsește persoana de bunul ce-i aparține, „*distruge dreptul de proprietate*” prin transferarea titlului de la o persoană către stat sau altă autoritate publică sau către un alt terț [327, p.134]. În acest context, autorii sunt preocupați de problema existenței unei anumite limite până la care poate fi asigurată o protecție eficientă a dreptului de proprietate privată împotriva exproprierii abuzive. Această preocupare este una comună pentru continentul european, unde exproprierea este reglementată la nivel constituțional [117], și cel american, unde limitarea exproprierii abuzive a fost instituită încă în 1791 prin cel de al Cincilea Amendament la Constituția SUA, care a interzis guvernului exproprierea proprietății private pentru interes public fără justă compensare [288, p.234]. Una din provocările exproprierii constituționale ține de faptul că este dificil de a lista exhaustiv acele cauze de utilitate publică ce justifică intervențiile în exercitarea unui drept fundamental prin impunerea unor restricții de ordin legislativ ori limitări privind compensările în caz de expropriere [336, p.42].

Exproprierea este noțiunea utilizată în legislația Republicii Moldova pentru trecerea proprietății private în proprietate publică, în sensul lipirii de proprietate, potrivit art. 1 din Protocolul nr. 1 al Convenției CEDO. Legea exproprierii pentru cauză de utilitate publică, nr. 488 din 8 iulie 1999 definește exproprierea în art.1: „...*prin expropriere se înțelege transferul de bunuri și de drepturi patrimoniale din proprietate privată în proprietate publică, transferul către stat de bunuri proprietate publică ce aparțin unei unități administrativ-teritoriale sau, după caz, cedarea către stat sau către o unitate administrativ-teritorială a drepturilor patrimoniale, în scopul efectuării de lucrări pentru cauză de utilitate publică, de interes național sau de interes local, în condițiile prevăzute de lege, după o dreaptă și prealabilă despăgubire*”.

Alin. (2) art. 46, din Constituție instituie garanții contra exproprierii arbitrare: *nimeni nu poate fi expropriat decât pentru o cauză de utilitate publică, stabilită potrivit legii, cu dreaptă și prealabilă despăgubire*”. Prima condiție constituțională întru protecția dreptului de proprietate împotriva exproprierii abuzive ține de existența unei cauze de utilitate publică, stabilită potrivit legii. Această

condiție este foarte importantă, asigură evitarea abuzurilor, autoritățile fiind impuse să probeze „*un interes public general, stabilit de lege, evident și demonstrat, în a cărui realizare se lezează dreptul la proprietate privată*”. [166, p.184]. Art. 2 din Legea nr. 488 din 8 iulie 1999 delimitează bunurile care pot fi obiect al exproprierii de interes național sau de interes local, art. 5 descrie lucrările de utilitate publică, ce justifică exproprierea, art. 6 prevede modul de declarare a utilității publice în sensul și scopurile exproprierii. Potrivit art. 8 din Lege, *actul de declarare a utilității publice de interes național și de interes local se aduce la cunoștință publică prin afișare la sediul consiliului local, în a cărui rază este situat obiectul exproprierii și prin publicare în Monitorul Oficial al Republicii Moldova. Nu se dau publicității actele prin care se declară utilitatea publică pentru lucrări privind apărarea țării și securitatea națională, în cazul în care ele prezintă secret de stat.*

O condiție esențială obligatorie a exproprierii, impusă de Constituție, este despăgubirea dreaptă și prealabilă, ceea ce justifică opinia că nu ar fi vorba de expropriere, ci de un „*schimb de proprietate, deoarece în locul bunului expropriat se oferă un alt bun sau o recompensă ce acoperă paguba*” [166, p.184]. Această condiție este întrunită, dacă 1) despăgubirea oferită compensează în întregime costul bunului și pagubele suferite în urma exproprierii și 2) despăgubirea a avut loc prealabil, înainte de expropriere, nu după trecerea bunului în proprietatea statului. Dreptul la dreaptă și prealabilă despăgubire pentru caz de expropriere derivă și din alte dispoziții constituționale privind principiul dreptății, proclamat ca valoare supremă și garantat în alin. (3) al art. 1 din Constituție sau dreptul persoanei vătămate de o autoritate publică de a cere reparația pagubei potrivit art. 53 alin. (1) din Constituție [166, p.209].

Legea nr. 488 din 8 iulie 1999 nu a fost aplicată foarte frecvent, ceea ce face dificilă identificarea unor probleme de constituționalitate a reglementărilor legale, adoptate întru dezvoltarea prevederilor de referință ale art. 46 din Constituție. Practica judiciară atestă existența unor litigii iscate din exproprierea bunurilor pentru cauză de utilitate publică:

- exproprierea unei părți din terenul agricol prin formarea unui bun imobil distinct, în temeiul Legii nr.150 din 29 iunie 2012 privind declararea utilității publice de interes național pentru lucrările de reabilitare și extindere a unor drumuri naționale. Obiectele exproprierii au fost bunuri imobile proprietate privată, situate în extravilanul localităților, amplasate de-a lungul drumurilor;

- exproprierea unor terenuri pentru cauză de utilitate publică de interes național potrivit Legii nr. 176 din 10 iunie 2008 privind declararea utilității publice a lucrărilor de interes național de

construcție a Portului Internațional liber Giurgiulești și Hotărârii Guvernului nr.186 din 09 martie 2009 cu privire la unele măsuri privind asigurarea activității Portului Internațional Liber Giurgiulești.

Statistica hotărârilor pronunțate de Curtea Constituțională a Republicii Moldova în materia drepturilor omului relevă că cele mai multe plângeri se referă la protecția proprietății - 32% (începând cu reforma agrară, privatizarea și până la chestiuni legate de monopol și legislație [250, p.5]. Curtea Constituțională a emis un șir de acte, pentru a soluționa probleme de constituționalitate a unor norme de drept, care au impact asupra dreptului de proprietate prin prisma exproprierii:

*Hotărârea nr. 11 din 11.05.2016 privind excepția de neconstituționalitate a prevederilor articolelor 37⁷ alin.(5) și 37¹⁵ alin.(2) din Legea instituțiilor financiare nr.550 din 21 iulie 1995 (interzicerea transferului și retragerii mijloacelor bănești din conturile bancare ale persoanelor afiliate unei bănci comerciale) [45]. Normele contestate vizează modul de executare a creanțelor creditorilor afiliați băncii. Curtea a respins sesizarea. Deși a recunoscut că, în sensul art. 1 al Protocolului nr.1 la Convenția CEDO, drepturile afectate prin normele vizate constituie „bunuri”, drepturi și interese materializate prin active, „speranța legitimă” de a obține un avantaj patrimonial, Curtea a statuat că „măsura impusă nu reprezintă o expropriere sau o confiscare, deoarece dreptul de proprietate nu este golit de conținut”, iar „o restricție de transferare și retragere a mijloacelor bănești din conturile bancare de către persoanele vizate pentru o perioadă de 2 luni nu înseamnă o interdicție totală a dispoziției asupra acestor mijloace bănești (i.e., pentru totdeauna sau pentru o perioadă de timp nerezonabilă)”. Curtea a invocat practica CtEDO în una din cauzele relevante, care a statuat că blocarea conturilor unei persoane, în urma instituirii unui sechestru dispus în cadrul unor procese de judecată, nu constituie o privare de proprietate (X vs. Belgia, hotărâre din 10 decembrie 1976). Astfel, Curtea nu a constatat o *afectare a esenței dreptului de proprietate* al persoanelor vizate. De asemenea, Curtea a apreciat echitatea balanței dintre (i) importanța evitării prejudicierii dreptului persoanelor vizate și (ii) importanța beneficiului câștigat prin îndeplinirea scopurilor legitime ale măsurilor legale, și a conchis că „interesele protejate prin măsurile prevăzute de lege au o semnificație deosebită nu doar pentru drepturile altor persoane, ci și pentru bunăstarea economică a țării”, interesul public fiind necesitatea menținerii bunăstării economice a țării, care se sprijină inclusiv pe stabilitatea financiară a băncilor, care alcătuiesc sistemul bancar;*

Hotărârea nr. 30 din 01.11.2016 privind excepția de neconstituționalitate a articolului 19, alin.(4), din Legea nr.303 din 13 decembrie 2013 privind serviciul public de alimentare cu apă și de canalizare [49]. Potrivit prevederilor supuse controlului de constituționalitate, instalațiile și rețelele

publice de alimentare cu apă și de canalizare, situate pe teren public, construite de persoane fizice și/sau de persoane juridice, se transmit gratuit la balanța autorității administrației publice locale sau direct operatorului. Curtea a admis parțial excepția de neconstituționalitate și a declarat neconstituțională sintagma „*gratuit la balanța*” din normele de referință din *Legea nr.303 din 13 decembrie 2013* privind serviciul public de alimentare cu apă și de canalizare și din *Legea nr.272-XIV din 10 februarie 1999* cu privire la apa potabilă. Curtea a invocat articolul 9, art. 46 și art. 127 din Constituție, precum și articolul 1 din Protocolul nr.1 la Convenția CEDO, constatând că ***norma contestată reprezintă în fapt o expropriere, fără a fi stabilită o dreaptă și prealabilă despăgubire*** a proprietarului sau titularului de alte drepturi reale asupra rețelelor de alimentare cu apă. Curtea a reținut că „*exproprierea este una din cele mai severe măsuri care poate fi luată cu privire la dreptul de proprietate privată, deoarece nu este doar o simplă limitare a dreptului, ci duce la pierderea acestuia*”, iar *exproprierea urmează a fi precedată de o dreaptă și prealabilă despăgubire a titularului bunului*. În absența unei compensații reparatorii, „*art.1 din Protocolul nr.1 nu ar asigura decât o protecție iluzorie și ineficace a dreptului de proprietate, în totală contradicție cu dispozițiile Convenției (cauza James și alții vs. Marea Britanie, hotărârea din 22 februarie 1986)*” [234, p.26];

Hotărârea nr. 69 din 14.12.99 despre controlul constituționalității art.14 alin.(2) din Legea cu privire la energetică nr.1525-XIII din 19 februarie 1998 [29]. Sesizarea a avut drept obiect prevederile legale ce stipulau că aparatele de evidentă a consumului de resurse energetice se află la balanța furnizorului, care este obligat să le mențină în conformitate cu normele în vigoare. Curtea a admis sesizarea, statuând că *aplicarea normei contestate constituie o expropriere*, care este o restricție adusă dreptului de proprietate al consumatorului.

Încălcarea dreptului la protecția proprietății constituie circa 39% din cauzele examinate de CtEDO împotriva Moldovei, inclusiv: *Balan vs. Republica Moldova Nr. 19247/03, Hotărârea din 29 ianuarie 2008, Articolul 1 din Protocolul nr. 1* – calitatea legii în ceea ce privește despăgubirea pentru încălcarea drepturilor privind proprietatea intelectuală; *Dacia S.R.L vs. Republica Moldova Nr. 352/04, Hotărârea din 18 martie 2008, Articolul 6, Articolul 1 din Protocolul nr. 1* – lipsa protecției proprietății private ca urmare a anulării privatizării fără motive convingătoare și compensații adecvate; lipsa protecției împotriva competențelor discreționare ale autorităților de stat de a reexamina și anula tranzacțiile de privatizare [250, p.5].

La 26 iunie 2018, CtEDO a publicat hotărârea sa în cauza *Mocanu și alții c. Moldovei, cererea nr. 8141/07* [104], prin care Curtea a constatat încălcarea Articolului 1 din Protocolul nr. 1 la

Convenția CEDO (respectarea proprietății), prin încălcarea procedurilor legale de expropriere a terenurilor agricole, deținute de către reclamanți. Litigiul a apărut în 2004, când Guvernul Republicii Moldova a decis să reia construcția secțiunii liniei de cale ferată Revaca-Căinari. Consiliul local al orașului Sângera a aprobat lista persoanelor ale căror terenuri agricole urmau să fie transferate în proprietatea statului pentru construirea căii ferate în cauză, inclusiv terenurile reclamanților. Guvernul a transmis terenurile expropriate Întreprinderii de Stat „Calea ferată din Moldova”. Reclamanții au invocat exproprierea ilegală, fără o despăgubire promptă și echitabilă, precum și absența, în dreptul intern, a unui remediu eficient împotriva acestui tip de expropriere. CtEDO nu a acceptat argumentul Guvernului că ocuparea terenurilor în litigiu a fost efectuată în condițiile prevăzute de lege, deoarece nu au fost respectate diverse etape ale unei exproprieri stabilite prin legislația privind exproprierea: lipsa unei declarații de utilitate publică; nerespectarea procedurilor de expropriere, stabilite de legea aplicabilă; în caz de dezacord cu condițiile de expropriere, transferul dreptului de proprietate nu poate fi efectuat decât în temeiul unei hotărâri judecătorești; statul a însușit terenurile reclamanților, fără să le plătească mai întâi despăgubiri în această privință și fără a recurge la un proces judiciar; instanțele din Republica Moldova au aprobat exproprierea *de facto* prin faptul că au considerat că reclamanții au fost privați de proprietatea lor în scopuri publice. Prin urmare, Curtea a conchis că situația reclamanților nu poate fi considerată „previzibilă” și care satisface cerința „securității juridice” (pentru comparație *Burghilea c. României*, nr. 26985/03, § 39, 27 ianuarie 2009, *Rolim Comercial, SA c. Portugaliei*, nr. 16153/09, § 67, 16 aprilie 2013). Astfel, ingerința invocată nu este compatibilă cu principiul legalității și, prin urmare, a încălcat dreptul reclamanților la respectarea proprietății lor. Curtea a constatat, în unanimitate, violarea Articolului 1 din Protocolului nr. 1 la Convenție, respectul proprietății [234, p.26].

Această analiză reflectă faptul că normele referitoare la expropriere trebuie îmbunătățite, modernizate și unificate, în scopul protejării reale a dreptului de proprietate privată [234, p.26].

Constituția Republicii Moldova nu conține norme cu privire la rechiziția bunurilor, reglementată prin art.541, Cod civil și Legea nr. 1384 din 11-10-2002 cu privire la rechizițiile de bunuri și prestările de servicii în interes public. Rechiziția este similară în multe privințe cu exproprierea, cu unele particularități:

(i) Rechiziția poate avea loc doar în situații de extremă urgență: *calamitate naturală, epidemie, epizootie* sau în o altă situație excepțională;

(ii) Bunurile consumptibile și cele perisabile pot fi rechiziționate definitiv, cu plata despăgubirilor;

(iii) Rechiziția altor bunuri conduce la depozitarea temporară de bun pentru perioada cât durează situația care a determinat-o, proprietarul având dreptul la restituirea bunului care s-a păstrat în natură sau este în drept să pretindă despăgubire pentru bunurile care nu mai sunt;

(iv) Prețul bunului sau prețul folosirii lui, în cazul în care s-a păstrat în natură și a fost restituit proprietarului, se stabilește prin acordul părților, iar în caz de divergență, prin hotărâre judecătorească.

Susținem punctul de vedere că o constituție este rezultatul unor evoluții istorice, economice, politice și sociale interne sau internaționale și *reflectă, în mod inevitabil, momentul în care ea a fost elaborată* [192, p.1]. În acest context, observăm că, în România, naționalizarea socialistă, care a fost vehement condamnată, pentru că a persecutat și a distrus proprietatea privată [55, p.413-114], este consacrată expres în Constituție, care interzice *naționalizarea sau orice alte măsuri de trecere silită în proprietate publică a unor bunuri pe baza apartenenței sociale, etnice, religioase, politice sau de altă natură discriminatorie a titularilor* [63]. Deși consecințele naționalizării au fost similare în Republica Moldova, ca și în alte state ex-sovietice, nici Constituția Republicii Moldova și nici legislația infraconstituțională nu fac referire în mod expres la naționalizare în sensul condamnării istorice a acestor măsuri politice și ideologice de desființare a proprietății private. Parlamentul Republicii Moldova a condamnat la general regimul comunist totalitar din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească, ce „*a comis crime împotriva umanității*”, fără a publica însă și raportul care a stat la baza hotărârii de condamnare. Prin *Rezoluția Parlamentului European din 19 septembrie 2019 referitoare la importanța memoriei istorice europene pentru viitorul Europei* [108] au fost condamnate crimele împotriva umanității și încălcările în masă ale drepturilor omului, comise de regimurile totalitare nazist, comunist și de alte regimuri similare.

Curtea Constituțională a României a statuat asupra deosebirii dintre naționalizare și expropriere: *naționalizarea și exproprierea reprezintă modalități de trecere a unor bunuri din proprietate privată în cea publică, fără niciun fel de despăgubire, în primul caz, respectiv, cu dreptă și prealabilă despăgubire, în cel de-al doilea* [73]. Totodată, Legea Fundamentală a Germaniei operează și cu termenul *expropriere prin despăgubire* și cu termenul special de *naționalizare* pentru proprietatea funciară, resursele naturale și mijloacele de producție, care pot fi trecute în proprietate publică, în schimbul unei despăgubiri [129].

Putem menționa, în concluzie, că exproprierea este o situație juridică specială, complexă, ce constă într-un ansamblu de acte și fapte juridice de drept, derulate pe etape determinate de lege și care finalizează prin transferul dreptului de proprietate din patrimoniul expropriatului în patrimoniul expropriatorului, în schimbul unei juste și prealabile despăgubiri. Exproprierea nu poate fi considerată un mod obișnuit și obligatoriu de a ceda proprietăți în scopuri publice, se recurge la această măsură în cazuri excepționale și în prezența unor condiții. În acest sens, ea există ca o posibilitate stabilită constituțional pentru administrație, ca să acționeze, dar nu este datoriei acesteia. Administrația poate recurge la aceasta, dar poate găsi și alte modalități de a soluționa problema [234, p.27]. De asemenea, pornim de la teza incontestabilă, potrivit căreia orice stat suveran are dreptul să efectueze exproprierea. Este nechibzuit să negi dreptul statului de a înstrăina forțat proprietatea de la persoanele private în interesul public. Esența întrebării constă în altceva, cât de oportună este în fiecare caz concret.

3.3. Confiscarea în limitele garanțiilor constituționale

Art. 46 din Constituție, alin. (3), instituie prezumpția caracterului licit al averii dobândite: *averea dobândită licit nu poate fi confiscată, caracterul licit al dobândirii se prezumă*. Art. 46 din Constituție, alin. (4), se referă la *confiscarea bunurilor destinate, folosite sau rezultate din infracțiuni ori contravenții, în condițiile legii*. Aceste garanții sunt preluate și reglementate în cadrul legal infraconstituțional:

- art.501 alin. (5), Cod civil, prevede: *nu pot fi confiscate bunurile dobândite licit, cu excepția celor destinate sau folosite pentru săvârșirea de contravenții sau infracțiuni; caracterul licit al dobândirii bunurilor se prezumă*;

- art. 536 alin. (2), Cod civil, precizează: confiscarea constituie temei pentru *pierderea dreptului de proprietate prin cedare forțată*, conform legii; art. 542, Cod civil, reglementează confiscarea bunurilor, care 1) se permite printr-o hotărâre judecătorească în cazurile și în condițiile prevăzute de lege sau 2) poate avea loc printr-un act administrativ cu privire la confiscare, care poate fi atacat în judecată;

- art. 98, Cod penal, apreciază confiscarea ca *măsură de siguranță cu scopul de a înlătura un pericol și preîntâmpina săvârșirea faptelor prevăzute de legea penală*;

- art. 106, Cod penal, reglementează *confiscarea specială*, care constă în trecerea – forțată și gratuită – în proprietatea statului a bunurilor: *a) utilizate sau destinate pentru săvârșirea unei infracțiuni; b) rezultate din infracțiuni sau din valorificarea acestor bunuri; c) date pentru a*

determina săvârșirea unei infracțiuni sau pentru a-l răsplăti pe infractor; e) deținute contrar dispozițiilor legale; f) convertite sau transformate, parțial sau integral, din bunurile rezultate din infracțiuni și din veniturile de la aceste bunuri; g) care constituie obiectul infracțiunilor de spălare a banilor sau de finanțare a terorismului;

▪ art.106¹, Cod penal, reglementează *confiscarea extinsă*, în cazul în care persoana este condamnată pentru comiterea unor infracțiuni și dacă fapta a fost comisă din interes material. Se confiscă, de asemenea, bunurile și banii obținuți din exploatarea sau folosirea bunurilor supuse confiscării, inclusiv bunurile în care au fost transformate sau convertite bunurile provenite din activitățile infracționale, precum și veniturile sau foloasele obținute din aceste bunuri;

▪ art. 330², Cod penal, reglementează *îmbogățirea ilicită: deținerea de către o persoană cu funcție de răspundere sau de către o persoană publică, personal sau prin intermediul unor terți, a bunurilor, în cazul în care valoarea acestora depășește substanțial mijloacele dobândite și s-a constatat, în baza probelor, că acestea nu aveau cum să fie obținute licit. În cazul acestei infracțiuni se aplică și confiscarea extinsă*;

▪ art. 439⁷, Cod contravențional, reglementează *confiscarea specială* a bunurilor: a) utilizate sau destinate pentru săvârșirea unei contravenții; b) rezultate din săvârșirea contravenției, precum și orice venituri generate de aceste bunuri; c) date pentru a determina săvârșirea unei contravenții sau pentru a-l răsplăti pe contravenient; d) deținute contrar regimului stabilit de legislație și depistate pe parcursul desfășurării procesului contravențional; e) convertite sau transformate din bunurile rezultate din contravenții sau din veniturile generate de aceste bunuri.

Astfel, normele constituționale și cele din cadrul legal infraconstituțional instituie garanții ale dreptului de proprietate împotriva confiscării ilegale și abuzive de bunurile dobândite licit. Cât privește limitele acestor garanții, ne vom referi la caracterul și efectele prezumției dobândirii licite a averii, interpretările date de Curtea Constituțională, practica CtEDO și instrumentele internaționale, ratificate de Republica Moldova.

Noțiunea de *prezumție* este frecvent utilizată în legislația materială și cea procesuală, atât penală, cât și civilă. Deoarece nu am identificat o explicație normativă a acestui termen, considerăm utile explicațiile din concluziile avocatului general Michal Bobek în cauza c-621/15, examinată de Curtea de Justiție a Uniunii Europene [233, p.31]:

”28. *Semnificația exactă a noțiunii „présomption” (în limba franceză, în original), ...este esențială pentru această cauză... A reieșit că noțiuni care la prima vedere se pronunță (sau cel puțin*

se traduc) în mod identic sunt înțelese și, în fapt, funcționează destul de diferit în diverse sisteme juridice naționale...;

29. Astfel, în dreptul francez, înțelegem că noțiunea „*présomption*” poate fi definită ca o metodă de raționament juridic, prin care un fapt care nu este dovedit este dedus dintr-un alt fapt care a fost dovedit. O prezumție este considerată „*de fapt*” atunci când, într-un caz particular, judecătorul este liber să adopte un astfel de raționament prin deducție. O prezumție este denumită „*legală*”, adică general aplicabilă, atunci când legiuitorul deduce un fapt care nu este dovedit dintr-un alt fapt care a fost dovedit. O prezumție legală este „*simplă*”, atunci când poate fi răsturnată prin proba contrară. În cazul în care nu poate fi răsturnată, aceasta este considerată „*irefragabilă*” sau „*absolută*”...;

30. O abordare oarecum diferită, deși similară, există și în dreptul german.... În schimb, următorul pasaj privind utilizarea acestei noțiuni în dreptul englez indică limitele clare ale transliterării termenului francez „*présomption*” în termenul englez „*presumption*”: „[i]n anumite situații, instanța poate trage concluzii din elementele de fapt dovedite de către o parte. [...] [A]cestea nu reprezintă decât exemple recurente de dovezi circumstanțiale. Prin urmare, este greșită concepția de a le considera prezumții în sens strict, din moment ce acestea nu transferă în niciun moment sarcina probei persoanei împotriva căreia este prezentată dovada [...] [A]cestea sunt adesea menționate în mod eronat drept «prezumții»”(19);

34. În vederea analizei noastre ulterioare și inspirându-ne din nou din dreptul francez, vom face aici distincție între prezumțiile „*legale*” și cele „*de fapt*”. Vom utiliza noțiunea „*prezumție legală*,” pentru a ne referi la prezumția pe care un judecător este obligat în mod legal să o respecte.... În schimb, vom utiliza aici noțiunea „*prezumție de fapt*”, pentru a ne referi la situația în care, în exemplul nostru, judecătorul are posibilitatea să deducă faptul B din faptul A, însă doar în cadrul libertății sale de apreciere a probelor;

35. O a doua distincție importantă în cadrul acestei analize este cea dintre prezumțiile refragabile și cele irefragabile. Revenind la exemplul de mai sus, considerăm că o prezumție este irefragabilă, atunci când nu este posibil ca cealaltă parte să o răstoarne, indiferent care sunt dovezile pe care cealaltă parte le prezintă instanței. În schimb, o prezumție este refragabilă în cazul în care cealaltă parte poate prezenta dovezi suplimentare, care determină judecătorul să concluzioneze, în cadrul aprecierii globale, că prezumția nu poate fi susținută” [92].

Astfel, prezumțiile legale sunt elemente ale legislației civile și penale, legate indispensabil de probațiune în procesul civil și procesul penal. În dependență de caracterul prezumției, sarcina

probațiunii favorizează una din părțile implicate în litigiul sau cazul dedus judecății: *pro* partea reclamantă sau *pro* partea pârâtă [285, p.41]. În teorie, prezumțiile legale se împart în prezumții absolute, *irefragabile* – acelea împotriva cărora, de regulă, nu este admisă dovada contrară, și prezumții simple, relative, *refragabile*, – care pot fi combătute, răsturnate, prin dovada contrară, fiind în principiu admisibil orice mijloc de probă [254, p.120].

Curtea Constituțională a fost sesizată să avizeze proiectul de lege constituțională pentru excluderea din alin. (3) al art. 46 a textului „*Caracterul licit al dobândirii se prezumă*“. Prin Avizul Nr.ACC1/2006 din 25.04.2006 [20], Curtea Constituțională a avizat pozitiv proiectul, statuând că acesta nu aduce atingere drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor sau garanțiilor acestora:

„Curtea elimină orice suspiciuni cu privire la încălcarea dreptului de proprietate, proclamat și garantat de alineatul (1) și consolidat de alineatele care-l succedă ale art. 46 din Constituție, precum și de art. 126 - 128 din Constituție, și a principiului prezumției nevinovăției, consfințit de art. 21 din Constituție, deoarece confiscarea se poate dispune doar prin hotărâre judecătorească, în condițiile legii și doar după dovedirea caracterului ilicit al bunurilor titularului inculpat al acestora.... Or, imposibilitatea probării caracterului licit al averii prezumă caracterul ilicit al dobândirii acesteia.... Implementarea acestei proceduri derivă și din necesitatea statului de a combate criminalitatea transnațională organizată.

Prin Legea nr. 15-XV din 17 februarie 2005, Republica Moldova a aderat la Convenția Organizației Națiunilor Unite împotriva criminalității transnaționale organizate, adoptată la 15 decembrie 2000. Astfel, conform acestei Convenții, „statele părți pot avea în vedere să ceară ca autorul unei infracțiuni să stabilească originea licită a produsului prezumat al infracțiunii...”. Art.8 din Constituție consfințește angajamentul Republicii Moldova de a respecta Carta Organizației Națiunilor Unite și tratatele la care este parte...”

Norma constituțională care instituie prezumpția caracterului licit al averii dobândite a fost interpretată și explicată într-un șir de hotărâri ale Curții Constituționale: nr. 12 din 17 martie 1997, nr. 21 din 20 octombrie 2011, nr.4 din 22 aprilie 2013, nr. 6 din 16.04.2015, în care Curtea s-a referit la prezumpția dobândirii licite a averii:

▪ în sensul alin.(3) al art. 46 din Constituție, principiul constituțional al prezumției dobândirii licite a averii instituie o protecție generală, ce se aplică tuturor persoanelor, inclusiv, în egală măsură și în același volum, funcționarilor publici și altor persoane salarizate de la bugetul de stat;

- prezumția instituită prin alineatul (3) al art. 46 din Constituție nu împiedică cercetarea caracterului ilicit al dobândirii averii, sarcina probei revenind însă celui care invocă acest caracter. În măsura în care partea interesată dovedește dobândirea unor bunuri de o persoană în mod ilicit, asupra acelor bunuri dobândite ilegal se poate dispune confiscarea, în condițiile legii;

- legiuitorul este liber să instituie confiscarea în toate cazurile de dobândire ilicită de bunuri;

- prezumția dobândirii licite a bunurilor este o aplicație a principiului prezumției nevinovăției, consacrat în Constituție și în actele infraconstituționale, precum și în instrumentele internaționale în materia drepturilor omului [233, p.33].

Politicele Europene în domeniul corupției și altor infracțiuni grave sunt axate pe anumite limite și excepții privind sarcina probațiunii caracterului (i)licit al bunurilor. În special, Directiva 2014/42UE a Parlamentului European și a Consiliului din 3 aprilie 2014 *privind înghețarea și confiscarea instrumentelor și produselor infracțiunilor săvârșite în Uniunea Europeană*, cu referire la probatoriul în cazul confiscării extinse, indică: „*este suficient ca instanța să evalueze pe baza probabilităților sau să poată prezuma în mod rezonabil că este semnificativ mai probabil ca bunurile în chestiune să fi fost obținute în urma unor activități infracționale decât din alte activități. În acest context, instanța trebuie să analizeze circumstanțele specifice ale cauzei, inclusiv faptele și probele disponibile, pe baza cărora ar putea fi luată o hotărâre privind confiscarea extinsă. Faptul că valoarea bunurilor unei persoane este disproporționată față de venitul legal al acesteia s-ar putea înscrie între acele fapte care conduc instanța la concluzia că bunurile provin din activități infracționale. Statele membre ar putea, de asemenea, să stabilească o cerință pentru o anumită perioadă de timp în care bunurile ar putea fi considerate a fi provenit din activități infracționale*” [97].

La 12 mai 2015, CtEDO a pronunțat hotărârea în cauza *Gogitidze și alții c. Georgiei* [100], în care reclamantii au revendicat încălcarea drepturilor garantate de prevederile art. 1 din Protocolul 1 din Convenție (protecția proprietății) drept urmare a confiscării abuzive a bunurilor dobândite (care au aparținut unui înalt demnitar de stat), impusă de instanța de judecată, în urma „Revoluției Trandafirilor” din Georgia. Curtea a constatat, în unanimitate, neviolarea Convenției CEDO prin confiscarea extinsă a proprietății și a bunurilor asupra cărora planează **suspiciuni de o îmbogățire ilicită**, suspiciuni care nu au fost combătute de reclamanți. Fiind aplicată în scopul combaterii corupției, confiscarea este legală și nu constituie o ingerință excesivă în dreptul de proprietate, iar obligarea reclamantului de a-și dovedi legalitatea obținerii veniturilor și a proprietății excesive nu afectează prezumția nevinovăției. Curtea a constatat că decizia instanței naționale a respectat un

echilibru corect între mijloacele utilizate pentru confiscarea activelor reclamanților și interesul general în combaterea corupției în serviciul public. Reclamanții au avut posibilitatea rezonabilă de a-și prezenta cazul în fața instanțelor naționale, iar constatările instanțelor judecătorești naționale nu au fost arbitrare. Curtea a subliniat că aplicarea acestor măsuri a fost în conformitate cu interesul general, deoarece bunurile confiscate constituie o îmbogățire fără o justă cauză a reclamanților, în detrimentul comunității, statele contractante având dreptul la o marjă largă de apreciere, atunci când aleg cum să-și instituie procedurile de investigație a infracțiunilor. Curtea a notat faptul că decizia de confiscare a fost adoptată doar după o examinare atentă a dovezilor și a situației financiare a reclamanților, instanțele naționale ajungând la concluzia că există o discrepanță considerabilă între venitul și averea reclamanților. Astfel, reclamanților nu li s-a refuzat dreptul la un proces echitabil, fiind păstrat un just echilibru între mijloacele utilizate pentru confiscarea activelor reclamanților și interesul general al societății în combaterea corupției în serviciul public. Nu există nimic arbitrar în faptul că reclamanții trebuiau *să-și dovedească proveniența legală a bunurilor lor*, prin aceasta respingând suspiciunile întemeiate ale procurorului [100].

La 01 octombrie 2019, CtEDO a pronunțat o decizie de inadmisibilitate în cauza *Mărgărit și alții vs. România* [106], fiind invocată hotărârea CEDO într-un alt caz similar – cauza *Telbiș și Viziteu împotriva României* (cererea nr. 47911/15), Hotărâre din 26 iunie 2018, definitivă din 26/09/2018 [105]. În cauza *Telbiș și Viziteu împotriva României*, Curtea a respins cererile, inclusiv prin prisma omisiunii reclamanților de a proba caracterul licit al bunurilor supuse confiscării extinse:

”2. Motivarea Curții:

a) Principii generale

68. ...Într-adevăr, în cazul în care o decizie de confiscare a fost rezultatul procedurii legate de produse provenind din infracțiuni grave, Curtea nu a solicitat probarea „dincolo de orice îndoială rezonabilă” a originii ilicite a bunurilor.... În schimb, probarea pe baza balanței probabilităților sau a probabilității ridicate a unei origini ilicite, coroborată cu incapacitatea proprietarului de a proba contrariul, s-a constatat a fi suficientă în sensul criteriului proporționalității, în temeiul art. 1 din Protocolul nr. 1. Autorităților interne li s-a acordat marjă de apreciere discreționară, în temeiul Convenției, pentru a aplica măsuri de confiscare nu numai persoanelor direct acuzate de infracțiuni, ci și membrilor familiilor acestora și altor rude apropiate, care au fost prezumate a deține și administra bunuri „obținute ilicit” în mod neoficial, în numele persoanelor suspectate de săvârșirea infracțiunilor, sau care nu au obținut statutul bona fide necesar ...

74... Prin urmare, este evident că motivul din spatele confiscării bunurilor dobândite în mod ilegal și averile nejustificate, deținute de persoane acuzate de comiterea unor infracțiuni grave, în timp ce se aflau în funcții publice, precum și de membrii familiilor lor și rudele lor apropiate, a fost unul dublu, având atât un scop compensatoriu, cât și unul preventiv (a se vedea Gogitidze și alții, citată anterior, punctul 101). Prin urmare, Curtea constată că măsura confiscării în cauza de față a fost efectuată în conformitate cu interesul general de a asigura că utilizarea bunurilor în cauză nu oferă un avantaj reclamantelor în detrimentul comunității, pentru a combate corupția în funcțiile publice (a se vedea, *mutatis mutandis*, Phillips, citată anterior, pct. 52).

76. În ceea ce privește confiscarea în lipsa unei condamnări penale, Curtea a observat deja în jurisprudența sa că despre normele juridice comune la nivel european și chiar la nivel universal se poate spune că încurajează confiscarea bunurilor legate de infracțiuni grave, precum corupția, spălarea banilor și infracțiuni de trafic de droguri, fără a fi necesară existența în prealabil a unei condamnări penale. În al doilea rând, sarcina de a proba originea licită a bunurilor prezumate a fi fost dobândite ilicit poate, în mod legitim, să fie transferată părților adverse în astfel de proceduri de confiscare fără caracter penal, inclusiv în proceduri civile *in rem*. În al treilea rând, măsurile de confiscare pot fi aplicate nu numai asupra produselor provenite direct din săvârșirea de infracțiuni, ci și asupra bunurilor, inclusiv asupra oricăror venituri și alte avantaje indirecte, obținute prin convertirea sau transformarea produselor provenite direct din săvârșirea de infracțiuni sau amestecarea acestora cu alte bunuri, posibil legale. În cele din urmă, măsurile de confiscare pot fi aplicate nu doar persoanelor direct suspectate de săvârșirea de infracțiuni, ci și oricăror părți terțe, care dețin drepturi de proprietate, fără necesara bona fide, cu scopul de a masca rolul lor ilegal în acumularea averilor ilicite în cauză (a se vedea Gogitidze și alții, citată anterior, pct. 105, și supra, pct. 38-43 și 68).

77. În cauza de față, era, de asemenea, rezonabil să se aștepte ca prima și a doua reclamantă... să se achite de sarcina probei, respingând suspiciunile fundamentate ale procurorului cu privire la originea ilicită a bunurilor lor...

79. Măsura confiscării a fost aplicată de instanțele naționale pe baza unei probabilități ridicate ca bunurile în cauză să fi avut o origine ilicită (a se vedea supra, pct. 30), coroborată cu incapacitatea reclamantelor de a proba contrariul (a se vedea supra, pct. 31).

81. Curtea concluzionează că ingerința în dreptul primei și al celei de-a doua reclamante la respectarea bunurilor lor nu a fost disproporționată în raport cu scopul legitim urmărit ...

82. Prin urmare, nu a fost încălcat art. 1 din Protocolul nr. 1 la Convenție”.

În cauza *Telbiș și Viziteu împotriva României* se face referire la documente internaționale relevante, în vigoare și pentru Republica Moldova, în care sunt prevăzute anumite derogări ce țin de sarcina probațiunii în cauzele privind confiscarea extinsă:

Organizația Națiunilor Unite: Convenția Organizației Națiunilor Unite împotriva corupției (ratificată de România și Republica Moldova): Art. 31. Blocare, sechestru și confiscare „...4. Dacă produsul infracțiunii a fost transformat ori convertit, în parte sau în totalitate, în alte bunuri, acestea din urmă pot face obiectul măsurilor prevăzute în prezentul articol în locul și în schimbul acestui produs. 5. Dacă produsul infracțiunii a fost amestecat cu bunuri achiziționate în mod legal, aceste bunuri, fără prejudicierea competențelor de blocare sau de sechestru, pot fi confiscate până la concurența valorii estimate a produsului cu care a fost amestecat. ...8. Statele părți pot avea în vedere să solicite ca autorul unei infracțiuni să stabilească originea licită a produsului prezumat al infracțiunii sau a altor bunuri care pot face obiectul unei confiscări, în măsura în care această exigență este conformă principiilor fundamentale ale dreptului lor intern și naturii procedurilor judiciare și altor proceduri” [86];

Consiliul Europei: Convenția privind spălarea banilor, depistarea, sechestrarea și confiscarea veniturilor provenite din activitatea infracțională din 8 decembrie 1990, în vigoare pentru Republica Moldova din 1 septembrie 2002, instituie obligația statelor de a adopta măsuri legislative și de altă natură, considerate necesare pentru a permite confiscarea instrumentelor și a veniturilor provenite din activitatea infracțională sau a bunurilor, a căror valoare corespunde acestor venituri;

Convenția Consiliului Europei privind spălarea banilor, depistarea, sechestrarea și confiscarea veniturilor provenite din activitatea infracțională și finanțarea terorismului 16 mai 2005, în vigoare pentru Republica Moldova din 01.09.2008, art. 3. Măsuri de confiscare: „4. Fiecare parte adoptă acele măsuri legislative și alte măsuri care se dovedesc necesare, pentru ca, în cazul unei infracțiuni grave sau al infracțiunilor, așa cum sunt prevăzute în legislația națională, să oblige făptuitorul să dovedească originea produselor sau a bunurilor susceptibile de confiscare, în măsura în care această obligație este conformă cu principiile legislației interne”. În Raportul explicativ al acestei Convenții se menționează: „71. Alin. 4 al art. 3 prevede că părțile trebuie să ofere posibilitatea de a răsturna sarcina probei în ceea ce privește originea licită a unor produse sau alte bunuri susceptibile de confiscare în cazul unor infracțiuni grave” [91].

În concluzie, prezumpția caracterului licit al averii dobândite, prevăzută la alin. (3) art. 46 din Constituție, nu este absolută, în sensul lipsei oricăror obligații ale proprietarului vizat de a proba caracterul licit al dobândirii bunurilor sale, în cazul în care instituțiile statului investighează fapte penale ce permit de a dispune confiscarea. Reieșind din interpretările date de Curtea Constituțională, reglementările internaționale aplicabile și jurisprudența CtEDO, susținem opinia că prezumpția dobândirii licite a averii constituie o prezumție relativă, un mijloc de probă, determinată prin normă constituțională, care poate fi totuși combătută prin dovada contrarie [233, p.35]. În același context, observăm că astfel de prezumții lipsesc în actele constituționale ale multor state europene.

3.4. Restricționarea dreptului de proprietate privată pe piața financiar-bancară

Principiile statului de drept, garanțiile constituționale de protecție a dreptului de proprietate privată, prin prisma art. 1 din Protocolul nr. 1 CEDO, sunt aplicabile și în sectorul financiar-bancar. Garanțiile constituționale naționale și internaționale pentru realizarea dreptului de proprietate pe această piață sunt limitate prin prisma interesului public major, determinat de impactul crucial pe care îl are acest sector pentru alimentarea financiară eficientă și stabilă a sistemului real al economiei. Comisia Warwick pentru reforma financiară internațională a definit succint scopul reglementărilor pe piața financiar-bancară: finanțele sunt reglementate cu mult mai riguros decât alte industrii, deoarece eșecurile în finanțe ar putea avea consecințe devastatoare [333]. Instituții financiare internaționale, cum sunt Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială, sunt preocupate în permanență de evaluarea modelelor de reglementare pe piața de capital și elaborarea recomandărilor pentru fortificarea mecanismelor care asigură funcționalitatea acestor piețe.

Reglementările pe piața de capital urmăresc, pe de o parte, realizarea securizată a dreptului de proprietate asupra valorilor mobiliare, care circulă pe piața de capital, inclusiv pe segmentul bancar, iar pe de altă parte, au drept scop major să servească un interes public general – funcționarea sistemului financiar, care trebuie să fie unul sigur și stabil. Printre obiectivele majore ale reglementărilor financiar-bancare experții menționează reducerea riscurilor sistemice, protecția investitorilor, garanții pentru acționarii minoritari, funcționarea pieței pe principii de echitate, eficiență și transparență. Reglementările vizează emitenți de valori mobiliare, intermediari, organisme de investiții colective, proceduri de emisie, plasare primară a valorilor mobiliare și circulația acestora pe piața secundară, cu atenția sporită față de acționarii majoritari, tranzacțiile dintre persoane afiliate care pot obține controlul asupra emitenților etc. [287, p.7-9].

Observăm că, în ultimii ani, legislația Republicii Moldova a fost supusă mai multor intervenții, destul de restrictive, inclusiv privind calitatea deținătorilor de valori mobiliare, aprobarea prealabilă a dobândirii cotelor semnificative de valori mobiliare ale unor emitenți, condiții pentru deținerea în proprietate a unui număr de valori mobiliare, care permite exercitarea controlului asupra entității emitente. Regulile de achiziție a pachetelor de control și consecințele situației de control, contrar reglementărilor aplicabile, au fost modificate și modelate în dependență de segmentul de pe piața de capital, pe care este axată activitatea entității controlate.

Specificul reglementării pe piața de capital este determinată de natura obiectului dreptului de proprietate – titluri de valoare, definite de art. 480, Cod civil, ca instrumente *care încorporează unul sau mai multe drepturi în așa fel, încât drepturile nu pot fi exercitate sau cesionate (negociate) fără acel instrument*. În art. 4 și art. 6 din Legea nr. 171 din 11.07.2012 privind piața de capital sunt enumerate *valorile mobiliare transferabile*, care pot circula pe piața de capital a Republicii Moldova: a) acțiuni și alte valori echivalente; b) obligațiuni și alte titluri de creanță; c) orice alte valori negociabile. *Dintre toate valorile mobiliare, doar acțiunile stau la baza constituirii societăților pe acțiuni, societăți comerciale al căror capital social este divizat în acțiuni și ale căror obligații sunt garantate cu patrimoniul societății* – art. 281, Cod civil. În dependență de cota acțiunilor deținute, acționarii au dreptul de a participa la conducerea societății, de a primi dividende, precum și o parte din bunurile societății, în cazul lichidării acesteia.

Dreptul de proprietate asupra acțiunilor se obține și încetează prin efectuarea unor înregistrări în registre speciale. Potrivit art. 11 din Legea nr. 1134 din 02.04.1997 privind societățile pe acțiuni, acțiunile se înregistrează în Registrul de stat al valorilor mobiliare, ținut de Comisia Națională a Pieței Financiare (CNPF), sunt plasate primar (emise) prin subscrierea lor de către primii achizitori (subscriitori), după care acțiunile plasate circulă pe piața secundară de la un deținător la altul, prin tranzacții pe piața organizată (bursieră) sau prin tranzacții directe, de vânzare-cumpărare și alte operațiuni de transfer, care sunt reflectate prin înregistrări în conturile deținătorilor din registrul deținătorilor valorilor mobiliare.

a) Consecințele dobândirii controlului asupra emitenților valorilor mobiliare cu drept de vot

Legislația reglementează în mod aparte transparența operațiunilor cu valori mobiliare, achizițiile unor pachete semnificative, modul și consecințele dobândirii controlului asupra emitenților valorilor mobiliare cu drept de vot. Art. 203, Cod civil, conține reglementări privind raporturile dintre

persoane fizice și juridice, care, prin afiliere, exercită controlul asupra persoanei juridice. Art. 84 din Legea nr. 1134 din 02.04.1997 dispune referitor la consecințele achiziționării unui număr de acțiuni care acordă controlul asupra societății: persoana care deține mai mult de 50% din acțiunile cu drept de vot este obligată să efectueze o ofertă de preluare obligatorie. Potrivit Legii nr.171 din 11.07.2012 [13], dobândirea controlului asupra emitenților valorilor mobiliare cu drept de vot conduce la declanșarea procedurilor de realizare a ofertei de preluare, care poate fi obligatorie sau benevolă.

Potrivit art. 20 din Legea nr.171 din 11.07.2012, oferta benevolă este adresată de către un ofertant care dorește să cumpere un număr de valori mobiliare cu drept de vot, pentru a obține mai mult de 50% din numărul voturilor. Preluarea benevolă poate fi inițiată doar în privința entităților de interes public – emitent ale cărui valori mobiliare sunt tranzacționate pe piața reglementată, instituție financiară, societate de asigurări etc. Oferta de preluare este obligatorie și urmează a fi efectuată de către persoana care deține, direct sau indirect, singură sau împreună cu persoanele care acționează în mod concertat, mai mult de 50% din valorile mobiliare cu drept de vot ale unei societăți.

Consecințele realizării ofertei de preluare sunt stabilite în art.30 din Legea nr.171 din 11.07.2012. Dacă după derularea unei oferte de preluare obligatorii sau benevole, ofertantul deține singur sau împreună cu persoanele care acționează în mod concertat cel puțin 90% din valorile mobiliare ce constituie obiectul ofertei, deținătorii de valori mobiliare cu drept de vot sunt obligați să vândă ofertantului, la un preț echitabil, valorile mobiliare deținute (cerere de retragere obligatorie). Acționarii care nu doresc să-și înstrăineze acțiunile sunt în drept să refuze în scris în termenul stabilit, în caz contrar, se consideră că au acceptat tacit cererea ofertantului. În cazul în care acționarii nu și-au vândut ofertantului valorile mobiliare pe care le dețin și nu l-au informat în scris despre refuzul lor, ofertantul este în drept să solicite persoanei care ține registrul deținătorilor de valori mobiliare radierea valorilor mobiliare din contul deținătorilor de valori mobiliare și trecerea acestora pe contul său.

b) Restricții la dobândirea valorilor mobiliare emise de instituții bancare

Realizarea dreptului de proprietate asupra valorilor mobiliare emise de instituțiile bancare este supus mai multor restricții, cadrul legal fiind modificat substanțial după fraudele bancare de la sfârșitul anului 2014, care s-au soldat cu costuri economice și sociale majore. Prin Memorandumul cu privire la politicile economice și financiare, semnat la 24 octombrie 2016 de Republica Moldova cu Fondul Monetar Internațional, Guvernul și-a asumat angajamente pentru depășirea curențelor în guvernarea sectorul financiar (transparența acționariatului, guvernarea corporativă, gestionarea riscurilor, consolidarea competențelor și responsabilităților organelor de reglementare și supraveghere) [307].

Banca Națională a Moldovei (BNM) a adoptat decizii în privința unor bănci, în scopul respectării limitelor prudențiale și îmbunătățirii sistemelor de control intern [258.]La 01 ianuarie 2018, a intrat în vigoare Legea privind activitatea băncilor nr.202 din 06.10.2017 [14], care a rigidizat reglementările privind dobândirea valorilor mobiliare, emise de bănci, și a extins atribuțiile BNM în procesul de supraveghere a băncilor. Restricțiile legale sunt axate în principal pe condiționarea dobândirii unor dețineri de către nerezidenți, evaluarea calității acționariatului bancar și reglementarea deținerilor calificate de valori mobiliare cu drept de vot de persoane care acționează concertat.

Pentru persoanele care sunt în drept să dobândească dețineri într-o bancă din Republica Moldova, Legea nr. 202 din 06.10.2017 [14] stabilește condiții pentru achiziționarea sau înstrăinarea unor cote calificate, inclusiv de către *persoane care acționează concertat - persoane aflate în situația în care fiecare dintre ele decide să-și exercite drepturile legate de o deținere dobândită sau pe care urmează să o dobândească în conformitate cu un acord implicit sau explicit încheiat între acestea*. Art.3 din legea nr. 202 indică mai multe situații care permit calificarea acțiunilor concertate.

Potrivit art. 45 din Legea nr. 202 din 06.10.2017, persoanele care acționează concertat pot dobândi o deținere într-o bancă doar după obținerea unei aprobări prealabile de la BNM, dacă intenționează să achiziționeze o deținere calificată (1%) ori să-și majoreze, direct sau indirect, inclusiv în calitate de beneficiar efectiv, deținerea calificată astfel, încât proporția deținerii să atingă ori să depășească nivelul de 5%, 10%, 20%, 33% sau 50%, ori astfel, încât banca să devină o filială a sa. La solicitarea aprobării prealabile, achizitorul potențial prezintă documentele și informațiile relevante, după care BNM evaluează adecvarea achizitorului potențial potrivit criteriilor prevăzute de Lege. BNM va elibera aprobarea prealabilă doar dacă: a) este pe deplin convinsă că calitatea achizitorului potențial, inclusiv soliditatea financiară a acestuia în raport cu achiziția propusă, este potrivită și adecvată; b) nu suspectează că beneficiarul efectiv al achiziției propuse este o altă persoană decât cea declarată în cadrul solicitării; c) nu există o stratificare excesivă a acționariatului (de la achizitorul potențial până la beneficiarul efectiv sunt mai mult de 3 niveluri); d) informațiile și documentele furnizate de achizitorul potențial sunt complete și veridice.

Persoanele care au dobândit o cotă calificată de acțiuni ale unei bănci, fără aprobarea prealabilă a BNM, sunt obligate să înstrăineze acțiunile în termen de 3 luni, în caz contrar, BNM poate dispune măsuri și sancțiuni, inclusiv suspendarea exercitării drepturilor de vot, a dreptului de a primi dividende și a altor drepturi aferente acțiunilor deținute, precum și obligarea la vânzarea acțiunilor. BNM poate dispune prelungirea termenului de 3 luni cu perioade a câte, cel mult, 3 luni, de, cel mult, 3 ori. Dacă

acțiunile nu au fost înstrăinate în termenul stabilit, devin incidente prevederile art. 52¹ din Legea nr. 202 din 06.10.2017, care stabilește procedura de anulare a acțiunilor dobândite cu încălcarea legii:

- organul executiv al băncii emite decizia privind anularea acțiunilor și emiterea de noi acțiuni;
- CNPF emite decizia privind radierea acțiunilor anulate și înregistrarea acțiunilor nou-emise;
- sunt efectuate înscrieri privind anularea acțiunilor din conturile foștilor deținători;
- banca expune spre vânzare acțiunile nou-emise pe piața reglementată;
- mijloacele bănești obținute din vânzarea acțiunilor nou-emise sunt consemnate proporțional în conturile foștilor deținători, cu reținerea amenzilor, a cheltuielilor, taxelor etc.;
- dacă acțiunile nou-emise nu au fost vândute, BNM poate întreprinde acțiuni în raport cu banca emitentă (retragerea licenței; inițierea lichidării; răscumpărarea acțiunilor nevândute).

Potrivit alin. (1) art. 52 din Legea nr. 202 din 06.10.2017, survin consecințele prevăzute la art. 52¹ din Lege privind suspendarea drepturilor conferite de acțiuni – obligația de vânzare a acțiunilor și anularea acestora – în care „*deținătorul, direct sau indirect, al unei dețineri calificate, inclusiv beneficiarul efectiv, nu mai îndeplinește cerințele prevăzute de prezenta lege și actele normative ale Băncii Naționale a Moldovei emise în aplicarea acesteia privind calitatea acționariatului unei bănci sau exercită asupra acesteia o influență de natură să pericliteze administrarea prudentă și sănătoasă a băncii, precum și în cazul în care deținătorul, direct sau indirect, inclusiv beneficiarul efectiv al acestuia, nu a furnizat Băncii Naționale a Moldovei informații care relevă cu certitudine identitatea beneficiarului efectiv sau în cazul în care Banca Națională a Moldovei constată acțiunea concertată a acționarilor cu dețineri calificate fără aprobarea prealabilă a acesteia*”[14].

Legea nr. 202 din 06.10.2017 interzice persoanelor rezidente în jurisdicțiile incluse în lista jurisdicțiilor ce nu implementează standardele internaționale de transparență, aprobată prin actele BNM, să achiziționeze, direct sau indirect, dețineri într-o bancă din Republica Moldova (art.45 alin. (8), art.53). La moment, lista aprobată prin Hotărârea Consiliului de administrație al BNM nr.91 din 02.05.2013, include peste 60 de astfel de jurisdicții. Persoana care posedă, direct sau indirect, o deținere într-o bancă este obligată să înstrăineze deținerea în decurs de 3 luni de la data la care jurisdicția de reședință a fost calificată ca jurisdicție ce nu implementează standardele internaționale de transparență, fiind aplicabile prevederile Legii privind suspendarea drepturilor și anularea acțiunilor.

Persoanele față de care s-au dispus sancțiunile prevăzute la art. 45, 52, 52¹, 53 din Legea nr. 202 din 06.10.2017 nu mai pot deține, direct sau indirect, noi acțiuni ale băncilor respective, precum și în alte bănci.

Actele BNM prin care sunt dispuse măsuri sau sunt aplicate sancțiuni potrivit Legii nr.202 din 06.10.2017 pot fi atacate în instanța de contencios administrativ, însă, chiar și în cazul în care instanța de judecată recunoaște că acțiunile BNM au fost ilegale, vor putea fi reparate doar prejudiciile materiale cauzate acționarilor sancționați, menținându-se toate efectele produse în baza actului anulat al BNM și a oricărui act/operațiuni subsecvente de punere în aplicare a actului anulat (art.144).

Legislația Republicii Moldova în sectorul financiar-bancar a fost modernizată [217, p.74-75] prin transpunerea prevederilor unor directive ale Uniunii Europene în domenii ce țin de supravegherea activității instituțiilor de investiții și ale instituțiilor de creditare, transparența operațiunilor cu valori mobiliare, reglementarea tranzacționării valorilor mobiliare, aprobarea prealabilă a achizițiilor de cote semnificative, criteriile de evaluare a calității acționariatului, principii de guvernare corporativă etc [95; 96; 97; 98; 99].

Statele membre ale Uniunii Europene prezintă un tablou armonizat de reglementări privind drepturile și obligațiile deținătorilor valorilor mobiliare și activismul acționarilor, cu unele caracteristici proprii fiecărei jurisdicții. Spre deosebire de legislația Republicii Moldova, politicile europene recomandă eficientizarea activismului acționarilor prin recunoașterea dreptului la beneficii corporative și crearea condițiilor pentru realizarea drepturilor și obligațiilor deținătorilor valorilor mobiliare, inclusiv prin acțiuni concertate. Comitetul Autorităților Europene EIOP (The European Insurance and Occupational Pensions Authority), EBA (Autoritatea bancară europeană) și ESMA (Autoritatea Europeană pentru Valori Mobiliare și Piețe) au emis un *Ghid comun privind evaluarea prudențială a achizițiilor și majorarea participațiilor calificate în sectorul financiar* [202] care, la pct. 4.7., recomandă: „*Supraveghetorul-țintă nu trebuie să aplice regimul privind notificarea și evaluarea prudențială a achizițiilor sau majorărilor de participații calificate, astfel încât să împiedice cooperarea între acționarii care au obiectivul de a exercita o bună guvernare corporativă*”. La 08 februarie 2019, Autoritatea Europeană ESMA a emis un comunicat public, în care abordează activismul acționarilor prin prisma ofertelor de preluare obligatorie. Pentru a nu inhiba cooperarea între acționari în scopurile bunei guvernări corporative, ESMA recomandă o „*listă albă*” de activități de cooperare între acționari, care nu ar trebui calificate ca acțiuni concertate, și crearea condițiilor

pentru acționari de a consulta autoritatea competentă ori de câte ori există incertitudini referitor la calificarea acțiunilor lor în raport cu alți acționari și cu emitentul [107].

Experții în domeniu consideră important de a face distincție dintre acțiunile concertate *ad hoc* pentru exercitarea drepturilor aferente acțiunilor, fără a urmări perspective de lungă durată, ceea ce ar trebui să facă diferența la impunerea unor obligații pentru situații de activități concertate. Majoritatea statelor membre UE recunosc legalitatea acordurilor privind exprimarea voturilor, dacă acestea sunt în beneficiul companiei. În Belgia, acordurile privind exercitarea dreptului de vot sunt legale în anumite condiții: trebuie să fie de scurtă durată și trebuie să fie justificate de interesele companiei. În Finlanda, acordul cu privire la o singură hotărâre a adunării generale a acționarilor sau privind desemnarea unui anumit membru al organului de conducere nu constituie acțiune concertată (pentru oferta de preluare obligatorie a acțiunilor, în cazul obținerii controlului). În Olanda activismul acționarilor a fost impulsionat prin adoptarea Codului de Guvernanță Corporativă din 1 ianuarie 2004 (Dutch Corporate Governance Code), care este obligatoriu pentru anumite categorii de emitenți, potrivit Codului civil [109].

Toate statele UE au adoptat reglementări privind dezvăluirea informațiilor ce țin de tranzacțiile cu pachete semnificative de valori mobiliare și aprobarea prealabilă a achizițiilor de pachete importante de valori mobiliare emise de instituțiile bancare. Directivele UE în acest domeniu au fost implementate și prin stabilirea sancțiunilor pentru încălcarea reglementărilor legale, cele mai des întâlnite fiind amenzile, suspendarea temporară a dreptului de vot, lipsirea de dreptul de a primi dividende. Spre deosebire de legislația Republicii Moldova, care stabilește limita de 1% pentru deținerea calificată, în cadrul UE, această limită este de 10%, de regulă. Obligația de vânzare forțată și anularea acțiunilor achiziționate fără permisiunea autorității competente este o sancțiune mai rar întâlnită în statele membre UE, astfel de prevederi, similare reglementărilor analizate *supra* din Legea RM privind activitatea băncilor nr.202 din 06.10.2017, se conțin în legislația României (Legea nr. 126 din 11 iunie 2018 privind piețele de instrumente financiare). Suspendarea drepturilor de vot și amenzile financiare sunt sancțiunile prevăzute de legislația bancară a statelor europene, precum Germania, Austria.

Jurisprudența internațională abordează problema reglementării piețelor de capital atât prin prisma protecției ca atare a drepturilor conferite de valori mobiliare, cât și din perspectiva raporturilor dintre deținători (acționari) și compania emitentă a valorilor mobiliare deținute [274, p.4]. În jurisprudența sa, CtEDO a opinat asupra motivelor care impun recunoașterea acțiunilor ca bun și a

acționarului ca victimă, în cazul violării drepturilor conferite de acțiuni. În cauza *X vs. Marea Britanie*, Comisia europeană pentru drepturile omului a recunoscut că acțiunile constituie un bun, a menționat că transferabilitatea drepturilor constituie un element fundamental al dreptului de proprietate, condiție esențială a eficienței economice și a justiției. În cauza *Bramelid și Malmström vs. Sweden* privind vânzarea forțată a acțiunilor către proprietarul majoritar, Comisia a opinat că participațiunea într-o companie este un lucru complex, are o valoare economică și, indiscutabil, constituie un bun [293, p.10-11].

Referitor la calitatea de victimă a acționarului, CtEDO a menționat că art. 1 din Protocolul nr.1. se aplică situației când o persoană este victimă directă, invocă o ingerință în raport cu bunurile proprii. Victimele indirecte pot invoca art. 1 din Protocolul nr. 1, dacă demonstrează că violarea Convenției l-a prejudiciat personal, cum ar fi cazul când plângerea este depusă de acționarii unor companii supuse naționalizării. Dar în cazul în care ingerința a fost îndreptată împotriva bunurilor care aparțin companiei, Comisia a aplicat criteriul „proporției substanțiale”, pentru a constata violarea dreptului unui acționar care deținea 91% din acțiuni drept urmare a ingerinței admise în privința unui teren ce aparținea companiei (*X vs. Austria*, No. 1706/62, 4 octombrie 1966). Pe aceleași criterii a fost respinsă plângerea acționarilor minoritari ai companiei-mamă în cazul naționalizării companiei subsidiare (*Yarrow and Others vs. the United Kingdom*, No. 9266/81, 28 ianuarie 1983) [293, p.11].

În alte cauze, CtEDO a statuat că deținerea pachetului majoritar de acțiuni nu constituie un factor decisiv pentru a recunoaște dreptul acționarilor la o acțiune independentă, potrivit Convenției. În cauza *Agrotexim Hellas S.A. et al vs. Greece* [94], niciunul din reclamanți nu avea o deținere majoritară, dar împreună reclamanții dețineau 51.35% din capitalul companiei. Curtea a menționat că deținerea unei cote majoritare este un element important, dar ar trebui luat în calcul și faptul dacă însăși compania ar fi în imposibilitate să inițieze acțiune în fața Curții. În cazul din speță, însăși compania a fost supusă procedurilor de lichidare, dar organele de conducere, în persoana lichidatorilor, ar fi avut dreptul să sesizeze Curtea. Pentru aceste motive, Curtea nu a examinat fondul cauzei, statuând că reclamanții nu au demonstrat în mod cert imposibilitatea depunerii plângerii de către compania însăși [291, p.954].

Principiile de aplicare a mecanismelor de protecție, acordate de Convenția Americană a Drepturilor Omului, sunt mai explicite la acest subiect: Convenția în mod explicit oferă protecții în cazul ingerințelor în dreptul de proprietate asupra acțiunilor. Totodată, spre deosebire de protecția dreptului de proprietate prin prisma drepturilor fundamentale ale omului, regimul de protecție

internațională a investițiilor este mai favorabil, având în vedere că investițiile străine sunt efectuate prin constituirea unor companii naționale, care ele înseși nu beneficiază de protecție, fiind îngrădit dreptul lor de a se adresa direct instanțelor de arbitraj internațional competente. Respectiv, majoritatea acordurilor bilaterale dintre state califică deținerea valorilor mobiliare ca investiție protejată, ceea ce oferă acționarilor, inclusiv celor minoritari, dreptul de a iniția procese arbitrale împotriva statelor în instanțele de arbitraj internaționale pentru protecția investițiilor străine – atât în raport cu acțiunile deținute, cât și în cazul ingerințelor care afectează activele companiei emitente [304, p.11, 16].

În jurisprudența sa, CtEDO a justificat acțiunile statului și limitele impuse în proceduri judiciare, inițiate întru protejarea dreptului de proprietate al acționarilor unor instituții financiar-bancare, aflate la limita unor crize care necesită intervenții prompte din partea statului, pentru a administra, a salva sau a susține băncile ajunse în impas [323, p.20]. În situații excepționale, garanțiile dreptului de proprietate pot fi restrânse și mai sever, în comparație cu restricțiile aplicabile în regim de normalitate a proceselor care derulează pe o piață specifică, cum este cea financiar-bancară.

În anul 2008, a avut loc colapsul băncii Northern Rock din Marea Britanie, care a fost naționalizată de Guvern, după care au urmat licitații nereușite de a prelua banca, din cauza refuzului investitorilor de a garanta obligațiile față de deponenți și investitori. În 2012, banca a fost procurată de un investitor. Acționarii Northern Rock au apelat la CtEDO, sperând să obțină compensații pentru acțiunile lor, însă Curtea a respins cu vot unanim cererea ca fiind în mod vădit neîntemeiată [295], reiterând argumentele sale din alte cauze că statele au o mare discreție în stabilirea politicilor macro-economice, în general, și în rezoluția crizelor financiar-bancare, în special:

- După cum Curtea a reiterat cu alte ocazii, inclusiv în cauza *Scordino vs. Italy* și altele, cea de a treia regulă aplicabilă prin prisma Art. 1 din Protocolul 1 recunoaște dreptul Statelor Contractante de a controla folosirea proprietății în concordanță cu interesul general.

- Orice ingerință în dreptul de posesie liniștită a bunurilor trebuie să corespundă unei balanțe echitabile dintre nevoile de interes general și cerințele de protecție a drepturilor fundamentale ale individului, se impune un coraport rezonabil de proporționalitate dintre măsuri și scopul urmărit.

- Autoritățile naționale sunt chemate să evalueze existența unei probleme de îngrijorare publică și acțiunile ce se impun. În general, Curtea respectă alegerile politicilor, numai dacă nu sunt în mod vădit lipsite de raționalitate.

- Art. 1 din Protocolul No. 1 nu garantează dreptul la compensație deplină în toate circumstanțele, deși anterior Curtea a indicat că exproprierea fără plata unei compensații constituie,

în mod normal, o ingerință disproporționată, dar lipsa compensației poate fi justificată în circumstanțe excepționale. Astfel, în cauza *Jahn and Others contra Germaniei*, Curtea a constatat că lipsa compensației pentru exproprierea efectuată, în contextul reunificării Germaniei, nu a încălcat justul echilibru între interesele generale ale societății și cele private [323, p.384].

- Curtea a reținut că acțiunile reclamanților în Northern Rock Plc constituie bunuri în scopul aplicării Art. 1 din Protocolul No. 1, dar naționalizarea băncii Northern Rock a fost efectuată în interes public și în corespundere cu legea. Pe parcursul întregului proces, Guvernul s-a axat pe protecția unui sector-cheie al economiei naționale, întru menținerea încrederii deponenților.

- Reclamanții au contestat evaluarea acțiunilor lor la zero, dar Curtea a statuat că lipsa unei compensații a valorii acțiunilor nu a fost o măsură disproporțională, reieșind din faptul că banca a beneficiat de finanțări substanțiale din partea statului, ceea ce determină modul de compensare a acționarilor. Curtea a admis argumentul Guvernului că acționarii nu pot beneficia de valoarea acțiunilor, creată din contul suportului acordat de stat, în caz contrar, managerii și acționarii altor bănci ar fi încurajați de a se baza pe un suport similar, în detrimentul economiei Regatului Unit [323, p. 386-387].

- În consecință, pretențiile reclamanților bazate pe Art. 1 din Protocolul No. 1 au fost respinse ca fiind în mod vădit neîntemeiate.

În cauza *Adorisio s.a. vs. Olanda*, soluționată la 15 martie 2015 [93], CtEDO a declarat inadmisibilă cererea reclamanților care s-au plâns de proceduri judiciare accelerate în cazul inițiat împotriva guvernului olandez după exproprierea lor de valorile mobiliare, deținute în banca SNS Reaal – un conglomerat financiar-bancar care, din cauza crizei financiare din 2008, s-a ciocnit cu probleme grave, care au impus decizia Guvernului de a naționaliza conglomeratul în 2013, pentru a proteja industria bancară națională și clienții [292, p.387]. Reclamanții s-au plâns că procedura judiciară internă a fost una accelerată și nu le-a dat posibilitatea să-și pregătească cazul pentru examinare. Curtea de la Strasbourg a opinat întru justificarea limitărilor de ordin procedural în astfel de cazuri de urgență [93]:

- Ar trebui acceptat că Guvernul a fost pus în fața necesității de a interveni de urgență, pentru a preveni cauzarea unui prejudiciu serios economiei naționale. Colapsul SNS Bank trebuia prevenit, pentru a proteja stabilitatea întregului sistem financiar al Olandei.

▪ Termenul-limită de 10 zile pentru contestarea deciziei luate de Guvern nu a împiedicat pe niciunul din reclamanți să inițieze cazul în tribunalul administrativ, contestațiile fiind examinate în fond, iar reclamanții având dreptul de a-și dezvolta argumentele și a suplini probele.

▪ În condițiile în care exproprierea propriu-zisă nu a fost ilegală, pretențiile reclamanților au fost respinse ca fiind neîntemeiate.

Din jurisprudența CtEDO rezultă că sistemul de reglementări rigide pe piața financiar-bancară ridică probleme de conformitate a restrângerilor dreptului de proprietate asupra valorilor mobiliare prin prisma legalității și proporționalității ingerințelor, precum și a interesului general al societății, care justifică limitarea drepturilor în domenii specifice. Astfel de probleme au fost abordate și în sesizările adresate Curții Constituționale a Republicii Moldova.

Importanța indubitabilă pe care o au piața de capital și sectorul bancar pentru securitatea economică și socială justifică adoptarea, în Republica Moldova, a unui cadru de reglementare foarte restrictiv în aceste domenii, astfel că mai multe prevederi ale legislației financiar-bancare au fost supuse controlului de constituționalitate prin prisma garanțiilor constituționale împotriva ingerințelor în realizarea dreptului de proprietate privată asupra valorilor mobiliare.

Hotărârea Curții Constituționale nr.24 din 15.11.2011: Curtea a respins excepția de neconstituționalitate a art.38 alin. (3), (6), (7), și art. 38¹²,alin.(2), din Legea instituțiilor financiare nr.550-XIII din 21 iulie 1995, care reglementau retragerea licenței și lichidarea silită a băncii. Argumentele petiționarilor au fost respinse pe motiv că garanțiile constituționale, consacrate de art. 53 alin.(1) din Constituție au fost restrânse, în conformitate cu excepțiile de la art. 54 alin. (2) din Constituție. Dacă BNM a dispus lichidarea băncii, acest proces a devenit deja ireversibil. În cazul în care instanța va constata caracterul ilegal al actelor BNM, aceasta va repara prejudiciul material, inclusiv beneficiul ratat pentru toată perioada cât ar fi existat bancă supusă lichidării [36].

Hotărârea Curții Constituționale nr.17 din 19.06.2015: Curtea Constituțională a respins excepția de neconstituționalitate a prevederilor art. 49 alin. (13) din Legea nr. 1134 din 2 aprilie 1997 privind societățile pe acțiuni, care reglementa plata dividendelor: termenul de plată a dividendelor nu poate fi mai mare de 3 luni de la data luării deciziei cu privire la plata lor; dividendele care nu au fost primite de acționar din vina lui în decurs de 3 ani de la data apariției dreptului se trec la venitul societății și nu pot fi revendicate de acționar. Curtea a menționat că art. 1 al Protocolului adițional la Convenția CEDO nu acordă o protecție absolută dreptului de proprietate, a invocat art. 9, art. 46 și art. 127 din Constituție, constatările din hotărârile sale anterioare, precum și jurisprudența CtEDO

privind folosirea termenelor limitative de prescripție sau de decădere dintr-un drept dacă nu este exercitat. Aceste termene urmăresc un scop legitim în interesul general, durata termenului este o chestiune asupra căreia statul are o marjă de apreciere, cu condiția ca termenul să nu fie atât de scurt, încât să fie inacceptabil. Curtea Constituțională a notat că termenul de 3 ani este rezonabil pentru ca acționarii să-și revendice dividendele, dar acționarului nu-i poate fi imputat termenul de decădere de 3 ani, dacă acesta a fost în imposibilitate de a cunoaște despre dividendele care i-au fost atribuite [43].

Hotărârea Curții Constituționale nr.31 din 01.10.2013: Autorul sesizării a invocat imposibilitatea instanței de judecată de a suspenda actele emise de BNM, date fiind prevederile art. 11 alin. (4) al Legii nr.548-XIII din 21 iulie 1995 cu privire la Banca Națională a Moldovei și ale art. 21 alin. (3) al Legii contenciosului administrativ nr.793-XIV din 10 februarie 2000, care prevedeau: *până la soluționarea definitivă a cauzei de către instanța de judecată, nu pot fi suspendate executarea actelor Băncii Naționale ce țin de domeniul politicii monetare și valutare, inclusiv măsurile de salvagardare, a actelor Băncii Naționale cu privire la administrarea specială asupra băncii, cu privire la retragerea licenței entităților supravegheate de Banca Națională, cu privire la inițierea procedurii de lichidare silită a băncii, a actelor Băncii Naționale adoptate în procesul de evaluare și supraveghere a calității acționarilor entităților supravegheate de Banca Națională, precum și măsurile implementate de Banca Națională, de administratorul special sau de lichidator în cursul administrării speciale sau lichidării silite a băncii.* Curtea a declarat neconstituționale normele contestate, *cu excepția prevederilor referitoare la retragerea licenței băncii și la actele impuse de Banca Națională a Moldovei în procesul de lichidare a băncii* [39].

Curtea a aplicat principiile separării și independenței puterilor – legislativă, executivă și judecătorească –, a reiterat necesitatea creării unui sistem instituționalizat de control, capabil să „cenzureze” activitatea autorităților publice la orice nivel. Curtea a menționat că judecătorii trebuie să dispună de împuterniciri și pârghii suficiente pentru a înfăptui actul de justiție, iar instituirea reglementărilor privind interzicerea aplicării anumitor măsuri asiguratorii poate interveni cu titlu de excepție. Instanța de judecată trebuie să dispună de plenitudinea prerogativelor procesuale pentru soluționarea justă a cauzei, fără stabilirea unor limitări nejustificate în actul de justiție, „pentru ca la realizarea scopului final, hotărârea judecătorească să nu devină doar una iluzorie” [39]. În caz contrar, va fi imposibilă apărarea persoanei împotriva încălcării neîntemeiate a drepturilor și libertăților constituționale, ceea ce e neconform cu articolele 6, 20, alin. (1), și 114 din Constituție.

Contrar Hotărârii Curții Constituționale nr.31 din 01.10.2013, aceleași prevederi au fost reproduse în mod identic în alin. (8) art. 214 din actualul Cod administrativ din 19.07.2018. La (re)examinarea problemei de constituționalitate a normei ce interzice suspendarea actelor BNM care impun vânzarea forțată și anularea acțiunilor, în Hotărârea nr. 20 din 26.09.2019, organul jurisdicției constituționale a făcut abstracție de argumentele sale anterioare, a respins sesizarea și a *recunoscut constituționalitatea normelor care interzic suspendarea actelor BNM* [52]. Curtea a opinat, *inter alia*:

„57. Posibilitatea reparării prejudiciului material, provocat prin actul declarat ilegal al Băncii Naționale a Moldovei, reprezintă o garanție procedurală suficientă pentru a nu fi încălcat dreptul de proprietate, sub aspectul obligării acționarilor sancționați de a-și vinde acțiunile.

59. Lectura articolului 52¹ conduce și ea la constatarea faptului că dreptul de proprietate al acționarilor sancționați nu este încălcat, pentru că acești proprietari au parte, într-un final, de o despăgubire. Condițiile de compensare în baza acestei legislații sunt importante, pentru a se putea observa că măsura legală care instituie sancțiuni respectă echilibrul corect cerut și nu impune o sarcină disproporționată în privința reclamanților (a se vedea Grainger vs. Regatul Unit (dec.), 10 iulie 2012, § 37)” [52].

Pozițiile diametral opuse ale Curții Constituționale, argumentate în Hotărârea nr.31 din 01.10.2013 și Hotărârea nr.20 din 26.09.2019, ne determină să revenim la legislația financiar-bancară a Republicii Moldova, modernizată prin transpunerea prevederilor unor directive ale Uniunii Europene, deoarece observăm o instabilitate continuă pe acest segment al creației legislative și a jurisprudenței Curții Constituționale. În ultimii 6 ani, legislația financiar-bancară a suferit multiple intervenții, care au menținut unele probleme de constituționalitate, constatate de jurisprudența Curții Constituționale, și au legiferat restricții, care, în opinia noastră, diferă de politicile Uniunii Europene și de practicile statelor dezvoltate în același domeniu.

În primul rând, constatăm că, prin prisma legislației naționale analizate *supra*, activitatea concertată a deținătorilor de valori mobiliare are doar conotații negative, implicând consecințe foarte dure pentru membrii grupului concertat, până la pierderea dreptului de proprietate asupra valorilor mobiliare, prin efectul actelor administrative emise de CNPF sau BNM, în timp ce politicile Uniunii Europene recomandă o abordare judicioasă a activității concertate, prin delimitarea exercitării coordonate a dreptului de vor, benefică pentru stabilitatea și prosperarea băncii, de activitatea concertată în alte scopuri.

Un alt aspect de principiu ține de încadrarea legală a acțiunilor de dobândire a deținerilor calificate prin acțiuni concertate și de legalitatea desființării dreptului de proprietate prin efectul unui act administrativ, până la pronunțarea verdictului judecătoresc asupra legalității actului administrativ de sancționare. Or, potrivit art.501 alin. (5), art. 536 alin. (2) și art. 542, Cod civil, bunurile pot confiscate printr-o hotărâre judecătorească în cazurile și în condițiile prevăzute de lege sau printr-un act administrativ cu privire la confiscare, care poate fi atacat în instanța de judecată. Este cert că sancțiunile aplicate de CNPF sau BNM în raport cu deținătorii cotelor calificate de valori mobiliare nu pot fi calificate ca sancțiuni penale sau contravenționale, deoarece nu se regăsesc în reglementările Codului penal sau ale Codului contravențional, iar legislația bancară nu reglementează confiscarea în sensul normelor citate din Codul civil. La fel, nu avem temei legal să aplicăm raporturilor analizate prevederile legale privind exproprierea.

În opinia noastră, sancțiunile aplicate de CNPF sau BNM în cazul dobândirii cotelor calificate de valori mobiliare fără permisiunea autorității competente cade sub incidența art.539, Cod civil, privind dobândirea în proprietate a unui bun, pentru care este nevoie de o autorizație specială. Consecințele reglementate prin normele analizate sunt sancțiuni de ordin civil, în raport cu deținătorul valorilor mobiliare deținute fără autorizația prevăzută de lege și, în acest caz, ar trebui să fie aplicabilă garanția prevăzută de art. 539, Cod civil: dacă acționarul nu înstrăinează valorile mobiliare în termenul stabilit de lege, instanța de judecată ar trebui să decidă privind înstrăinarea bunului și remiterea sumei obținute către fostul proprietar, cu reținerea cheltuielilor de înstrăinare, sau transmiterea bunului în proprietate statului și despăgubirea proprietarului în cuantumul stabilit de instanța de judecată.

Contestarea în judecată a actelor emise de CNPF sau BNM privind desființarea dreptului de proprietate prin anularea acțiunilor din registre și din conturile personale ale deținătorilor, nu asigură, în opinia noastră, protecția efectivă a dreptului de proprietate împotriva acțiunilor autorităților statului. Această concluzie este susținută de practicile de legiferare în același domeniu a statelor din Uniunea Europeană, care denotă o abordare mai proporțională și asigură accesul efectiv la instanța de judecată pentru aplicarea sancțiunilor care afectează grav dreptul de proprietate.

Astfel, măsurile de sancționare permise prin lege spre aplicare de BNM și CNPF, care au drept efect desființarea dreptului de proprietate, ar trebui supuse unei evaluări riguroase prin prisma garanțiilor prevăzute de Constituție și Articolul 1 din Protocolul nr. 1 la Convenția CEDO, care prevede că ingerința statului în exercitarea dreptului de proprietate privată trebuie să fie justificată printr-un scop legitim de interes general, trebuie să fie proporțională scopului legitim urmărit. Doar

instanța de judecată ar trebui să decidă existența temeiului legal pentru lipsirea de bunurile, a căror dobândire se prezumă licită, până la proba contrară, în virtutea alin.(3) al art. 46 din Constituție.

3.5. Concluzii la Capitolul 3

În contextul restrângerilor constituționale, care pot fi impuse proprietății și titularului dreptului de proprietate privată, sunt necesare anumite precizări privind caracterul (ne)absolut al acestui drept constituțional. Cu toate garanțiile atribuite, dreptul fundamental de proprietate privată nu este absolut în sensul protecției de care se bucură, ea nu este una absolută în condițiile în care este incontestabilă prevalarea interesului general asupra necesității de protecție a dreptului individual. Aceste tendințe sunt evidente nu numai în jurisprudența CtEDO, dar și în practica Curții de Justiție a Uniunii Europene, care a clarificat faptul că exercitarea dreptului de proprietate poate fi limitată în măsura în care *„protecția dreptului fundamental de proprietate ar intra în conflict cu protecția altor drepturi fundamentale sau cu alte principii generale de drept, fiind necesară asigurarea unui just echilibru între diferitele drepturi”*.

Limbajul utilizat în textul Constituției Republicii Moldova pentru definirea restrângerilor în exercitarea dreptului de proprietate în interesele bunei vecinătăți, sau pentru descrierea altor obligații care revin proprietarilor potrivit legii este prea general, lasă loc statului pentru prea multă libertate în a impune limitări ce nu ar corespunde spiritului constituțional.

Justiției constituționale îi revine un rol determinant în asigurarea justului echilibru dintre respectarea garanțiilor constituționale ale dreptului de proprietate și interesul general al societății, de a reacționa corespunzător la amenințările critice pentru realizarea dreptului fundamental de proprietate prin prisma rigorilor constituționale și a garanțiilor instituite prin instrumente internaționale de rangul celor prevăzute de articolul 1 din Protocolul 1 la Convenția CEDO.

Analiză reflectă faptul că normele referitoare la expropriere trebuie îmbunătățite, modernizate și unificate, în scopul protejării reale a dreptului de proprietate privată.

Prezumția caracterului licit al averii dobândite, prevăzută la alin. (3), art. 46, din Constituție nu este absolută în sensul lipsei oricăror obligații ale proprietarului vizat de a proba caracterul licit al dobândirii bunurilor sale, în cazul în care instituțiile statului investighează fapte penale, ce permit a dispune confiscarea. Reieșind din interpretările date de Curtea Constituțională, reglementările internaționale aplicabile și jurisprudența CtEDO, susținem opinia că prezumția dobândirii licite a averii constituie o prezumție relativă, un mijloc de probă, determinată prin normă constituțională, care

poate fi totuși combătută prin dovada contrarie. În același context, observăm că astfel de prezumții lipsesc în actele constituționale ale multor state europene.

Din jurisprudența CtEDO rezultă că sistemul de reglementări rigide pe piața financiar-bancară ridică probleme de conformitate a restrângerilor dreptului de proprietate asupra valorilor mobiliare prin prisma legalității și proporționalității ingerințelor, precum și a interesului general al societății, care justifică limitarea drepturilor în domenii specifice. Astfel de probleme au fost abordate și în sesizările adresate Curții Constituționale a Republicii Moldova.

Importanța indubitabilă pe care o au piața de capital și sectorul bancar pentru securitatea economică și socială justifică adoptarea, în Republica Moldova, a unui cadru de reglementare foarte restrictiv în aceste domenii.

Pozițiile diametral opuse ale Curții Constituționale, argumentate în Hotărârea nr.31 din 01.10.2013 și Hotărârea nr.20 din 26.09.2019, determină o instabilitate continuă pe segmentul creației legislative financiar-bancare și a jurisprudenței Curții Constituționale. În ultimii 6 ani, legislația financiar-bancară a suferit multiple intervenții, care au menținut unele probleme de constituționalitate, constatate de jurisprudența Curții Constituționale, și au legiferat restricții, care, în opinia noastră, diferă de politicile Uniunii Europene și de practicile statelor dezvoltate în același domeniu.

4. ROLUL JUSTIȚIEI CONSTITUȚIONALE ÎN APĂRAREA DREPTULUI DE PROPRIETATE PRIVATĂ

4.1. Tratări doctrinare privind justiția constituțională. Convergența modelelor de justiție constituțională

Constituția, ca lege fundamentală, caracterizată prin supremație și plasată în vârful piramidei juridice, corelată cu situațiile de încălcare prin legi a normelor sale, a impus apariția instituției controlului constituționalității legilor. Protecția drepturilor omului reprezintă una din îndatoririle internaționale și de drept primordial ale statului. Potrivit lui Hans Kelsen, un clasic al dreptului, verificarea constituționalității legilor valide, introduse în ordinea juridică, trebuie acordată unei instanțe specializate, care să reducă la minimum defazarea între validitate și conformitate. Ilustrul jurist german a pus bazele teoretice pentru instituirea Curții Constituționale în Constituția Austriei din 1920. Această instanță specializată apare ca un «legiutor negativ», a cărui activitate este întru totul determinată de Constituție [183, p.123]. Norma constituțională este unica normă de referință în exercitarea controlului de constituționalitate prin activarea mecanismelor jurisdicției constituționale. Justiția constituțională reprezintă sinteza, contopirea activității de control a puterii de stat într-o procedură jurisdicțională specializată, asigură protecția sistemului dreptului ca valoare socială, universală [192, p.2], veghează respectarea drepturilor fundamentale garantate de Constituție împotriva acțiunilor autorităților, care atentează la drepturile și libertățile fundamentale ale cetățenilor. În acest context, controlul constituționalității legilor este rezultatul logic al constituționalismului [208, p. 419].

Ca termen juridic, controlul constituționalității legilor este definit de mai mulți autori, însă o definiție mai cuprinzătoare propune reputatul constituționalist A. Arseni: „Controlul constituționalității legilor este activitatea organizată de verificare a conformității legilor cu Constituția, iar ca instituție a dreptului constituțional, cuprinde regulile privitoare la organele competente de a face această verificare, procedura de urmat, precum și măsurile ce pot fi luate după realizarea acestei proceduri” [141, p.164].

Necesitatea implementării acestei instituții era evidentă, subliniază V. Zaporojan, „îndeosebi sub presiunea gravelor erori comise de guvernare în perioada sovietică, erori datorate neconcordanței vădite a cadrului normativ cu Constituția, în special, sub aspectul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului” [278, p.95].

Ideea controlului constituțional este atribuită Consiliului Privy din Marea Britanie, care, la începutul secolului al XVIII-lea, a invalidat acte legislative coloniale ce veneau în contradicție cu legile adoptate de Parlamentul Britanic. Totuși primul stat care a introdus controlul constituțional și termenul de „curte constituțională” a fost Statele Unite ale Americii, prin cazul istoric din 1803 – *Marbury vs. Madison* – care a deschis calea controlului constituțional pentru justițiabili. În Europa, Constituția Germaniei din 1849, pentru prima dată, a statuat explicit asupra dreptului petițiilor individuale în materie constituțională, deși actul nu a intrat în vigoare. În Belgia, Franța și Elveția, modele similare au fost obiect de discuții, dar nu au fost implementate. În Austria, în 1867, a fost introdusă competența curții imperiale de a judeca petițiile cetățenilor privind încălcarea garanțiilor constituționale. În 1912, conceptul din cauza *Marbury vs. Madison* a fost preluat de Curtea de Casație a României [31, p.10].

Dintre constituționaliștii autohtoni, care au acordat atenție istoriei, etapelor dezvoltării, rolului și esenței justiției constituționale, menționăm lucrările și contribuția doctinarilor și practicienilor A. Smochină, I. Guceac, A. Arseni, E. Aramă, M. Poalelungi, V. Zaporojan, A. Băieșu, D. Pulbere, V. Zubco ș.a.

Cercetătorii în domeniu disting controlul de constituționalitate exercitat *a priori*, care este abstract prin definiție, sau *a posteriori*, care poate fi unul abstract sau concret. Exercițarea controlului *a priori* are misiunea de a împiedica intrarea în sistemul juridic a unor legi neconstituționale la etapa promulgării actului, dreptul de a iniția acest control revenind unui organ abilitat al statului, unei autorități politice, unui grup parlamentar etc. Curtea Constituțională are rolul unui arbitru între puterea executivă și cea legislativă sau minoritate parlamentară [326; 120].

V. Zubco susține necesitatea unui asemenea control, invocând următoarele argumente: înlăturarea conflictelor constituționale până la intrarea legii în vigoare; reducerea termenului de sesizare și examinare; asigurarea stabilității legislative și înlăturarea urmărilor negative ce pot apărea în urma controlului ulterior, în cazurile când legile sunt recunoscute neconstituționale [280, p. 125-126]. Prof. E. Aramă subliniază că controlul constituționalității legilor în Republica Moldova a fost conceput și realizat numai ca control posterior, ceea ce înseamnă că Curtea Constituțională nu este implicată în procesul legislativ. Cu toate acestea, preocupări pentru introducerea controlului prealabil (*a priori*) au existat, fiind prezentate atât în publicațiile științifice, cât și în diverse inițiative de revizuire a Constituției. În acest ultim caz, Curtea Constituțională a dat aviz negativ, argumentând că inițiativa contravine Constituției, deoarece Curtea Constituțională controlează doar actele normative

în vigoare, dar nu și legi care nu există, pentru că, dacă nu este promulgată, publicată, legea respectivă nu există. [138, p. 31-32]. Controlul constituționalității legilor înainte de promulgare se integrează, în mod indisolubil, unui mecanism juridic de natură să contribuie la protecția preventivă efectivă a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului, consideră A. Băieșu, ex-judecător al Curții Constituționale [148, p.258].

Controlul *a posteriori* este unul concret și este realizat după ce „*aplicarea legii a produs un conflict juridic concret și un litigiu juridic particular*”, lipsa unui caz concret nu permite analiza legii prin prisma rigorilor constituționale. Controlul de constituționalitate este unul concret și în cazul contestării actelor legislative pentru violarea drepturilor fundamentale. În modelul american, controlul de constituționalitate este un control concret. Modelul european de justiție constituțională presupune prezența atât a controlului *a priori* abstract, cât și a controlului concret *a posteriori*.

După modul de exercitare a controlului judiciar constituțional, autorii fac distincție dintre noțiunea de „control judiciar constituțional”, care se referă la autoritatea de a inactiva o lege ce a fost adoptată în mod legal sau de a impune măsuri legislative, reieșind din rigorile constituționale, și noțiunea convențională de „control judiciar legal”, care se referă la autoritatea limitată a magistraților de a interpreta, aplica și a pune în executare normele legale aplicabile [288, p.233].

Regula general acceptată referitor la locul justiției constituționale în sistemul puterilor în stat presupune că controlul de constituționalitate al legilor ar trebui să fie plasat în afara puterilor legislativă și executivă, cele mai frecvente soluții fiind învestirea cu aceste atribuții a instanțelor de judecată ordinare sau crearea instituțiilor specializate în afara sistemului judecătoresc tradițional.

În dependență de structura de implementare, controlul de constituționalitate poate fi difuz (deconcentrat), fiind exercitat de mai multe instituții, cum ar fi instanțele de judecată, ori concentrat, ceea ce presupune învestirea unei singure instituții cu atribuții de jurisdicție constituțională [330, p.3].

Cel mai vechi model de justiție constituțională este cel american, care constă în controlul difuz; controlul incidental, ce oferă acces direct la justiția constituțională pentru cetățeni, aceștia fiind în drept să pună problema de neconstituționalitate în fața instanțelor de judecată. Acest model, care presupune exercitarea controlului judiciar de constituționalitate de către toate curțile din sistemul judecătoresc, a fost implementat în Japonia, Norvegia, Danemarca, Brazilia, Argentina, Chile, Honduras, Guatemala și în alte state din America Latină. Argentina, Canada, Cipru, Estonia, Grecia, Irlanda, Israelul, Malta, Mexico, Monaco, Portugalia, San Marino, Africa de Sud, Elveția au urmat modelul difuz, deși au Curți Supreme sau Curți Constituționale, abilitate cu competențe speciale în

materie de control constituțional, situație diferită de cea a Olandei, unde orice instanță are dreptul și obligația să se pronunțe asupra conformității legilor, prin prisma convențiilor privind drepturile omului. Acest model a existat timp de un deceniu și în România (1912-1923) [178, p.3].

Controlul exercitat de toate instanțele judecătorești, după modelul american, în opinia unor autori, prezintă avantajul lipsei influenței politicului asupra organului de control, ceea ce ar asigura un control obiectiv. Totodată, există o doză de îndoială că „*orice judecător de la orice instanță și cu experiență minimă va putea îndeplini o sarcină atât de complexă și de mare responsabilitate*”. Un alt dezavantaj ar fi că acest model de control constituțional ar produce o jurisprudență neunitară, incoerentă și chiar contradictorie [178, p.7] a diferitor curți în probleme similare, iar discreția pe care o au părțile să depună sau nu apel la Curtea Supremă creează incertitudini privind soarta normelor legale contestate, asupra cărora o instanță superioară nu s-a pronunțat printr-o decizie finală referitor la (ne)constituționalitate.

Modelul concentrat prezintă avantaje datorită unei jurisdicții unificate și securității juridice prin excluderea unor decizii divergente. Doctrina europeană de control concentrat de constituționalitate a fost influențată de ideile marelui jurist austriac Hans Kelsen privind «construcția în trepte a ordinii de drept». Conform acestei teorii, *ordinea de drept nu este un sistem de norme de drept, aflate pe același plan, egale*”, normele juridice constituie o ierarhie dintre raporturile de validitate și raporturile de conformitate [220, p. 272]. Primul tip de raport presupune că o normă este valabilă, dacă a fost emisă în modul determinat de o altă normă. Astfel, potrivit doctrinei kelseniene, contenciosul constituțional este independent de orice alt proces, obiectul direct și unic al controlului este constituționalitatea legii, care este adusă în fața unui tribunal special ce are misiunea exclusivă să judece *in abstracto*, să exercite un control obiectiv și să statueze nu asupra unui caz particular, ci asupra compatibilității unei norme inferioare cu Constituția. Contenciosul constituțional european de inspirație kelseniană este deci un contencios al normelor. Respectiv, decizia acestui tribunal specializat are autoritate absolută de a se impune *erga omnes*, adică față de toți. Or, în logica sistemului kelsenian, „*o lege care este contrară Constituției nu poate subzista în ordinea juridică*”, astfel că efectele deciziei organului de jurisdicție constituțională sunt îndreptate asupra legii înseși și nu doar asupra aplicării ei într-un caz concret [220, p.274].

Clasificarea sistemelor de justiție constituțională ca difuză sau concentrată în formă pură prezintă anumite dificultăți. Potrivit Comisiei de la Veneția, statele care au adoptat în totalitate sistemul difuz sunt Danemarca, Finlanda, Islanda, Norvegia, Suedia. Modelul concentrat există în

Albania; Algeria; Andorra; Armenia; Austria; Azerbaidjan; Belgia; Belarus; Croația; Cehia; Franța; Georgia; Germania; Ungaria Italia; Coreea de Sud; Letonia; Liechtenstein; Lituania; Luxembourg; Moldova; Muntenegru; Polonia; România; Rusia; Serbia; Slovacia; Slovenia; Spania; Turcia; Ucraina. Totodată, în opinia unor constituționaliști, în sistemul controlului constituțional concentrat ar putea exista o anumită tensiune în raporturile dintre sistemul de instanțe de drept comun și instanțele de jurisdicție constituțională, când Curtea Constituțională este văzută în rolul de „super-Curte Supremă” [306, p.6]. Modelul implementat în Confederația Elvețiană, Irlanda, Canada, Australia, India, Africa de Sud constă în învestirea unei Curți Supreme cu autoritatea de control în probleme de constituționalitate, alte curți neavând acest drept, raționamentul de bază fiind caracterul sofisticat al controlului de constituționalitate al legilor, care necesită implicarea unor judecători cu experiență. Modelul german corespunde criteriilor de exercitare concentrată a controlului de constituționalitate prin Curtea Federală Constituțională, dar sistemul difuz de control nu a fost eliminat în totalitate. Astfel, în statele Europei predomină concentrarea controlului de constituționalitate sub auspiciile unei Curți Constituționale, inclusiv în statele formate după dizolvarea Uniunii Sovietice.

În 17 state membre ale Uniunii Europene există o Curte Constituțională (Austria, Belgia, Bulgaria, Cehia, Franța, Germania, Italia, Letonia, Lituania, Luxemburg, Malta, Polonia, România, Slovacia, Slovenia, Spania, Ungaria), în alte 7 state europene controlul constituționalității legilor este exercitat de puterea judecătorească (Estonia, Finlanda, Irlanda, Grecia, Cipru, Danemarca, Suedia), iar 2 state, Olanda și Regatul Unit al Mării Britanii, nu au instituit un control de constituționalitate al legilor. În Olanda, Constituția interzice expres controlul constituționalității legilor și a tratatelor, judecătorul poate refuza aplicarea unei legi contrare dispozițiilor unui tratat internațional. În Portugalia, controlul este unul mixt, exercitat de Tribunalul Constituțional, în paralel cu un control difuz de constituționalitate. În Estonia, Curtea Supremă decide, în ultimă instanță, dacă o instanță de drept comun a refuzat aplicarea unei legi sau a unui tratat internațional ca fiind contrare Constituției. Majoritatea instanțelor de contencios constituțional din Uniunea Europeană exercită un control abstract (Austria, Croația, Germania, Slovenia, Spania, Ungaria), controlul *a priori* și abstract pentru tratatele internaționale este efectuat în Austria, Franța, Polonia, Slovenia, Slovacia, Spania, Ungaria.

Constituționaliștii susțin existența unei tendințe de convergență la nivel global – atât în ce privește caracterul și conținutul normelor constituționale privind drepturile fundamentale ale omului, care se află sub protecție constituțională, cât și referitor la instituirea controlului constituțional, în vederea asigurării respectării acestor drepturi. Studiile empirice arată că, în anul 1946, doar 25% din

state aveau incluse în constituțiile lor norme privind exercitarea controlului judiciar în materie constituțională, dar către anul 2006, această proporție a crescut la 82%. Excepție fac SUA, unde controlul constituțional este exercitat în absența unui mandat explicit în Constituție [305, p.1199].

Apariția și dezvoltarea controlului de constituționalitate, în opinia ex-judecătorului Curții Constituționale V. Zaporojan, reprezintă una dintre cele mai importante etape ale constituționalismului [278, p.60]. Protecția drepturilor omului este una din îndatoririle internaționale și de drept primordial ale statului. Existența sancțiunilor aplicabile în caz de nerespectare a Constituției are o mare importanță, căci ele atribuie dispozițiilor constituționale caracterul de normă juridică, iar în lipsa lor, principiul supremației constituției ar rămâne literă moartă și ar fi imposibilă distincția de fond dintre constituție și legile ordinare” [216, p.54].

Astfel, putem constata că evoluția controlului constituționalității, ca mecanism de protecție a drepturilor omului, a avut un parcurs diferit. Diverse sisteme de drept aplică forme specifice de control al constituționalității, relevând particularități specifice – atât pozitive, cât și negative. În doctrina dreptului național s-au întreprins și primele tentative de cercetare a procesului de apariție și evoluție istorică a controlului de constituționalitate a legilor în diverse sisteme constituționale [170, p. 136-144].

4.2. Accesul individului la justiția constituțională: elemente de drept comparat

Protecția drepturilor omului a devenit, în prezent, o prerogativă a întregului sistem de drept. Anterior, constituționalismul a fost axat pe interesul primar al statului, pe când la etapa modernă atestăm un nou constituționalism în dinamică, orientat spre protecția intereselor individului, principiu reflectat în preambulul multor constituții din Europa, care rezidă în Carta Drepturilor Fundamentale a Uniunii Europene, urmând dictonul faimos al lui Hermogenianus [169] că toate legile sunt făcute pentru binele ființei umane (*omne ius hominum causa*). Constituționalismul modern este definit prin caracterul său antropocentric, bazat pe demnitatea umană, recunoscută drept valoare supremă a statului și a societății, indiferent dacă protecția demnității este consfințită sau nu în textul Constituției. Astfel, persoana a dobândit o poziție centrală în dreptul constituțional și, în consecință, protecția acesteia reține atenția legii și a puterii politice. Atunci când restricțiile la adresa libertăților individuale sunt inevitabile, acestea trebuie să fie legitime, proporționale și neexcesive [317, p. 11, p.14-16].

Statul de drept se află în centrul noului constituționalism, fiind orientat către valori și asigurând unitatea funcțională a tuturor principiilor constituționale de importantă fundamentală, iar justiția constituțională reprezintă perfectarea statului de drept, fiind pilonul noului constituționalism.

Constituționaliștii relevă deschiderea instituțională a dreptului de acces al individului la justiția constituțională pentru apărarea drepturilor fundamentale, prin depunerea plângerilor individuale împotriva normelor care au fost sau urmează a fi aplicate în privința individului. Prin depunerea plângerii constituționale, individul își apără drepturile fundamentale și, astfel, participă la „lupta pentru drept” în domeniul dreptului constituțional [278, p. 92]. Accesul individual constituie o cale suplimentară de protecție, care funcționează de rând cu alte instrumente eficiente de exercitare a controlului de constituționalitate. Constituționalistul V. Zaporozan susține că „cea mai eficientă formă de control a constituționalității legilor, ce ține de exigențele statului de drept în domeniul protecției drepturilor fundamentale, o considerăm justiția constituțională, exercitată prin intermediul plângerii constituționale” [278, p.146; 279].

Convergența conceptelor privind creșterea rolului justiției constituționale în raport cu drepturile fundamentale ale individului este tot mai evidentă la nivel național, supranațional și convențional. Astfel, cu mici excepții, statele care au aderat la Comisia de la Veneția permit, într-o formă sau alta, accesul individual la justiția constituțională. Acest drept nu este accesibil în Algeria, Maroc, Olanda și Tunisia [326, p.15]. Funcționalitatea și accesibilitatea mecanismelor de adjudecare constituțională au puterea de a induce schimbări profunde definitive în cultura politică și juridică, efecte vizibile asupra atitudinii și modului de acțiune a executivului, legislativului și puterii judecătorești.

Accesibilitatea directă a cetățenilor la justiția constituțională prin procedura ridicării excepției de neconstituționalitate este cel mai eficient mecanism de pătrundere a normelor constituționale în sistemul juridic [235, p.223] Or, constituționalizarea dreptului nu se poate produce de la sine, doar prin existența normelor suficiente în Constituție. Viabilitatea acestui fenomen implică o componentă volitivă, un element de voință politico-juridică, ce creează condiții pentru ca normele constituționale să fie direct aplicabile și aplicate efectiv indivizilor, care trebuie să fie înzestrați cu dreptul de a invoca, într-un litigiu, excepția de neconstituționalitate a normelor aplicabile ce determină soluția asupra cazului judecat. Exercitarea justiției prin controlul constituționalității legilor este „un catalizator, o premisă fundamentală a producerii fenomenului de constituționalizare a dreptului” [275, p.109].

În multe state funcționează un sistem mixt, care îmbină accesul direct al individului cu cel indirect, condiționat de inițiativa unor autorități statale de a ridica problema de neconstituționalitate – instanțele de judecată, ombudsmanul, membrii Parlamentului etc. Avantajul accesului indirect este determinat de competența și abilitățile juridice ale subiecților instituționalizați de a formula petiții

motivate, precum și de posibilitatea de a filtra și a selecta plângerile, evitând congestionarea curților constituționale cu sesizări lipsite de temei. Totodată, accesul indirect prezintă și dezavantaje evidente, având în vedere discreția pe care o au subiecții afiliați statului de a identifica normele potențial neconstituționale și de a sesiza organul de jurisdicție constituțională. Pentru aceste motive, Comisia de la Veneția susține combinarea accesului indirect cu cel direct, pentru a crea un echilibru dintre diferite mecanisme de activare a justiției constituționale [326, p.30].

Cea mai răspândită modalitate de acces indirect al individului la justiția constituțională este sesizarea organului de jurisdicție constituțională de către instanțele de judecată ordinare, care solicită declanșarea unor proceduri pentru soluționarea preliminară a problemei de constituționalitate a normei aplicabile cazului. Asemenea proceduri preliminare exista în multe state: Albania; Andora, Armenia, Austria, Azerbaidjan, Belgia, Bulgaria, Croația, Cipru, Cehia, Georgia, Germania, Grecia, Ungaria, Italia, Coreea, Liechtenstein, Lituania, Luxemburg, Malta, Mexico, Monaco, Polonia, Romania, Rusia, Serbia, Slovacia, Slovenia, Spania. Eficiența acestui model ar putea fi compromisă prin ne dorința sau incapacitatea judecătorului ordinar de a identifica norma care, potențial, este neconstituțională și de a sesiza organul de control constituțional competent.

În unele state, precum Albania, Algeria, Andorra, Armenia, Belgia, Bulgaria, Croația, Cehia, Franța, Ungaria, Lituania, Polonia, Slovacia, Spania, Turcia și Ucraina, părțile în proces pot sugera necesitatea clarificărilor preliminare privind neconstituționalitatea, dar acest drept nu este independent de discreția judecătorului de a adresa sau nu chestiunea instanței constituționale. Comisia de la Veneția apreciază că realizarea dreptului de acces la opinia instanței constituționale are o mai mare certitudine atunci când părțile în proces ridică excepția de neconstituționalitate, care obligă judecătorul să o examineze și să motiveze refuzul său [326, p.30]. Acest model există în Albania, Chili, Grecia, Ungaria, Italia, Luxembourg, Malta, Moldova, Portugalia și San Marino. În opinia Comisiei de la Veneția, excepția de neconstituționalitate constituie un remediu foarte eficient pentru asigurarea accesului individual, dacă instanța ordinară este obligată să sesizeze Curtea Constituțională și este important ca acest drept să poată fi realizat în fața instanțelor de toate nivelurile [326, p.31].

În majoritatea statelor membre ale Comisiei de la Veneția funcționează instituția ombudsmanului, care, conform recomandărilor Comisiei, ar trebui să dispună de dreptul de sesizare a Curții Constituționale din oficiu sau la cerere. În Argentina, Chili, Croația, Georgia, Ungaria, Mexico, Africa de Sud, dreptul de acces direct la justiția constituțională poate fi realizat prin *actio popularis*,

când oricine poate ridica o excepție de neconstituționalitate, indiferent de faptul dacă are sau nu interes personal lezat prin norma contestată.

Dreptul de acces individual direct este prevăzut expres în constituțiile multor state: Albania, Andora, Armeni, Austria, Azerbaidjan, Belgia, Bosnia și Herțegovina, Brazilia, Chile, Croația, Cipru, Cehia, Georgia, Germania, Grecia, Ungaria, Irlanda, Israel, Letonia, Muntenegru, Polonia, România, Federația Rusă, San Marino, Serbia, Slovacia, Slovenia, Spania, Elveția. Astfel, constituțiile unor state, precum Belgia, Georgia, Germania, Grecia, Ungaria, Letonia, Slovenia, prevăd dreptul de a se adresa organului de jurisdicție constituțională pentru oricine care pretinde încălcarea unui drept sau interes justificat. Constituțiile Albaniei, Armeniei, Poloniei, Spaniei prevăd competența Curții Constituționale de a decide final asupra unor plângeri individuale privind violarea dreptului constituțional, dacă toate remediile legale au fost epuizate.

Importanța crescândă a protecției drepturilor fundamentale ale individului a determinat o tendință clară de adoptare la nivel național a mecanismelor permissive pentru accesul individual direct al cetățenilor la o instanță constituțională. Comisia de la Veneția remarcă faptul că statele care au adoptat mecanisme ce asigură accesul deplin al individului la Curtea Constituțională sau o altă instanță similară obțin o filtrare eficientă a cauzelor care ar putea să ajungă la Strasbourg, pentru a obține remedierea drepturilor prin instrumentele prevăzute de Convenția Europeană pentru Apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților Fundamentale [326, p.24].

Multe din statele membre ale Convenției CEDO asigură accesul la curțile constituționale naționale, în scopul consolidării mecanismelor de interpretare și aplicare a drepturilor fundamentale, instituind un filtru eficient între sistemul judecătoresc național și CtEDO, un dialog constructiv dintre curțile constituționale naționale și CtEDO. Curtea Europeană apreciază eficiența plângerii constituționale în dependență de gradul de accesibilitate directă a individului la jurisdicția constituțională și eficiența remediilor care pot fi dispuse de curțile constituționale. În acest context, Curtea a apreciat critic eficiența remediului constituțional, atâta timp cât doar judecătorul poate sesiza organul de jurisdicție constituțională, din oficiu sau la cererea părților în proces, această cale nefiind una de acces direct la curtea constituțională. Respectiv, această cale nu este obligatorie pentru a fi parcursă potrivit Articolului 35 din Convenție înainte de adresare la Curtea de la Strasbourg [296, p.48-49].

Eficiența remediului constituțional în sensul art. 13 CEDO este determinată de pârghiile de care dispune organul jurisdicției constituționale și satisfacția acordată pentru violarea constatată.

Autoritatea Curții Constituționale de a decide doar asupra caracterului (ne)constituțional al unui act normativ nu este suficientă pentru a determina eficiența unui remediu de redresare a încălcării dreptului garantat de Constituție, deoarece nu asigură casarea unor decizii emise de diferite instanțe judecătorești sau autorități publice, care afectează direct drepturile persoanei [296, p.12-13]. Astfel, spre exemplu, în cauza *Apostol vs. Georgia*, CtEDO a respins obiecțiile guvernului georgian că reclamantul nu a epuizat căile interne, pentru că nu s-a adresat la Curtea Constituțională, apreciind că doar exercitarea controlului privind constituționalitatea legilor nu constituie un remediu eficient pentru eliminarea ingerințelor admise în drepturile garantate ale individului.

Curțile constituționale din Albania, Andorra, Armenia, Austria, Belgia, Cehia, Germania, Serbia, Slovacia și Slovenia constată violarea dreptului constituțional și pot anula decizia sau actul neconstituțional. În Albania, Cehia, Serbia și Slovacia, organul de jurisdicție constituțională poate indica autorității să întreprindă anumite acțiuni, în Bosnia și Herțegovina, Cehia, Germania, Slovacia și Slovenia – să remită cazul autorității relevante, pentru reluarea procedurilor în baza actului organului de jurisdicție constituțională. În Albania, Cehia, Serbia și Slovacia, organul de jurisdicție constituțională poate indica autorității relevante să întreprindă anumite acțiuni. În Austria, Bosnia și Herțegovina și Slovacia, curtea constituțională poate dispune plata unor compensații, iar în Slovacia – să dispună *restitutio in integrum* [296, p.49].

În 2016, Curtea Constituțională a Lituaniei a adoptat o decizie, în care a optat ferm pentru introducerea dreptului la plângere individuală constituțională, cu referire la recomandările Comisiei de la Veneția, în scopul diminuării plângerilor adresate la CtEDO. Recent, Parlamentul Lituaniei a adoptat unele amendamente la Constituție, în vigoare din 01 septembrie 2019, pentru a permite plângerile individuale la Curtea Constituțională, în cazurile în care actele legislativului, ale Președintelui sau Guvernului admit violarea drepturilor și libertăților constituționale. Această opțiune, ca ultim remediu la nivel intern, va fi accesibilă, dacă au fost epuizate alte mijloace de apărare juridică. Hotărârea Curții Constituționale privind neconstituționalitatea actului va servi drept temei pentru reluarea procedurilor judiciare. Anterior, accesul la Curtea Constituțională a Lituaniei a fost unul indirect, persoanele urmau să convingă instanța de judecată să sesizeze Curtea Constituțională. Inițial, modificările promovate presupuneau accesul la Curtea Constituțională după modelul *actio popularis*, în care oricine ar putea depune plângere împotriva unei norme adoptate.

a) Recursul constituțional în Germania

Justiția constituțională în Germania a fost influențată în mod semnificativ de evoluțiile înregistrate în Imperiul Austriac în secolul al XIX-lea, după inventarea de către Hans Kelsen a jurisdicției constituționale cu competența separată, concept care a avut efecte enorme și a devenit parte indispensabilă a gândirii juridice moderne la nivel global. După al Doilea Război Mondial, modelul austriac al justiției constituționale s-a răspândit în Europa, fiind preluat și în Germania, în noua Constituție din 23 mai 1949, care a stabilit instituirea unei curți constituționale separate [228, p.679]. Actualmente, în sistemul constituțional al Germaniei, recursul constituțional este una din instituțiile fundamentale pentru apărarea drepturilor omului, exercitând atât controlul abstract la cererea Guvernului Federal, a guvernului unui land sau a unei treimi din membrii Bundestag-ului, cât și controlul concret, la sesizarea unui tribunal, precum și la recursul constituțional introdus de oricine consideră că a fost lezat de puterile publice într-unul din drepturile sale fundamentale.

Potrivit art.100 din Legea fundamentală a Republicii Federale Germania (Basic Law for the Federal Republic of Germany), dacă un tribunal apreciază că o lege aplicabilă la pronunțarea deciziei este anticonstituțională, el trebuie să suspende procedura și să supună problema dezbaterilor constituționale în tribunalul competent al landului, dacă este vorba de violarea Constituției unui land, sau în Tribunalul Constituțional Federal, dacă există incompatibilitate cu Legea Fundamentală Federală. Totodată, dacă problema ține de aplicabilitatea unei norme de drept internațional public, Tribunalul Constituțional Federal ia o decizie privind impactul normei internaționale asupra drepturilor și obligațiilor unor persoane. Constituția Germaniei stabilește, în Articolul 93, paragraful 4a, competența jurisdicțională a Curții Constituționale Federale de a decide asupra plângerilor constituționale, care pot fi depuse de orice persoană ce pretinde încălcarea de către o autoritate publică a dreptului său fundamental sau a unui drept prevăzut la unele articole din Constituție – paragraful (4) al articolului 20, articolele 33, 38, 101, 103, 104. Legea privind Cutea Constituțională Federală, în versiunea din 11 august 1993, reproduce norma constituțională la § 90 alin. (1), după care specifică, în § 90 alin. (2), următoarele: dacă există un remediu legal în alte instanțe, plângerea constituțională poate fi depusă doar după ce au fost epuizate toate căile. Totodată, Curtea Constituțională poate decide cu privire la o plângere constituțională, depusă până la epuizarea tuturor căilor, dacă plângerea este de interes general sau dacă recurgerea preliminară la alte instanțe ar cauza petiționarului dezavantaje severe și inevitabile.

Astfel, Curtea Constituțională Federală a Germaniei poate examina cereri individuale, depuse împotriva oricărui act prin care este încălcat un drept fundamental individual – act normativ, hotărâre judecătorească, act administrativ, orice inacțiune a unei autorități administrative [264, p.32] și poate dispune și măsuri provizorii de protecție împotriva încălcărilor drepturilor constituționale, dacă aceste măsuri sunt necesare, pentru a preveni dezavantaje grave, violența iminentă sau dacă sunt alte raționamente de interes general [306, p.5]. Aceste atribuții sunt exercitate conform unor standarde foarte stricte, în special, dacă vizează suspendarea unui act adoptat de Parlament. În cadrul procedurilor de control abstract sau de control concret al normelor, Curtea Constituțională Federală constată dacă legea corespunde Legii Fundamentale sau dacă este neconstituțională. Constatarea de nulitate înseamnă că norma este nulă *ab initio*. Curtea Constituțională Federală poate casa hotărârea judecătorească atacată, după care trimite cauza instanței competente, dar, în principiu, declararea nulității nu afectează puterea de lucru judecat și efectele hotărârilor judecătorești emise, însă hotărârile întemeiate pe o prevedere declarată neconstituțională (nulă) nu pot fi executate [219, p.11-12].

Prin hotărârea sa din 10 aprilie 2018, Curtea Constituțională Federală a Germaniei a constatat caracterul neconstituțional al unei legi privind evaluarea proprietăților în scopul impozitării (vz. Provisions on standard rateable values for assessing property tax are unconstitutional) și a ordonat legislativului să adopte noi reglementări până la 31 decembrie 2019, după care legea veche ar putea acționa încă 5 ani, dar nu mai târziu de 31 decembrie 2024. La 23.05.2018, Curtea a constatat violarea prevederilor constituționale privind dreptul fundamental de proprietate, prin prevederile legale care condiționează dreptul la pensie al fermierilor prin transferul dreptului de proprietate asupra fermei. Cererea a fost depusă de un fermier și soția unui alt fermier, după ce solicitarea lor de stabilire a pensiei a fost respinsă, pe motiv că nu a fost înstrăinată proprietatea agricolă deținută de solicitanți. Petiționarii s-au adresat la curtea socială, care le-a respins cererile. Curtea a constatat neconstituționalitatea prevederilor legale aplicabile, a anulat deciziile contestate ale curților sociale și a remis cauzele pentru rejudecare, motivând că obligarea fermierilor să-și înstrăineze proprietatea constituie o ingerință în libertatea exercitării dreptului de proprietate, garantat de Legea Fundamentală, deoarece fermierii sunt presați indirect să-și înstrăineze proprietatea. Impunerea acestei obligații nu corespunde principiului proporționalității, constituie o sarcină excesivă, care nu întrunește criteriul de raționalitate, având în vedere că fermierul ar putea să găsească cu greu un succesor [112, GER-2018-2-015]. Jurisprudența anterioară a Curții Constituționale Federale a Germaniei [130, p.449- 491] se referă la alte aspecte privind realizarea dreptului de proprietate privată,

prin prisma garanțiilor constituționale (circulația juridică a terenurilor, transformarea societăților comerciale prin votul majorității, drepturile de autor și drepturile conexe, dreptul de proprietate asupra suprafețelor mici, ocupate de grădini (rezilierea contractelor de arendă); protecția monumentelor (sarcini disproporționate pentru proprietar) s.a.

b) Rolul jurisdicției constituționale în protecția dreptului de proprietate în Slovacia

Experiența Slovaciei este apreciată ca una de succes în sensul eficienței plângerii constituționale la nivel național, deoarece pe această cale poate fi obținută remedierea efectivă a încălcării aduse dreptului ocrotit de Constituție [113]. Curtea Constituțională se pronunță la sesizarea instanțelor judecătorești și a oricărei persoane ale cărei drepturi sunt afectate, fiind în drept de a anula hotărârea judecătorească, de a cere rejudecarea cauzei, de a interzice continuarea încălcării drepturilor și libertăților, de a solicita restabilirea situației anterioare încălcării, de a acorda o compensație financiară adecvată persoanei ale cărei drepturi au fost încălcate. Prin hotărârea din 16.03.2016 (SVK-2017-1-001), Curtea a soluționat plângerea petiționarului care a procurat bunuri imobile de la o companie farmaceutică, care, la rândul său, a procurat bunurile de la o companie de automobile, la privatizarea căreia au fost admise anumite nereguli de procedură. Respectiv, a fost invalidată prima tranzacție și, drept efect, a fost invalidată și achiziția bunului de către petiționar, după principiul *nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet* („nimeni nu poate să transfere altuia mai multe drepturi decât are”). Petiționarul a solicitat instanței de judecată excluderea bunului în litigiu din masa debitoare a vânzătorului, care era în faliment. Acțiunea a fost respinsă, pe motiv că petiționarul nu a demonstrat legalitatea achiziției sale, iar recursul la Curtea Supremă a fost declarat inadmisibil. Curtea a constatat existența unui conflict dintre două principii – protecția dreptului proprietarului originar și protecția dobânditorului de bună-credință. Din moment ce nu pot fi respectate ambele principii, Curtea a ajuns la concluzia că proprietarul neglijent ar trebui să suporte un risc mai mare decât dobânditorul de bună-credință, care nu a avut posibilitate să cunoască cum imobilul a ajuns în proprietatea vânzătorului. Curtea Constituțională a constatat violarea dreptului petiționarului la un proces echitabil, a anulat deciziile Curții regionale și a Curții Supreme și a remis cauza la rejudecare, cu mențiunea că buna-credință este de partea petiționarului al cărui drept de proprietate trebuie să fie protejat.

Parcurgerea remediilor eficace la nivel național în Slovacia constituie temei pentru a constata dacă au fost sau nu epuizate remediile naționale obligatorii, înainte de adresarea la CtEDO [267, p.7]. În cauza *Omasta vs. Republica Slovacă* (40221/98 by Pavol OMASTA against the Slovak Republic), reclamantul s-a plâns într-un caz legat de desființarea proprietății comune asupra unui imobil,

soluționat în 1987-2002 prin decizii judecătorești definitive. Aceeași plângere viza un al doilea caz, legat de neexecutarea unei hotărâri judecătorești privind încasarea unei datorii. În ambele cazuri, reclamantul s-a plâns la Curtea Constituțională a Slovaciei, care i-a cerut eliminarea unor neajunsuri, după care a respins plângerile, deoarece petiționarul nu a înlăturat neajunsurile menționate de Curte. Guvernul slovac a obiectat, indicând, *inter alia*, că reclamantul nu a epuizat remediile care sunt accesibile la nivel național. Curtea de la Strasbourg a declarat plângerea inadmisibilă, deoarece reclamantul nu a epuizat căile interne [296, p.50] și a apreciat că remediile prevăzute de legislația constituțională a Slovaciei sunt eficiente, pentru a redresa violările admise în raport cu reclamantul, care a omis să le utilizeze în sensul articolului 35 din Convenție.

c) Justiția constituțională în România postdecembristă

Înainte de decembrie 1989, controlul de constituționalitate în România a fost unul politic – atât în timpul guvernării principelui Alexandru Ioan Cuza (1859-1866), exercitat după modelul celui din Franța lui Napoleon al III-lea, cât și în perioada regimului comunist. Controlul judecătoresc de constituționalitate a început cu decizia Curții de Casație a României din 1912 pronunțată în procesul Societății Tramvaielor, după care Curtea de Apel București decidea în privința aplicării legii în sens constituțional, exemplul fiind urmat și de tribunalele din provinciile române Basarabia și Bucovina, după Marea Unire din 1918. Constituanta din 1923 a legiferat controlul declanșat doar cu ocazia unui proces, cu efecte numai între părți, competența fiind atribuită Curții de Casație. Constituanta din 1991 a ales instituirea Curții Constituționale după modelul francez, reieșind din avantajele jurisprudenței omogene, care permite o interpretare unitară a Constituției și asigură o mai mare securitate juridică.

Sesizarea Curții Constituționale a României cu o excepție de neconstituționalitate, între 1992 și 1997, a fost posibilă numai prin instanțele judecătorești – fie la cererea unei părți a unui proces pendinte, fie de către instanță (ex officio). Prin revizuirea constituțională din 2003, a fost introdusă o schimbare semnificativă: potrivit art.146 lit. c) din Constituție și art. 2 alin.(1) din Legea privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale a României [63], Curtea Constituțională exercită controlul de constituționalitate a legilor *a priori*, înainte de promulgare, la sesizarea subiecților calificați – unul din președinții celor două Camere, un grup parlamentar, un număr de cel puțin 50 de deputați sau de cel puțin 25 de senatori, și, din oficiu, asupra inițiativelor de revizuire a Constituției, precum și controlul *a posteriori*, prin soluționarea excepțiilor de neconstituționalitate, ridicate în fața instanțelor judecătorești sau de arbitraj comercial, ori a excepțiilor de neconstituționalitate, ridicate de către Avocatul Poporului. Tratatelor internaționale sunt supuse controlului înainte de ratificare sau

după ratificare. Hotărârile Guvernului, care constituie acte de reglementare secundară, sunt supuse controlului de legalitate, exercitat de instanțele judecătorești de contencios administrativ.

Noul Cod de Procedură Civilă al României (art.3) menționează că dispozițiile privind drepturile și libertățile persoanelor vor fi interpretate și aplicate în concordanță cu Constituția, Declarația Universală a Drepturilor Omului, cu pactele și cu celelalte tratate la care România este parte [54], dar nu conține reglementări specifice privind dreptul justițiabililor și/sau al instanțelor de a aborda o problemă de neconstituționalitate a legii aplicabile. Controlul constituționalității actelor normative aplicabile la judecarea cauzelor este garantat prin articolul 146 lit. d) din Constituția României, republicată (2003), care prevede competența Curții Constituționale de a hotărî asupra excepțiilor de neconstituționalitate privind legile și ordonanțele. Norma constituțională este dezvoltată în art. 29 din Legea nr. 47/1992 privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale a României [80].

Excepția de neconstituționalitate postdecembristă din România nu ține pasul cu timpul, în opinia unor autori, nu permite „*accesul direct al cetățenilor la justiția constituțională, așa cum garantează sistemele juridice austriac ori german prin recursul direct (beschwerde), și nu oferă o ultimă posibilitate de contestare a unor eventuale erori ale puterii judecătorești, așa cum face amparo spaniol*” [268, p.4]. Revizuirea constituțională din 2003 și cea a statutului Curții Constituționale din 2004 a sporit numărul celor cu drept de a sesiza Curtea, dar recursul direct este de natură exclusiv instituțională și nu facilitează cu nimic accesul direct al justițiabililor la judecătorul constituțional, deși scopul său poate fi acela de a proteja drepturile fundamentale ale acestora. Foarte frecvent, petiționarii recurg la sesizarea directă a Curții cu excepția de neconstituționalitate a legilor sau ordonanțelor Guvernului, fără a ține cont de normele procedurale aplicabile în vederea exercitării controlului de constituționalitate. Insuficienta recursului constituțional exercitat de instituții este abordată în petițiile soluționate de Curte, adresate de cetățeni și organizații [71].

Imperfecțiunile procesului de sesizare a Curții Constituționale nu au împiedicat îndeplinirea plenară a misiunii justiției constituționale în perioada postdecembristă, în procesul de reconstituire a dreptului de proprietate privată asupra bunurilor trecute în mod abuziv în proprietatea statului Român în perioada 1945-1989. Prin autoritatea Curții, au fost soluționate probleme majore în materia dreptului de proprietate asupra bunurilor retrocedate foștilor proprietari sau moștenitorilor acestora [195, p.21-23]:

Decizia Curții Constituționale nr. 73/1995 [68] a avut drept obiect de examinare constituționalitatea unor prevederi ale Legii pentru reglementarea situației juridice a unor imobile cu destinația de locuințe, trecute în proprietatea statului. Curtea a constatat că anumite prevederi sunt neconstituționale, inclusiv condiția prevăzută de art.4 din Lege pentru cetățenii români domiciliați în străinătate, care puteau beneficia de prevederile legii, doar dacă își stabileau domiciliul în țară. Curtea a statuat că această prevedere încalcă art.16 din Constituție, care consacră egalitatea cetățenilor în fața legii și a autorităților publice, fără privilegii și fără discriminări, iar art.25 din Constituție asigură fiecărui cetățean facultatea de a-și stabili domiciliul sau reședința în orice localitate din țară, de a emigra, precum și de a reveni în România. Condiționarea prin lege a acordării reparației de obligația de a domicilia în țară reprezintă o discriminare inacceptabilă în lumina art.16 din Constituție și ar putea apărea ca o veritabilă sancțiune pentru cei care nu au domiciliul în țară;

Prin Decizia amplă nr. 375/2005 [66], Curtea Constituțională a României a analizat constituționalitatea Legii nr. 247/2005 privind reforma în domeniile proprietății și justiției. Printre scopurile modificărilor aduse a fost și extinderea sferei imobilelor preluate abuziv de regimul comunist, care pot fi restituite în natură. Curtea a apreciat caracterul justificat și constituțional al unor limitări temporare, cum ar fi obligația persoanelor reîmproprietărite de a menține destinația imobilelor care au o utilitate publică sau socială. De asemenea, Curtea a opinat asupra caracterului constituțional al modificărilor aduse legilor fondului funciar, în scopul reconstituirii dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și a celor forestiere, cu respectarea certă a vechiului amplasament. La fel, Curtea a respins criticile aduse modificărilor operate privind anularea titlurilor de proprietate, dobândite în mod ilegal, prin revocarea acestora prin deciziile organului administrativ emitent, cu excepția titlurilor de proprietate, care au intrat în circuitul civil, fostul proprietar urmând să se adreseze justiției pentru constatarea nulității titlului respectiv;

Prin Decizia nr.310/2008 [65], a fost respinsă excepția de neconstituționalitate a Legii fondului funciar nr. 18/1991, ale Legii nr. 213/1998 privind proprietatea publică și regimul juridic al acesteia, precum și ale Legii nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor forestiere, Curtea statuând că reglementarea condițiilor în care legile devin aplicabile, sub aspectul persoanelor îndreptățite la restituirea sau dobândirea dreptului de proprietate asupra terenurilor forestiere și a suprafețelor retrocedabile constituie opțiuni ale legiuitorului;

În cadrul controlului de constituționalitate a prevederilor art. 31 alin. (3), (4), (7), (8) și (9) din Legea nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor

forestiere [67], Curtea Constituțională a admis excepția de neconstituționalitate referitor la normele legale, care stipulau trecerea construcțiilor amplasate pe suprafețele forestiere, care fac obiectul retrocedării, în proprietatea persoanelor fizice sau persoanelor juridice, cărora li s-a reconstituit dreptul de proprietate asupra terenurilor. Curtea a constatat că textele criticate reglementează un transfer gratuit de proprietate privată a statului către persoane fizice sau juridice private, nefiind îndeplinite condițiile normelor din Constituție cu privire la expropriere. Pe de altă parte prevederile supuse controlului ofereau protecție juridică inechitabilă, favorizau pe titularii dreptului de proprietate reconstituit, pe care se aflau construcții, în raport cu titularii îndreptățiți la reconstituirea aceluiași drept asupra terenurilor forestiere, pe care nu se aflau construcții;

Decizia Curții Constituționale a României nr.232/2013 a fost emisă referitor la obiecția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii privind măsurile pentru finalizarea procesului de restituire, în natură sau prin echivalent, a imobilelor preluate în mod abuziv în perioada regimului comunist în România [69]. Curtea a constatat că anumite limitări în realizarea dreptului de proprietate privată sunt necesare într-o societate democratică și sunt proporționale, păstrând un just echilibru între interesele generale ale societății prin menținerea afectățiunii de interes public a imobilelor pe o perioadă de 10 ani, prin plata unei chirii de către deținătorii actuali ai bunurilor imobile restituite). Măsurile nu sunt discriminatorii din moment ce se aplică tuturor bunurilor imobile în care se desfășoară activități ce țin de dreptul fundamental la învățătură, cultură sau sănătate, au un caracter temporar și nu aduc atingere substanței dreptului de proprietate al persoanei căreia i s-a restituit imobilul în cauză.

d) Accesul cetățenilor la jurisdicția constituțională în Federația Rusă și Ucraina

Constituția Federației Ruse din 12 decembrie 1993 [135], art. 125, prevede dreptul Curții Supreme, de rând cu alte autorități, de a sesiza Curtea Constituțională privind corespunderea legilor și actelor guvernamentale prevederilor constituționale. Procedura de sesizare a Curții Constituționale nu este reglementată în Codul de procedură civilă, Competența Curții Constituționale este prevăzută în Legea Federală privind Curtea Constituțională [137], iar art. 101 reglementează dreptul de sesizare a Curții de către instanța de judecată, care ajunge la concluzia privind neconstituționalitatea legii ce urmează a fi aplicată; art. 96-100 prevăd depunerea unei plângeri individuale sau colective de către cetățenii care pretind încălcarea drepturilor și libertăților ocrotite de Constituție într-o cauză concretă, soluționată definitiv în instanța de judecată (cererea se depune în termen de cel mult un an de la finalizarea procesului de judecată; cetățenii urmând să achite taxa de stat).

În cazul în care Curtea Constituțională constată neconstituționalitatea normei legale aplicate, cazul urmează a fi rejudecat, iar cetățenilor le sunt compensate din buget cheltuielile pentru taxa de stat, reprezentare, deplasare și cazare etc. Art. 392 din Codul de procedură civilă al Federației Ruse prevede revizuirea prin hotărârea Curții Constituționale a actelor judecătorești definitive și irevocabile, în cazul constatării neconstituționalității legii aplicate într-un caz concret. Spre exemplu, la 16 noiembrie 2018, Curtea a pronunțat o hotărâre, prin care a apărut dreptul noului proprietar ce a solicitat intervenirea în procesul civil într-un litigiu privind delimitarea hotarului inițiat de fostul proprietar al unui teren [133]. Instanța de drept comun a respins cererea de înlocuire a reclamantului inițial. Curtea Constituțională a dispus rejudecarea cauzei, statuând asupra erorii admise de instanța de judecată la aplicarea legii procesuale, care nu interzice înlocuirea părții în proces, în cazul înstrăinării bunului care face obiect de examinare într-o acțiune de apărare a dreptului de proprietate. Prin hotărârea din 3 februarie 2018, Curtea Constituțională a dispus rejudecarea cauzei, constatând aplicarea unei norme neconstituționale din Codul civil [133] la soluționarea unei cauze privind importul unor mărfuri protejate prin drepturi asupra mărcii Sony.

Accesul cetățenilor la justiția constituțională în Ucraina este similar modelului adoptat în Federația Rusă. Constituția a fost modificată în anul 2016 [122] pentru a introduce în art. 151¹ noțiunea de *plângere constituțională*, care poate fi depusă de persoana ce consideră că la soluționarea definitivă a cauzei sale a fost aplicată o lege neconstituțională. Plângerea poate fi depusă doar în cazul în care au fost epuizate toate remediile naționale de protecție juridică, în modul reglementat prin Legea privind Curtea Constituțională a Ucrainei [134]. Art. 423 din Codul de procedură civilă al Ucrainei [136] prevede revizuirea actelor judecătorești în cazuri excepționale, când a fost constatată neconstituționalitatea normei aplicate, dacă hotărârea judecătorească nu a fost executată.

Accesul persoanelor la justiția constituțională este un subiect controversat și cel mai puțin studiat în dreptul comparat.

4.3. Accesul cetățenilor la jurisdicția constituțională în Republica Moldova

În baza titlului V al Constituției RM, a fost creată Curtea Constituțională ca unica autoritate publică de jurisdicție constituțională și de control al respectării legilor în sistemul constituțional al Republicii Moldova. Prin controlul constituționalității legilor se urmărește scopul examinării conținutului normelor legale, în raport cu prevederile Constituției, Curtea Constituțională asigurând supremația și aplicarea nemijlocită a Constituției pe întreg teritoriul statului și față de toți subiecții de drept. Justiția constituțională este cea mai înaltă garanție juridică a controlului constituționalității,

după „modelul european” de jurisdicție constituțională concentrată. Conform art.134 din Constituție, Curtea Constituțională este o autoritate de jurisdicție constituțională independentă și se situează în afara celor trei puteri constituite tradițional (executivă, legislativă, judiciară).

Art. 135 alin. (1) lit. a) din Constituția Republicii Moldova instituie atribuții exclusive pentru Curtea Constituțională în domeniul controlului de constituționalitate a legislației, inclusiv: exercită, la sesizare, controlul constituționalității legilor și hotărârilor Parlamentului, a decretelor Președintelui Republicii Moldova, a hotărârilor și ordonanțelor Guvernului, precum și a tratatelor internaționale la care Republica Moldova este parte; interpretează Constituția; se pronunță asupra inițiativelor de revizuire a Constituției; rezolvă cazurile excepționale de neconstituționalitate a actelor juridice, sesizate de Curtea Supremă de Justiție.

Art. 1 din Legea cu privire la Curtea Constituțională nr. 317-XIII din 13.12.1994 [9] statuează: Curtea Constituțională este unica autoritate de jurisdicție constituțională în Republica Moldova, competența Curții Constituționale este prevăzută de Constituție și nu poate fi contestată de nicio autoritate publică. Curtea Constituțională este independentă și se supune numai Constituției. Potrivit alineatului (2) din art. 140 din Constituția Republicii Moldova, jurisdicția Curții Constituționale este exercitată din inițiativa subiecților prevăzuți de Legea cu privire la Curtea Constituțională. Potrivit art. 24 și art. 25 din Legea nr. 317-XIII din 13.12.1994, dreptul de sesizare îl au: a) Președintele Republicii Moldova; b) Guvernul; c) ministrul justiției; d) Curtea Supremă de Justiție; f) Procurorul General; g) deputatul în Parlament; h) fracțiunea parlamentară; i) Avocatul Poporului; i¹) Avocatul Poporului pentru drepturile copilului; j) consiliile unităților administrativ-teritoriale de nivelul întâi sau al doilea, Adunarea Populară a Găgăuziei (Gagauz-Yeri) – în cazul actelor normative care nu corespund art.109 și, respectiv, art.111 din Constituția Republicii Moldova.

Art. 7 din Codul jurisdicției constituționale nr. 502-XIII din 16.06.95 [4] prevede că orice act normativ, precum și orice tratat internațional, la care Republica Moldova este parte, se consideră constituțional până când neconstituționalitatea lui va fi dovedită în procesul jurisdicției constituționale, exercitate de Curtea Constituțională. Curtea examinează în exclusivitate chestiuni de drept și numai probleme ce țin de competența sa, limitele de competență fiind stabilite de Curte. Controlând constituționalitatea actului contestat, Curtea constituțională poate pronunța o hotărâre și în privința altor acte normative, a căror constituționalitate depinde în întregime sau parțial de constituționalitatea actului contestat. Potrivit alin. (2) art. 7¹ din Codul jurisdicției constituționale, acțiunea actelor normative supuse controlului constituționalității, sesizate în modul corespunzător la

Curtea constituțională, poate fi suspendată până la soluționarea în fond a cauzei, dacă se referă la anumite domenii, inclusiv la drepturile și libertățile fundamentale ale omului.

a) Accesul individual la Curtea Constituțională a RM în perioada 1996-2016

Spre deosebire de alte state membre ale UE și/sau CEDO, precum Germania, Slovacia, Lituania, Rusia, Ucraina, cetățenii Republicii Moldova nu au dreptul de a sesiza direct Curtea Constituțională, ei pot avea doar acces indirect la jurisdicția constituțională în calitate de justițiabili, prin intermediul instanțelor de judecată, în cadrul unui proces civil sau penal. Normele de referință la acest capitol au cunoscut o evoluție considerabilă în ultimii ani.

Inițial, art. 11 al Codului de procedură civilă al Republicii Moldova din 26.12.1964, în redacția Legii nr.942-XIII din 18.07.96, prevedea că, dacă în procesul judecării pricinii instanța de judecată stabilea că norma de drept ce urma a fi aplicată era în contradicție cu prevederile Constituției, examinarea pricinii urma a fi suspendată. Instanța de judecată urma să înainteze Curții Supreme de Justiție propunerea de a sesiza Curtea Constituțională, Curtea Supremă de Justiție examina propunerea și, fără să se expună asupra ei, adresa o sesizare Curții Constituționale. Ulterior, noul Cod de procedură civilă al Republicii Moldova nr. 225-XV din 30.05.2003 [3] a prevăzut, în art. 12, aceeași procedură: instanța judecătorească înaintează Curții Supreme de Justiție propunerea de a sesiza Curtea Constituțională, Curtea Supremă de Justiție examinează propunerea și, dacă aceasta este întemeiată, adresează sesizarea Curții Constituționale, dar este în drept și să respingă propunerea de sesizare în privința actelor care nu se supun controlului constituționalității.

Normele de referință din noul Cod de procedură civilă au fost modificate prin Legea nr. 244-XVI din 21.07.2006, fiind introdus un articol nou, 12¹, care a stabilit dreptul instanței de judecată de a sesiza direct Curtea Constituțională, în conformitate cu prevederile Codului jurisdicției constituționale, dacă, în procesul judecării pricinii, se constata că norma de drept ce urma a fi aplicată sau care a fost deja aplicată era în contradicție cu prevederile Constituției. Sesizarea era admisibilă numai în cazul în care actul normativ era aplicabil conform opiniei instanței în pricina concretă pe care o examina. Prin Legea nr. 155 din 05.07.2012, alineatul (1) din art. 12¹ a fost modificat, stabilindu-se că instanța de judecată urma să formuleze o sesizare a Curții Constituționale și să o transmită prin intermediul Curții Supreme de Justiție. Prin Legea nr. 55 din 12.06.14, în vigoare din 04.07.2014, art. 449 al Codului de procedură civilă a fost completat cu lit. e¹), care stipulează un temei distinct de declarare a revizuirii actelor judecătorești irevocabile, în cazul în care a fost aplicată o lege

declarată neconstituțională, dacă la judecarea cauzei a fost ridicată excepția de neconstituționalitate, iar instanța a respins cererea privind sesizarea Curții Constituționale.

b) accesul individual la Curtea Constituțională a RM după 09 februarie 2016

Modificările Codului de procedură civilă nu au soluționat anumite incertitudini privind atribuțiile și interacțiunea instanțelor de judecată în procesul sesizării Curții Constituționale în probleme ce țin de constituționalitatea legilor aplicabile în procesul de exercitare a actului de justiție, astfel că, la 9 decembrie 2015, Curtea Supremă de Justiție a depus la Curtea Constituțională Sesizarea nr.55b/2015, prin care a solicitat interpretarea articolului 135 alin.(1) lit. g) din Constituție. Autorul sesizării a argumentat că, pe de o parte, instanțele sunt în drept și au obligația să ridice excepția de neconstituționalitate, dar, pe de altă parte, sesizarea Curții Constituționale poate fi făcută doar de către Curtea Supremă de Justiție, care decide în mod discreționar de a sesiza sau nu instanța constituțională. În aceste condiții, instituția excepției de neconstituționalitate își pierde din eficiență. Parlamentul, Președintele și Guvernul Republicii Moldova au susținut în fața Curții Constituționale punctul de vedere că sesizarea Curții Constituționale constituie un drept exclusiv și discreționar al Curții Supreme de Justiție, acest drept nefiind atribuit curților de apel și judecătoriilor. În urma examinării Sesizării, a fost emisă Hotărârea Curții Constituționale nr.2 din 09.02.2016 pentru interpretarea articolului 135 alin.(1) lit. a) și g) din Constituția Republicii Moldova, care a facilitat accesul justițiabililor la instanța de contencios constituțional pentru realizarea controlului de constituționalitate a legilor ce guvernează judecarea cauzelor civile și penale.

Curtea Constituțională a subliniat importanța respectării drepturilor omului prin dezvoltarea mecanismelor de protecție a acestor drepturi de către instanțele constituționale și obligația statelor membre ale Convenției Europene pentru drepturile omului de a extinde căile de protecție a drepturilor fundamentale la nivel național. Curtea a citat concluziile Comisiei de la Veneția privind accesul individual la justiția constituțională și prezentarea sesizării doar de către instanța supremă:

„...59. „Excepția de neconstituționalitate” poate fi considerată un mijloc foarte eficient de acces individual, dacă o instanță de drept comun este obligată să prezinte o cerere prealabilă [...]”

62. În timp ce [...] reprezintă un mijloc eficient pentru reducerea numărului de cereri preliminare și în conformitate cu logica epuizării mijloacelor de apărare (persoanele fizice trebuie să respecte consecutivitatea instanțelor), aceasta lasă părțile procesului de judecată într-o situație potențial neconstituțională pentru o lungă perioadă de timp, [...]. Din punct de vedere al apărării

drepturilor omului, mai oportun și eficient ar fi să se prevadă pentru toate instanțele dreptul de acces la Curtea Constituțională... ”[112].

În aprecierea Curții Constituționale se menționează că în multe state toate instanțele de judecată de drept comun pot ridica în fața Curții Constituționale chestiuni prejudiciale. Curtea Constituțională a invocat art. 20 din Constituție, care garantează dreptul oricărei persoane la satisfacție efectivă din partea instanțelor judecătorești competente împotriva actelor care violează drepturile. Accesul liber la justiție constituie un aspect inherent al dreptului la un proces echitabil, principiu complex, prin care se poate garanta exercitarea lui deplină, drept concret și efectiv: *„dreptul la un proces echitabil presupune eo ipso prezumția de conformitate a actelor normative interpretate și aplicate de instanța judecătorească ..cu normele constituționale și legislația internațională”*; *„soluționarea unui litigiu nu poate implica promovarea unui drept prin intermediul unor norme neconstituționale”* [44].

Revenind la art.135 alin.(1) lit.g) din Constituție, Curtea a menționat că legiuitorul constituant a stabilit competența Curții Constituționale de a rezolvă cazurile excepționale de neconstituționalitate, în vederea asigurării respectării drepturilor și libertăților fundamentale garantate de Constituție în procesul soluționării litigiilor de către instanțele judecătorești de drept comun. Curtea a invocat și Hotărârea nr.15 din 6 mai 1997 cu privire la interpretarea art.135 alin.(1) lit.g) din Constituție, în care Curtea a explicat că sintagma *„excepția de neconstituționalitate”* poate fi interpretată ca o procedură de inițiere de către instanțele ordinare de judecată, la inițiativa părților sau din oficiu, a controlului conformității unei legi sau altui act normativ în întregul său, ori ...parțial cu normele constituționale... ”[27]. Rezolvarea excepției de neconstituționalitate constituie un control concret de constituționalitate, deoarece norma sesizată este supusă controlului de constituționalitate aplicativ la un caz concret, dedus instanței de judecată, control care *„are la bază cenzurarea și intervenția instanței constituționale în procesul aplicării de către instanța de judecată ordinară a unei norme în privința căreia există incertitudini de constituționalitate”* [44].

În motivarea soluției adoptate, Curtea a reținut că anume judecătorul ordinar poate fi numit *„primul judecător constituțional”*, care, în procesul de aplicare a legii, sesizează aspectele de neconstituționalitate și este obligat să demareze procesul de exercitare a controlului constituționalității. Controlul concret de constituționalitate pe cale de excepție *„constituie singurul instrument prin intermediul căruia cetățeanul are posibilitatea de a acționa, pentru a se apăra împotriva legislatorului însuși, în cazul în care, prin lege, drepturile sale constituționale sunt*

încălcate”, „dreptul de acces al cetățenilor prin intermediul excepției de neconstituționalitate la instanța constituțională reprezintă un aspect al dreptului la un proces echitabil” [44]. Curtea a concluzionat că Curtea Supremă de Justiție își depășește competența, atunci când se pronunță asupra constituționalității normei, a cărei excepție se invocă, sau când restrânge obiectul excepției de neconstituționalitate: „*orice instanță judiciară chemată să soluționeze un litigiu, ... are atât puterea, cât și obligația să se adreseze Curții Constituționale*” [44].

Curtea a invocat practica Curții Europene, în care se reiterează că „verificarea constituționalității normelor contestate *constituie competența exclusivă a Curții Constituționale*”, judecătorii ordinari nefiind în drept să refuze părților litigante sesizarea instanței de contencios constituțional, dacă sunt întrunite anumite condiții de bază. În cauza *Ivanciuc vs. Romania* (decizia nr.18624/03), Curtea Europeană a menționat: „...judecătorul verifică dacă poate sau trebuie să depună o cerere preliminară, asigurându-se că aceasta trebuie să fie rezolvată, pentru a permite să se soluționeze litigiul...” Acestea fiind zise, *nu este exclus ca, în unele circumstanțe, refuzul exprimat de o instanță națională, chemată să se pronunțe în ultimă instanță, ar putea aduce atingere principiului echității procedurii, așa cum este enunțat la articolul 6 § 1 al Convenției, în special atunci când un asemenea refuz este atins de arbitrar (Coëme și alții vs. Belgia, nr.32492/96, 32547/96, 32548/96, 33209/96 și 33210/96, § 114, CEDO 2000-VII și Wynen vs. Belgia, nr.32576/96, § 41, CEDO 2002-VIII)*”.

Totodată, Curtea Constituțională a făcut referire la cauza *Pronina vs. Ucraina* (no.63566/00), în care Curtea Europeană a statuat că prevederile art.6 din Convenție nu garantează dreptul ca o instanță națională sau internațională să fie sesizată cu o chestiune prejudiciară. Totodată, Curtea Europeană a criticat deficiențele sistemului de drept ucrainean, unde *persoanele fizice nu pot sesiza direct instanța constituțională, ci numai prin intermediul instanțelor de fond, care au o marjă de apreciere în privința sesizării*, ceea ce a condus la încălcarea dispozițiilor art.6 paragraful 1 din Convenție drept urmare a faptului că instanțele „*au omis să analizeze cererea reclamantei din punctul de vedere al compatibilității cu dispozițiile constituționale*”, „*ignorând acest aspect, deși el era specific, important și pertinent*”.

Curtea a reiterat concluziile sale din Hotărârea nr.9 din 14 februarie 2014, în sensul că „interpretarea evolutivă a competențelor Curții Constituționale este aceea de a permite sporirea și extinderea mecanismelor instanței de contencios constituțional”. Cu referire la rolul interpretării jurisdicționale, Curtea a reiterat concluziile Comisiei de la Veneția din Raportul privind

amendamentul constituțional: „110. Numeroasele sisteme constituționale arată cu abundență că pot avea loc chiar modificări substanțiale, fără a schimba textul, datorită interpretării jurisdicționale. [...] Deși nu există exemple europene în care curțile au jucat un rol atât de important în modelarea Constituției, există totuși în Europa un anumit număr de curți care au contribuit substanțial la dezvoltarea constituțiilor lor prin interpretare și aplicare dinamice. Este vorba, în special, de țări dotate cu „curți constituționale”, un model care, pe parcursul ultimilor ani, a fost adoptat de aproape toate țările din Europa Centrală și de Est [...]”.

În consecință, Curtea Constituțională a hotărât:

„1. În sensul articolului 135 alineatul (1) lit.a) și g), coroborat cu articolele 20, 115, 116 și 134 din Constituție:

- în cazul existenței incertitudinii privind constituționalitatea legilor, hotărârilor Parlamentului, decretelor Președintelui Republicii Moldova, hotărârilor și ordonanțelor Guvernului, ce urmează a fi aplicate la soluționarea unei cauze aflate pe rolul său, instanța de judecată este obligată să sesizeze Curtea Constituțională;

- excepția de neconstituționalitate poate fi ridicată în fața instanței de judecată de către **oricare dintre părți** sau reprezentantul acesteia, precum și de către **instanța de judecată din oficiu**;

- sesizarea privind controlul constituționalității unor norme ce urmează a fi aplicate la soluționarea unei cauze se prezintă direct Curții Constituționale de către judecătorii/completele de judecată din cadrul Curții Supreme de Justiție, al curților de apel și judecătoriilor, pe rolul cărora se află cauza;

- judecătorul ordinar nu se pronunță asupra temeiniciei sesizării sau asupra conformității cu Constituția a normelor contestate, limitându-se exclusiv la verificarea întrunirii următoarelor condiții:

- (1) obiectul excepției intră în categoria actelor cuprinse la articolul 135 alin.(1) lit.a) din Constituție;

- (2) excepția este ridicată de către una din părți sau reprezentantul acesteia, sau indică faptul că este ridicată de către instanța de judecată din oficiu;

- (3) prevederile contestate urmează a fi aplicate la soluționarea cauzei;

- (4) nu există o hotărâre anterioară a Curții având ca obiect prevederile contestate.

2. Până la adoptarea de către Parlament a reglementărilor în executarea prezentei hotărâri, sesizarea privind excepția de neconstituționalitate se prezintă Curții Constituționale de către

judecătorii/completele de judecată din cadrul Curții Supreme de Justiție, al curților de apel și de judecătorii, pe rolul cărora se află cauza, în temeiul aplicării directe a articolului 135 alineatul (1) lit.a) și g) din Constituție și astfel cum au fost explicate în prezenta hotărâre, în conformitate cu considerentele menționate în cuprinsul acesteia și al Regulamentului privind procedura de examinare a sesizărilor depuse la Curtea Constituțională....” [44].

În baza constatărilor din Hotărârea nr. 2 din 09.02.2016, Curtea Constituțională a emis Adresa PCC-01/55 din 9 februarie 2016 către Parlamentul RM privind necesitatea operării modificărilor de rigoare în legislația procesuală civilă și procesuală penală, precum și în cadrul legislativ care reglementează activitatea instanței de contencios constituțional - art.4 alin.(1) lit. g), art.25 din Legea cu privire la Curtea Constituțională, precum și art.4 alin.(1) lit.g) și art.38 din Codul jurisdicției constituționale [44]. În concordanță cu Hotărârea Curții Constituționale nr. 2 din 09.02.2016, prin Legea nr. 17 din 05.04.2018, a fost modificată redacția art.12¹ din Codul de procedură civilă, care, după cum observăm, depășesc limitele modificărilor promovate în Adresa Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016:

(i) Alin. (4) al art.12¹: *dacă nu sunt întrunite cumulativ condițiile specificate la alin.(2), instanța refuză ridicarea excepției de neconstituționalitate printr-o încheiere care poate fi atacată doar odată cu fondul cauzei. Lipsa dreptului de atac a refuzului de sesizare a Curții Constituționale reduce eficiența garanțiilor la examinarea cauzei în prima instanță și în apel;*

(ii) Alin.(5) al art.12¹ instituie anumite criterii suplimentare, care împiedică ridicarea excepției de neconstituționalitate: *instanța de judecată poate ridica excepția de neconstituționalitate, doar dacă cererea de chemare în judecată sau cererea de apel a fost acceptată în modul prevăzut de lege ori dacă cererea de recurs împotriva hotărârii sau deciziei curții de apel a fost declarată admisibilă conform legii. Atunci când excepția de neconstituționalitate are drept obiect scrutinizarea unei norme de drept material, care determină soluția instanței de judecată asupra fondului litigiului, condiția impusă de alin. (5) al art.12¹ afectează realizarea dreptului de acces la instanța de contencios constituțional în recurs.*

Totodată, realizarea dreptului la ridicarea excepției de neconstituționalitate este, în egală măsură, importantă pentru asigurarea accesului la o instanță de judecată competentă, legal constituită, iar realizarea acestui drept poate fi compromisă la aplicarea unor norme ale Codului de procedură civilă, care împiedică examinarea fondului: respingerea cererii de repunere în termenul de îndeplinire a unui act de procedură – art.116 (5); refuzul de a primi spre examinare cererea de chemare în judecată

– art.169, art. 459 (4); restituirea cererii de chemare în judecată – art.170; încetarea procesului – art.265, art. 266, art. 393, art. 459 (4); scoaterea cererii de pe rol – art.267, art. 268, art. 393; restituirea cererii de apel – art.369. Astfel, în viziunea noastră, ridicarea excepției de neconstituționalitate nu poate fi exclusă în mod aprioric pentru toate cazurile, până la acceptarea spre examinare în fond a cererii de chemare în judecată sau a apelului, așa cum prevede alin. (5) al art.121 din Codul de procedură civilă.

Carențele analizate *supra* ale normelor din art.12¹ din Codul de procedură civilă sunt determinate, în opinia noastră, și de faptul că legiuitorul a omis să se conducă cât mai aproape de Hotărârea Curții Constituționale nr.2 din 09.02.2016 și Adresa Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016. Adoptarea unor condiții restrictive în art.12¹ a fost cauzată nu numai de anumite tehnici legislative nereușite, în viziunea noastră. Parlamentul nu s-a conformat Adresei Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016 în partea ce ține de modificarea corespunzătoare a art.4 alin.(1) lit. g), art.25 din Legea cu privire la Curtea Constituțională, precum și art.4 alin.(1) lit. g) și art.38 din Codul jurisdicției constituționale, norme care ar trebui să determine necesitatea, caracterul și conținutul normelor de referință din Codul de procedură civilă [235, p.224]

Hotărârea Curții Constituționale nr. 2 din 09.02.2016, urmată de modificarea redacției art.12¹ din Codul de procedură civilă, a constituit un pas important în eficientizarea accesului individual la instanța de contencios constituțional. Numărul sesizărilor în anul 2019 a fost în creștere față de anul 2018: 235 sesizări în anul 2019 față de 212 sesizări depuse în anul 2018. Ponderea excepțiilor de neconstituționalitate în activitatea jurisdicțională a Curții a fost în creștere în comparație cu anul 2018: 82% din totalul sesizărilor depuse în anul 2019 l-au format excepțiile de neconstituționalitate [49]. Totodată, în viziunea noastră, legiuitorul din Republica Moldova mai are restanțe la acest capitol, în comparație cu practicile altor state la care ne-am referit anterior. Prin intermediul excepției de neconstituționalitate, Curtea Constituțională îndeplinește rolul de garant al drepturilor și libertăților fundamentale ale cetățenilor în cadrul funcției sale fundamentale privind asigurarea supremației Constituției în ierarhia sistemului juridic [279, p.158].

4.4. Concluzii la Capitolul 4

Accesul persoanelor la justiția constituțională este un subiect controversat și cel mai puțin studiat în dreptul comparat.

Un rol aparte în asigurarea constituționalității în domeniul raporturilor de proprietate îi revine controlului constituțional, exercitat de Curtea Constituțională, instituită în temeiul art. 134 din

Constituția Republicii Moldova, care garantează supremația normelor constituționale privind proprietatea. În virtutea alin. (1) art. 134, Curtea Constituțională este unica autoritate de jurisdicție constituțională în Republica Moldova.

Rolul Curții Constituționale a fost unul foarte activ în primii ani de independență ai Republicii Moldova, când procesul de legiferare a fost extrem de intens și de-a dreptul revoluționar, date fiind prioritățile stringente de formare a cadrului legal național în toate domeniile, autoritățile publice fiind obligate de a respecta Constituția la adoptarea actelor normative întru implementarea politicilor de reformare a sistemului economic și social. În procesul de realizare a reformei funciare și împrăștierea a cetățenilor cu terenuri, Curtea Constituțională și-a îndeplinit în mod remarcabil misiunea de garant al supremației Constituției prin hotărârile pronunțate întru asigurarea constituționalității legislației funciare.

Accesul indirect la Curtea Constituțională pe calea excepției de neconstituționalitate reprezintă un mijloc eficient de apărare a drepturilor constituționale și de control al actelor normative, care privesc drepturile și libertățile fundamentale. Totodată, prin prisma jurisprudenței CtEDO și a experienței altor state, la care ne-am referit anterior, accesul indirect la justiția constituțională nu întrunește criteriile unui remediu intern eficient, în sensul Art. 13 și Art. 35 din Convenția CEDO, date fiind limitele existente în ridicarea excepției de neconstituționalitate de către persoanele afectate, care nu au acces la Curtea Constituțională după epuizarea remediilor interne, precum și pârghiile reduse, la care poate recurge organul jurisdicției constituționale, pentru a redresa încălcarea dreptului garantat de Constituție.

Experiența avansată a statelor europene și recomandările Comisiei de la Veneția ne permit să deducem că în Republica Moldova sunt rezerve pentru perfecționarea mecanismului de exercitare a controlului constituțional în vederea creșterii nivelului de protecție a drepturilor fundamentale ale cetățenilor.

CONCLUZII GENERALE ȘI RECOMANDĂRI

Studiul complex asupra doctrinei și normelor constituționale consacrate proprietății private, analiza cadrului legal infraconstituțional prin prisma normelor, practicilor și jurisprudenței internaționale în materia protecției dreptului de proprietate privată, permite să formulăm unele concluzii generale și recomandări:

1. Analiza istorică a instituției proprietății în spațiul românesc impune constatarea legăturii directe dintre puterea politică, regimurile dictatoriale și natura instituțiilor juridice în anumite perioade istorice. Aceste influențe variază de la preluarea și adaptarea elementelor progresiste până la modificarea esenței și configurațiilor clasice ale dreptului de proprietate privată.

2. Schimbarea regimurilor politice a adus în mod iminent și mari transformări în regimul dreptului de proprietate privată, în sistemul de limitare și control asupra proprietății în teritoriile actuale ale Republicii Moldova. Evoluția firească, favorabilă progresului, a proprietății în spațiul românesc a fost întreruptă de perioade în care dreptul de proprietate privată a fost desființat, iar titularii acestui drept persecutați și exterminați sub lozinci false.

3. Normele Constituției Republicii Moldova formează un sistem complex, integrat și multifuncțional de realizare și protecție a dreptului la proprietate. Normele constituționale de la art. 9, 33, 46, 54, 126, 127 și 128 constituie veșmântul juridic al proprietății – categorie economică și juridică – determină locul proprietății în întregul sistem economic al societății și în centrul sistemului de drepturi fundamentale ale omului, reflectă relațiile dintre oameni și funcțiile statului în procesul de producție și de repartitie a bunurilor materiale.

4. Garanțiile constituționale exprimă chintesența valorică conceptuală a funcțiilor protectoare care revin statului și se află la treapta superioară în sistemul garanțiilor de ordin juridic. Constituția și garanțiile constituționale formează nucleul de coeziune și armonizare a întregului sistem de garantare a realizării drepturilor și libertăților fundamentale, care determină caracterul logic al cadrului legal infraconstituțional în domeniul drepturilor și libertăților fundamentale ale omului.

5. Problema necesității unui text constituțional integrat și (în) suficienței textului propriu-zis al unei Constituții scrise rămâne un subiect de dezbatere de către constituționaliști. Or, caracterul generalizat, abstract, este o calitate aparte a garanțiilor constituționale, iar abstractizarea normelor constituționale ar putea alimenta tendințe de neglijare sau tratare a normelor constituționale ca simple declarații.

6. Legislația infraconstituțională impune aplicarea Constituției în activitatea legislativului, a autorităților administrative, în exercitarea actului de justiție, dar însăși Constituția nu conține asemenea norme.

7. Consemnăm legătura indispensabilă dintre protecția drepturilor fundamentale consfințite de Constituție, cum este dreptul de proprietate privată, și dreptul de acces la justiție întru apărarea dreptului încălcat. Totodată, observăm că formula constituțională pentru garanțiile ce țin de apărarea dreptului de proprietate, limitarea acestui drept sau sancționarea proprietarului include doar trimiteri la lege (art.33 alin. (2), art. 46 alin. (2), (4), (5), art. 126 alin. (2), art. 127 alin. (4), art. 128 alin. (2)), nu și la protecția justiției. În opinia noastră, aceste norme sunt lacunare, deoarece reduc gradul de protecție constituțională împotriva abuzurilor la legiferarea normelor care dispun cu privire la încetarea silită a dreptului de proprietate, împotriva voinței titularului, după cum este cazul vânzării forțate și anulării valorilor mobiliare dobândite fără autorizarea organelor abilitate ale statului - BNM, CNPF. Deciziile administrative ale acestor autorități au efectul desființării dreptului de proprietate până la și indiferent de soluția instanței de judecată privind (i) legalitatea actului administrativ. Actele administrative sunt, în esență, acte de sancționare care-i lipsesc pe titulari de bunurile dobândite până la pronunțarea verdictului judiciar privind caracterul (i)licit al dobândirii.

8. Se atestă lipsa atenției constituționale referitor la pământ/terenuri ca obiect al dreptului de proprietate privată. Republica Moldova a recunoscut dreptul de proprietate asupra pământului, dar Constituția Republicii Moldova nu reglementează expres dreptul de proprietate funciară, spre deosebire de legile supreme ale altor state, care conțin prevederi permissive exprese privind proprietatea asupra terenurilor. Proprietatea funciară, ”talpa țării”, sursa naturală unică și vitală pentru existența umană, a fost și rămâne o valoare de prim rang în șirul bunurilor care pot face obiectul dreptului de proprietate privată, dreptul asupra resurselor funciare fiind în centrul reformelor social economice din toate timpurile și în toate țările.

9. Valorificarea drepturilor reglementate în normele infraconstituționale prin prisma garanțiilor consacrate de Constituție ar fi iluzorii fără dreptul de acces efectiv al individului la instanța de contencios constituțional. Accesul la Curtea Constituțională pe calea excepției de neconstituționalitate reprezintă pentru Republica Moldova un mijloc eficient de apărare a drepturilor constituționale ale persoanelor și o modalitate eficientă de control al constituționalității actelor normative cu impact asupra drepturilor și libertăților fundamentale, o extindere a mecanismelor de protecție a drepturilor omului la nivel național.

10. Hotărârea nr. 2 din 9 februarie 2016 prin care Curtea Constituțională a deschis calea pentru eficientizarea instituției excepției de neconstituționalitate a avut un impact extrem de benefic în domeniu. Numărul sesizărilor depuse de părți și de instanțele judecătorești prin intermediul acestui instrument este în creștere. Ponderea excepțiilor de neconstituționalitate în activitatea jurisdicțională a Curții a ajuns la 82%, în anul 2019, din totalul sesizărilor depuse.

11. Curtea Constituțională a Republicii Moldova a acumulat practică pozitivă în materie de protecție a drepturilor fundamentale. Totodată, observăm că, în redacția actuală, normele de referință din art.12¹ din Codul de procedură civilă care reglementează accesul indirect la Curtea Constituțională depășesc limitele modificărilor promovate în Adresa Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016 către Parlamentul Republicii Moldova.

12. La prima vedere, legiuitorul doar a dat o precizare, o interpretare consolidată și coroborată a prevederilor Codului de procedură civilă, care facilitează cumva aplicarea alineatelor anterioare ale art.12¹. Or, judecătorul are autoritatea de a ridica excepția de constituționalitate a actelor normative exclusiv în scopul și doar în cadrul soluționării unei cauze - judecătorul poate începe această soluționare în prima instanță doar după ce a emis o încheiere prin care acceptă cererea de chemare în judecată potrivit art.168 Cod de procedură civilă. Atunci, când excepția de neconstituționalitate are drept obiect scrutinizarea unei norme de drept material care determină soluția instanței de judecată asupra fondului litigiului, condiția impusă de alin. (5) art.12¹ nu afectează realizarea dreptului de acces la instanța de contencios constituțional.

13. Realizarea dreptului la ridicarea excepției de neconstituționalitate este în egală măsură importantă pentru asigurarea accesului la o instanță de judecată competentă, legal constituită, iar realizarea acestui drept poate fi compromisă prin aplicarea unor norme ale Codului de procedură civilă care împiedică examinarea fondului: respingerea cererii de repunere în termenul de îndeplinire a unui act de procedură - art.116, alin. (5); refuzul de a primi spre examinarea cererea de chemare în judecată - art.169, art. 459, alin. (4); restituirea cererii de chemare în judecată - art.170; încetarea procesului - art.265, art. 266, art. 393, art. 459, alin. (4); scoaterea cererii de pe rol - art.267, art. 268, art. 393; restituirea cererii de apel - art.369.

14. Depășirea piedicilor de acces la examinarea cauzei în fond este posibilă prin depunerea recursului la instanțele ierarhic superioare, care adoptă soluții procedurale, deci efectuează soluționarea cauzei în sensul alin. (1) și alin. (2) din art.12¹ din Codul de procedură civilă prin aplicarea normelor pertinente. Astfel, în viziunea noastră, ridicarea excepției de neconstituționalitate

nu poate fi exclusă în mod aprioric pentru toate cazurile până la acceptarea cererii de chemare în judecată, a cererii de apel sau a cererii de recurs spre examinare în fond, așa cum prevede actualmente alin. (5) art.12¹ din Codul de procedură civilă.

15. Restricțiile stipulate la alin. (5) art.12¹ din Codul de procedură civilă privind ridicarea excepției de constituționalitate la examinarea recursurilor împotriva hotărârii sau deciziei curții de apel doar în cazul în care cererea de recurs a fost declarată admisibilă conform legii, constituie în viziunea noastră, o ingerință în competența exclusivă a Curții Constituționale, așa cum a fost statuat în paragrafele 50, 82, 83, 101 din Hotărârea Curții Constituționale nr.2 din 09.02.2016, deoarece prin inadmisibilitatea recursului judecătories ordinari închid părților calea de acces la organul de jurisdicție constituțională.

16. Carențele analizate ale normelor din art.12¹ din Codul de procedură civilă în redacția actuală sunt determinate, în opinia noastră, și de faptul că legiuitorul a omis să se conducă cât mai aproape de Hotărârea Curții Constituționale nr.2 din 09.02.2016 și Adresa Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016. Adoptarea unor condiții excesiv de detaliate în alin. (5) din art.12¹ Codul de procedură civilă a fost cauzată nu numai de anumite tehnici legislative, nereușite în viziunea noastră. Parlamentul nu s-a conformat Adresei Curții Constituționale PCC-01/55 din 9 februarie 2016 în partea ce ține de modificarea corespunzătoare a art.4 alin.(1) lit. g), art.25 din Legea cu privire la Curtea Constituțională, precum și art.4 alin.(1) lit. g) și art.38 din Codul jurisdicției constituționale, norme care ar trebui să determine necesitatea, caracterul și conținutul normelor de referință din Codul de procedură civilă.

17. Accesul indirect al justițiabililor la Curtea Constituțională a Republicii Moldova nu întrunește în deplină măsură criteriile unui remediu intern eficient în sensul Articolului 13 și al Articolului 35 din Convenție, date fiind limitele existente în ridicarea excepției de neconstituționalitate de către persoanele afectate și pârgghiile de care dispune organul jurisdicției constituționale la atribuirea satisfacției pentru redresarea încălcării dreptului garantat de Constituție.

18. În viziunea noastră, a devenit actuală introducerea în sistemul nostru de drept a institutului Recursului individual constituțional.

În eventualitatea inițierii unui proces de revizuire a Constituției pentru actualizarea Legii Supreme, îndrăznim să venim cu unele propuneri de completare a garanțiilor constituționale cu impact direct asupra realizării dreptului fundamental de proprietate:

1. *De lege ferenda*, propunem un model de normă constituțională care să proclame principiul de aplicare directă a normelor Constituționale care garantează drepturile fundamentale ale omului, după cum urmează: "Articolul 4 alin. (1) din Constituția Republicii Moldova se completează cu sintagma ..."și sunt aplicabile nemijlocit".

2. *De lege ferenda*, vedem necesitatea fortificării garanțiilor constituționale pentru lărgirea formulei de garantare a dreptului de proprietate, după cum urmează: "Articolul 46 din Constituția RM se completează cu un alineat nou: "(2)¹ Orice ingerință a statului în dreptul persoanei la respectarea bunurilor sale, cu efect de lipsire directă sau indirectă de proprietate, poate avea loc doar în baza unei hotărâri judecătorești irevocabile".

3. *De lege ferenda*, în vederea atribuirii instanțelor judecătorești a unui rol mai activ în ridicarea excepției de neconstituționalitate din oficiu, propunem următoarele modificări la art. 135 din Constituția Republicii Moldova: "Art. 135 alin. (1) lit. g) din Constituția Republicii Moldova se completează la sfârșit cu sintagma ", de instanțele de judecată naționale și de instanțele naționale sau internaționale de arbitraj comercial, care la soluționarea litigiilor comerciale urmează să aplice legislația Republicii Moldova".

4. *De lege ferenda*, în vederea instituirii dreptului persoanei la un recurs constituțional direct, propunem următoarea completare: "Art.135 alineat (1) din Constituția Republicii Moldova, după lit. a) se completează cu lit. a¹) cu următorul conținut: "examinează recursurile constituționale ale persoanelor, depuse în condițiile legii, privind încălcarea prin actele sau omisiunile unei autorități publice sau printr-o hotărâre judecătorească irevocabilă a unui drept fundamental al său garantat de Constituție sau printr-un tratat internațional la care Republica Moldova este parte;".

5. *De lege ferenda*, considerăm oportun de exclus alin. 5) din art.12¹ Codul de procedură civilă. Ridicarea excepției de neconstituționalitate a normelor legale aplicabile la soluționarea unor cauze concrete trebuie să fie posibilă la orice stadiu al procesului, în prima instanță, în apel și în recurs.

6. Optăm pentru modificarea legislației infraconstituționale ca excepția de neconstituționalitate să poată fi ridicată nu numai în fața instanțelor de drept comun, dar și în fața instanțelor de arbitraj comercial, care desfășoară o activitate jurisdicțională în temeiul convenției arbitrale.

7. Constituția are și misiunea de a recunoaște valoarea unor lecții din istoria statului referitor la anumite procese și evenimente precum naționalizarea forțată și persecutarea în masă a titularilor dreptului de proprietate asupra pământului și a mijloacelor de producție. În context, considerăm

oportun de a introduce în Constituție interdicții exprese în sensul condamnării istorice și prevenirii încălcării principiului inviolabilității proprietății private. La fel, este oportun de a prevedea la nivel constituțional interzicerea naționalizării sau a oricăror altor masuri de trecere silită în proprietate publică a unor bunuri pe baza apartenenței sociale, etnice, religioase, politice sau de altă natură discriminatorie a titularilor.

Problema științifică importantă soluționată rezidă în cercetarea multidimensională a mecanismelor constituționale de reglementare și protecție juridică a dreptului de proprietate privată și identificarea rezervelor pentru ridicarea gradului de aplicabilitate directă a normelor constituționale în procesul de realizare a acestui drept fundamental, inclusiv prin eficientizarea accesului direct la contenciosul constituțional în Republica Moldova.

Rezultatele obținute care contribuie la soluționarea problemei științifice importante rezidă în identificarea aspectelor lacunare ale mecanismelor constituționale de reglementare și protecție juridică a dreptului de proprietate privată în Republica Moldova, fapt care a determinat fundamentarea intervențiilor de natură constituțională, în vederea eficientizării acțiunii directe a normelor constituționale și elaborării unor propuneri de completare a garanțiilor constituționale cu impact direct asupra realizării dreptului fundamental de proprietate.

Potențialele direcții viitoare de cercetare legate de tema abordată:

1. Reglementarea constituțional - legală a formelor de proprietate asupra pământului în RM.
2. Jurisprudența Curții Constituționale a RM cu privire la restrângerea exercițiului dreptului de proprietate.
3. Impactul dreptului de proprietate asupra altor drepturi fundamentale, de exemplu, asupra drepturilor politice.

BIBLIOGRAFIE

Acte legislative:

Legislația Republicii Moldova:

1. Codul civil al Republicii Moldova nr.1107-XV din 06.06.2002, republicat. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.66-75 din 01.03.2019 art.132.
2. Codul contravențional al Republicii Moldova nr. 218 din 24.10.2008, republicat. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2016, Nr. 441-451, art. 879.
3. Codul de procedură civilă al Republicii Moldova nr. 225-XV din 30 mai 2003, republicat. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2018, Nr. 142-148, art.277.
4. Codul jurisdicției constituționale nr. 502-XIII din 16.06.95. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.53-54/597 din 28.09.1995.
5. Codul penal al Republicii Moldova nr. 985 din 18.04.2002, republicat. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, 2009, Nr. 41- 44, art.120.
6. Constituția Republicii Moldova, 29 iulie 1994, republicată In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr.78/140 din 29.03.2016.
7. Declarația de Independență a Republicii Moldova, aprobată prin Legea nr.691-XII din 27.08.1991. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 011, art. 103, 118, din 27.08.1991
8. Declarația Suveranității Republicii Sovietice Socialiste Moldova, Legea nr. 148-XII din 23.06.90. In: *Veștile R.S.S.M*, Nr. 8, art. 192 din 31.08.1990.
9. Lege cu privire la Curtea Constituțională nr. 317-XIII din 13.12.1994. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.8/86 din 07.02.1995
10. Legea instituțiilor financiare Nr. 550 din 21.07.1995. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 1 din 1.01.1996 .
11. Legea Nr. 1217 din 25.06.97 cu privire la Programul de privatizare pentru anii 1997-1998. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 59-60 din 11.09.1997, art.518. [abrogată la 29.06.07].
12. Legea Nr. 1384 din 11.10.2002 cu privire la rechizițiile de bunuri și prestările de servicii în interes public. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 178-181 din 27.12.2002, art Nr. 1352.
13. Legea Nr. 171 din 11.07.2012 privind piața de capital. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 193-197 din 14.09.2012 art. 665.

14. Legea Nr. 202 din 06.10.2017 privind activitatea băncilor. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 434-439 din 5.12.2017, art. 727.
15. Legea Nr. 390 din 15.03.1995 cu privire la programul de stat de privatizare pentru anii 1995-1996. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 24 din 05.05.1995. [abrogată la 11.09.1997].
16. Legea Nr.1308 din 25.07.97 privind prețul normativ și modul de vânzare-cumpărare a pământului. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 147-149 din 6.12.2001, art. 1161.
17. Legea restructurării întreprinderilor agricole în procesul de privatizare Nr. 392 din 13.05.1999. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 73-77 din 5.07.1999, art. 341.
18. *Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик*. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. Disponibil: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm>
19. *Конституция Молдавской Советской Социалистической Республики*. Disponibil: <https://web.archive.org/web/20101118095244/>; <http://www.komunistov.ru/>
20. Curtea Constituțională Aviz Nr. 1 din 25-04-2006 asupra proiectului de lege pentru excluderea propoziției "Caracterul licit al dobândirii se prezumă" din alineatul (3) articolul 46 din Constituția Republicii Moldova In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 70-72 art. 08 din 05-05-2006
21. Hotărârea Curții Constituționale privind controlul constituționalității unor prevederi ale Codului funciar Nr. 110 din 25.01.1996. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr.10/110 din 15.02.1996
22. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 29 din 27.10.1997 privind controlul constituționalității art. 4 alin. patru și art. 12 alin. patru ale Codului funciar al Republicii Moldova. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 76 din 20.11.1997.
23. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 2 din 16.01.2003 despre aprobarea Raportului privind exercitarea jurisdicției Constituționale în anul 2002. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.10/2 din 28.01.2003.
24. Hotărârea Curții Constituționale Nr.12 din 02.10.1996 cu privire la constituționalitatea unor prevederi ale Legii nr.369-XIII din 10 februarie 1995, Legii nr.745-XIII din 23 februarie 1996 și Hotărârii nr.460-XII din 23 ianuarie 1991 privind realizarea dreptului de dispoziție asupra pământului. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.67-68/22 din 17.10.1996.

25. Hotărârea Curții Constituționale Nr.12 din 17.03.1997 cu privire la controlul constituționalității Hotărîrii Guvernului nr. 646 din 18 septembrie 1995 cu privire la aprobarea Regulamentului provizoriu privind confiscarea, utilizarea sau nimicirea producției și materiei prime alimentare ce prezintă pericol pentru sănătatea populației și mediul ambiant. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 021 din 03.04.1997.
26. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 116-II și nr. 117-II din 7 aprilie 1997 privind constituționalitatea Decretelor Președintelui Republicii Moldova, nr. 23 din 21.07.97. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 51-52/27 din 07.08.1997
27. Hotărârea Curții Constituționale Nr.15 din 6 mai 1997 cu privire la interpretarea art.135 alin.(1) lit.g) din Constituția Republicii Moldova. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 33 din 22.05.1997.
28. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 4 din 26.01.1998 despre controlul constituționalității unor articole din Legea nr. 633-XIII din 10 noiembrie 1995 „Cu privire la modul de urmărire a impozitelor, taxelor și altor plăți”. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 16 din 05.03.1998.
29. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 69 din 14.12.1999 despre controlul constituționalității art.14 alin.(2) din Legea cu privire la energetică nr.1525-XIII din 19 februarie 1998. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.153 din 9.12.1999.
30. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 16 din 28.03.2002 privind excepția de neconstituționalitate a Legii nr. 1186-XIV din 27 iulie 2000 „Cu privire la interpretarea art. 12 alin. 4, subalin. 9, din Codul funciar”. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 50-52 din 11.04.2002.
31. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 5 din 28.02.2006 privind controlul constituționalității art.3 alin.13 și art.68 alin. (10)-(13) din Legea nr. 199-XIV din 18 noiembrie 1998 „Cu privire la piața valorilor mobiliare”. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 39-42 din 10.03.2006.
32. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 10 din 20.06.2006 pentru controlul constituționalității unor prevederi din Legea nr.61-XV din 21 februarie 2003 „Pentru modificarea și completarea Legii cooperăției de consum nr.1252-XIV din 28 septembrie 2000”. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 98-101 din 30.06.2006.
33. Hotărârea Curții Constituționale Nr.27 din 25.11.2010 pentru controlul constituționalității unor prevederi din Legea nr.1104-XV din 06.06.2002 „Cu privire la Centrul pentru Combaterea

- Crimelor Economice și Corupției” și Legea nr.190-XVI din 26.07.2007 „Cu privire la prevenirea și combaterea spălării banilor și finanțării terorismului”. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 247-251 din 7.12.2010.
34. Notărârea Nr. 12 din 07-06-2011 pentru controlul constituționalității prevederii art.22 alin.(1) lit.p) din Legea nr.544-XIII din 20 iulie 1995 „Cu privire la statutul judecătorului” în redacția Legii nr.152 din 8 iulie 2010 „Pentru modificarea și completarea unor acte legislative”. In: *Monitorul Oficial al republicii Moldova*, Nr. 102 art. 14 din 18-06-2011 p.78
 35. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 21 din 20 octombrie 2011 privind interpretarea articolului 46 alin. (3) din Constituție (Sesizarea nr. 17b/2011). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 187 din 04.11.2011.
 36. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 24 din 15.11.2011 privind excepția de neconstituționalitate a articolelor 38 alin. (3), (6),(7) și 3812 alin.(2) din Legea nr.550-XIII din 21 iulie 1995 a instituțiilor financiare, cu modificările și completările ulterioare. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 206-215 din 02.12.2011.
 37. Hotărârea Curții Constituționale Nr.4 din 22 aprilie 2013 pentru controlul constituționalității Decretelor Președintelui Republicii Moldova Nr. 534-VII din 8 martie 2013 privind demisia Guvernului, în partea ce ține de menținerea în funcție a Prim-ministrului, demis prin moțiune de cenzură (pentru suspiciuni de corupție) din data de 8 martie 2013 până la formarea noului Guvern, și nr. 584-VII din 10 aprilie 2013 privind desemnarea candidatului pentru funcția de Prim-ministru (Sesizarea nr. 10a/2013). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 97-103 din 03.05.2013.
 38. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 16 din 25.06.2013 pentru controlul constituționalității art. XI pct.16 din Legea nr. 29 din 6 martie 2012 pentru modificarea și completarea unor acte legislative. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, nr. 177-181 art. 24 din 16-08-2013
 39. Hotărârea Curții Constituționale Nr.31 din 01.10.2013 pentru controlul constituționalității prevederilor articolului 11 alin. (4) din Legea nr.548-XIII din 21 iulie 1995 cu privire la Banca Națională a Moldovei și articolelor 21 alin. (3) și 23 alin. (3) din Legea contenciosului administrativ nr.793-XIV din 10 februarie 2000 (Sesizarea nr. 26a/2013). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 252-257 din 08.11.2013.
 40. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 36 din 05.12.2013 privind interpretarea articolului 13 alin. (1) din Constituție în corelație cu Preambulul Constituției și Declarația de Independență a

Republicii Moldova (Sesizările nr. 8b/2013 și 41b/2013). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 304-310 din 27.12.2013.

41. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 16 din 28.05.2014 pentru controlul constituționalității sintagmei „dintr-o perioadă de 12 luni”, cuprinsă în art. 10 alin. (3), din Legea nr. 1569-XV din 20 decembrie 2002 cu privire la modul de introducere și scoatere a bunurilor de pe teritoriul Republicii Moldova de către persoanele fizice, art. 348⁵ alin. (1) și (2) lit. e) din Codul fiscal și art. 184¹ alin. (1) din Codul vamal, în redacția Legii nr. 324 din 23 decembrie 2013 pentru modificarea și completarea unor acte legislative. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 223-230 din 08.08.2014.
42. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 6 din 16.04.2015 pentru controlul constituționalității unor prevederi din Codul penal și Codul de procedură penală (confiscarea extinsă și îmbogățirea ilicită) (Sesizarea nr. 60a/2014). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 115-123 din 15-05-2015.
43. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 17 din 19.06.2015 pentru controlul constituționalității prevederilor art. 49 alin. (13) din Legea nr. 1134-XIII din 2 aprilie 1997 privind societățile pe acțiuni (plata dividendelor). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 330-331 din 8.12.2015.
44. Hotărârea Nr. 2 din 09.02.2016 pentru interpretarea articolului 135 alin.(1) lit. a) și g) din Constituția Republicii Moldova (excepția de neconstituționalitate) (Sesizarea nr.55b/2015). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.55-58/9 din 11.03.2016.
45. Hotărârea Nr. 11 din 11.05.2016 privind excepția de neconstituționalitate a prevederilor articolelor 37⁷ alin.(5) și 37¹⁵ alin.(2) din Legea instituțiilor financiare nr.550 din 21 iulie 1995 (interzicerea transferului și retragerii mijloacelor bănești din conturile bancare ale pesoanelor afiliate unei bănci comerciale) (Sesizarea nr.9g/2016). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr.169-183, art.54, din 24.06.2016.
46. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 15 din 17.05.2016 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din Legea privatizării fondului de locuințe nr.1324-XII din 10 martie 1993 (excluderea dreptului de a privatiza locuințe de serviciu). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 232-244 din 29.07.2016.
47. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 19 din 19.07.2016 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din Legea nr. 156-XIV din 14 octombrie 1998 privind pensiile de asigurări

sociale de stat și Regulamentul privind modul de plată a pensiilor stabilite în sistemul public de asigurări sociale de stat și alocațiilor sociale de stat, aprobat prin Hotărârea Guvernului nr. 929 din 15 august 2006 (plata retroactivă a pensiei). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 430-440 din 6.12.2016.

48. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 26 din 27.09.2016 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din Legea nr. 142-XVI din 26 iunie 2008 cu privire la ipotecă (notificarea debitorului ipotecar). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 416-422 din 02.12.2016.
49. Hotărârea nr. 30 din 01.11.2016 privind excepția de neconstituționalitate a articolului 19 alin.(4) din Legea nr.303 din 13 decembrie 2013 privind serviciul public de alimentare cu apă și de canalizare. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 478-490 din 30.12.2016.
50. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 29 din 06.11.2017 pentru controlul constituționalității unor prevederi ale articolului 38 alin.(7) din Legea instituțiilor financiare nr.550-XIII din 21 iulie 1995 (menținerea efectelor produse de actele BNM). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 421-427 din 01.12.2017.
51. Decizia Curții Constituționale Nr. 161 din 10.12.2018 de inadmisibilitate a sesizării nr. 197g/2018 privind excepția de neconstituționalitate a articolelor 14 alin. (1) și 20 alin. (1) lit. a) din Legea privind protecția mărcilor (decăderea din drepturile asupra mărcii, în cazul neutilizării acesteia de către titularul ei). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 119-131 din 05.04.2019.
52. Hotărârea Curții Constituționale Nr. 20 din 26.09.2019 privind excepția de neconstituționalitate a unor prevederi din articolul 214 alin. (8) din Codul administrativ și a articolului 11¹ alin. (4) din Legea nr. 548 din 21 iulie 1995 cu privire la Banca Națională a Moldovei (Sesizarea nr. 99g/2019). In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 310-313 din 18.10.2019.
53. Hotărârea Curții Constituționale din 13 ianuarie 2020 cu privire la aprobarea Raportului privind exercitarea jurisdicției constituționale în anul 2019. In: *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*, Nr. 44-54 art. 35, din 14.02.2020. Disponibil: <http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=720&l=ro>

Legislația României:

54. Codul de procedură civilă din 1 iulie 2010 (republicat, Legea nr. 134/2010 republicată). In: *Monitorul Oficial al României*, Nr. 247 din 10.04.2015. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/140271>.

55. *Comisia Prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport final.* București, 2006. 666p. Disponibil: http://old.presidency.ro/static/rapoarte/Raport_final_CPADCR.pdf
56. Constituția Republicii Populare Române 1952: In: *Buletinul Oficial al R.P.R.*, Nr.1 din 27.09.1952. Disponibil: <https://www.constitutia.ro/const1952.htm>
57. Constituția Republicii Socialiste România 1965. In: *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România*, Nr.1 din 21.08.1965. Disponibil: <https://www.constitutia.ro/const1965.htm>
58. Constituția Republicii Populare Române din 1948. In: *Buletinul Oficial al R.P.R.*, Nr. 87 bis din 13.04.1948. Disponibil: <http://legislatie.just.ro>
59. Constituția României din 1866. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.142/1 din iunie 1866. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=37755
60. Constituția României din 1923. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr. 282 din 29.03.1923. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=1517
61. Constituția României din 1938. In: *Monitorul oficial al României*, Nr.48 din 27.02.1938. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=9206
62. Constituția României din 1991. Republicată. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.767 din 31.10.2003. Disponibil: <https://www.constitutia.ro/const1991.htm>
63. Constituția României, republicată (2003). In: *Monitorul Oficial al României*, Partea I, Nr. 767 din 31.10.2003. Disponibil: <https://www.ccr.ro/Legea-nr-471992#art29-33dinLegeanr47pe1992>.
64. Convenția pentru organizarea definitivă a Principatelor-Unite-Române din 07.08.1858. In: *Monitorul Oficial al României*, Partea I, Nr.0 din 07.08.1858. Disponibil: <https://lege5.ro/Gratuit/heztqmjy/conventia-pentru-organisarea-definitiva-a-principatelor-unite-romane-din-07081858>.
65. Curtea Constituțională a României. Decizia Nr.310 din 13 martie 2008 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii fondului funciar nr. 18/1991, ale Legii nr. 213/1998 privind proprietatea publică și regimul juridic al acesteia, precum și ale Legii nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor forestiere, solicitate potrivit prevederilor Legii fondului funciar nr. 18/1991 și ale Legii nr. 169/1997. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr. 303 din 17.04.2008. Disponibil: <https://www.ccr.ro/ccr/Search/MainSearch/SearchForm.aspx>

66. Curtea Constituțională a României. Decizia Nr.375 din 06 iulie 2005 referitoare la sesizările de neconstituționalitate a Legii privind reforma în domeniile proprietății și justiției, precum și unele măsuri adiacente. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.591 din 08.07.2005. Disponibil: <https://www.ccr.ro/ccrSearch/MainSearch/SearchForm.aspx>
67. Curtea Constituțională a României. Decizia Nr.602 din 20 mai 2008 referitoare la excepția de neconstituționalitate a prevederilor art. 31 alin. (3), (4), (7), (8) și (9) din Legea nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor forestiere, solicitate potrivit prevederilor Legii fondului funciar nr. 18/1991 și ale Legii nr. 169/1997. In: *Monitorul Oficial al României*, nr. 533 din 15.07.2008. Disponibil: <https://www.ccr.ro/ccrSearch/MainSearch/SearchForm.aspx>
68. Curtea Constituțională a României. Decizia Nr.73 din 19 iulie 1995 cu privire la constituționalitatea unor prevederi ale Legii pentru reglementarea situației juridice a unor imobile cu destinația de locuințe, trecute în proprietatea statului. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.177 din 08.08.1995. Disponibil: <https://www.ccr.ro/ccrSearch/MainSearch/SearchForm.aspx>
69. Curtea Constituțională a României. Decizii relevante ale Curții Constituționale. 2011-2013. Disponibil: <https://www.ccr.ro/decizii-relevante/>
70. Curtea Constituțională a României. Raport privind activitatea de soluționare a petițiilor în anul 2014. [cit. 21.03.2019]. Disponibil: <https://www.ccr.ro/uploads/Publicatii%20si%20statistici/Raport%20Petitii%202014.pdf>
71. Curtea Constituțională a României. Raport privind activitatea de soluționare a petițiilor în anul 2018. Disponibil: <https://www.ccr.ro/uploads/Publicatii%20si%20statistici/Raport%20petitii%202018%20>
72. Deciziunea Nr. 42 din 12 octombrie 1923. In: *Preeminența dreptului și controlul de constituționalitate între tradiție și modernitate* / Curtea Constituțională a României, Curtea Constituțională a Republicii Moldova. București: Editura Hamangiu, 2018, p.48-50. ISBN 978-606-27-1210-5.
73. Decizia nr. 226 din 16 aprilie 2019 referitoare la excepția de neconstituționalitate a prevederilor art. 22 alin. (1) și (5) din Legea nr. 10/2001 privind regimul juridic al unor imobile preluate în mod abuziv în perioada 6 martie 1945-22 decembrie 1989. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr. 550/4 din 04.07.2019. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/215660>

74. Decret nr. 1.036 din 11 martie 1920 de reformă agrară pentru Basarabia, votată de Sfatul Țării la 27 Noemvrie 1918 și decretată prin decretul de la 21 Decemvrie 1918 cu No. 3.791. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.258 din 13.03.1920. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/50604>.
75. Lege din 17 iulie 1921 pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea (din vechiul regat). In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.82 din 17.07.1921. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=65849.
76. Lege din 30 iulie 1921 pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.93 din 30.07.1921. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=65850
77. Lege nr. 290 din 27 iunie 2003 privind acordarea de despăgubiri sau compensații cetățenilor români pentru bunurile proprietate a acestora, sechestrate, reținute sau rămase în Basarabia, Bucovina de Nord și Ținutul Herța, ca urmare a stării de război și a aplicării Tratatului de Pace între România și Puterile Aliate și Asociate, semnat la Paris la 10 februarie 1947. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr. 505 din 14.07.2003. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/163905>
78. Lege nr. 721 din 19 iulie 1917 pentru modificarea articolelor 19, 57 și 67 din Constituțiune. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.98 din 20.07.1917. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/50666>.
79. Lege nr.187 din 23 martie 1945 pentru înfăptuirea reformei agrare. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.68 din 23.03.1945. Disponibil: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?idt=1569.
80. Legea nr. 47/1992 privind organizarea și funcționarea Curții Constituționale. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.807 din 03.12.2010. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/14912>.
81. *România. Curtea Constituțională. Preeminența dreptului și controlul de constituționalitate între tradiție și modernitate. / Curtea Constituțională a României, Curtea Constituțională a Republicii Moldova*. București: Editura Hamangiu, 2018. 224 p. [citată 18.04.2019] Disponibil: http://www.constcourt.md/public/files/file/Publicatii/2018/Buletin_CCR_CCM.pdf.

82. Tratat de pace din 10 februarie 1947 între România și Puterile Aliate și Asociate. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.199 din 30.08.1949. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/126153>
83. Tratat din 7 septembrie 1940 între România și Bulgaria. In: *Monitorul Oficial al României*, Nr.212 din 12.09.1940. Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/23040>
84. *Tratatul de aderare la Uniunea Europeană*. Disponibil: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=470>.

Acte internaționale

85. *Carta Organizației Națiunilor Unite (1945)*. Disponibil: <https://www.unitischimbam.ro/carta-organizatiei-natiunilor-unite/>
86. *Convenția Organizației Națiunilor Unite împotriva corupției*, adoptată la New York la 31 octombrie, 2003. Disponibil: <https://www.cna.md/pageview.php?l=ro&id=110&idc=54&t=/CooperareInternaționala/ONU/ONU/>
87. *Declarația Universală a Drepturilor Omului*. Disponibil: <https://premierenergy.md/sites/default/files/Declaratia%20Drepturilor%20Omului.pdf>
88. *Pactul Internațional cu privire la drepturile economice, sociale și culturale* din 16.12.1966. Disponibil: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=115566&lang=ro p.75
89. *Pactul Internațional cu privire la drepturile civile și politice*, din 16.12.1966. Disponibil: <http://www.justice.gov.md/file/Directia%20rela%C5%A3ii%20interna%C5%A3ionale%20002%20PIDCP.pdf>

Legislația UE

90. *Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților fundamentale* Roma, 4.XI.1950. Disponibil: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ron.pdf
91. *Convenția Consiliului European privind spălarea banilor, depistarea, sechestrarea și confiscarea veniturilor provenite din activitatea infracțională și finanțarea terorismului* din 16.05.2005. Disponibil: https://www.cna.md/public/files/legislatie/conventia_consiliului_europei_impotriva_spalarii_banilor.pdf
92. *Concluziile avocatului general Michal Bobek prezentate la 7 martie 2017(1) cauza c 621/15*. Disponibil: http://curia.europa.eu/juris/document/document_print.jsf?doclang=RO&text=&pageIndex=0&part=1&mode=lst&docid=188628&occ=first&dir=&cid=519305

93. *Case Adorisio and Others v. the Netherlands* (applications nos. 47315/13, 48490/13 and 49016/13). Disponibil: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-153985%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-153985%22]})
94. *Case of Agrotexim and Others v. Greece* 15/1994/462/543. Disponibil: hudoc.echr.coe.int › app › conversion › pdf
95. *Directiva 2017/828 CE din 17 mai 2017 de modificare a DIRECTIVEI 2007/36/CE în ceea ce privește încurajarea implicării pe termen lung a acționarilor*. Disponibil: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32007L0036><https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32017L0828>
96. *Directiva 2013/36/UE din 26 iunie 2013 cu privire la accesul la activitatea instituțiilor de credit și supravegherea prudențială a instituțiilor de credit și a firmelor de investiții, de modificare a Directivei 2002/87/CE și de abrogare a Directivelor 2006/48/CE și 2006/49/CE*. Disponibil: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32014L0065>
97. *Directiva 2014/42/UE a Parlamentului European și a Consiliului din 3 aprilie 2014 privind înghețarea și confiscarea instrumentelor și produselor infracțiunilor săvârșite în Uniunea Europeană*.
Disponibil: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX%3A32014L0042>
98. *Directiva 2014/65/UE din 15 mai 2014 privind piețele instrumentelor financiare și de modificare a Directivei 2002/92/CE și a Directivei 2011/61/UE. / Text cu relevanță pentru SEE*.
Disponibil: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/?uri=CELEX:32014L0065>
99. *Directiva 2004/109/CE din 15 decembrie 2004 privind armonizarea obligațiilor de transparență în ceea ce privește informația referitoare la emitenții ale căror valori mobiliare sunt admise la tranzacționare pe o piață reglementată și de modificare a Directivei 2001/34/CE*.
Disponibil: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/RO/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0109&fro=en>
100. *Gogitidze și alții c. Georgiei*. Disponibil <http://agent.gov.md/gogitidze-si-altii-impotriva-georgiei/>
101. *Judicial procedures designed for expropriation of shares and bonds were not unfair*”, ECHR 119 (2015) 09.04.2015. Disponibil: www.investireoggi.it › forums › attachments › decision

102. *Hotărârea în Cauza Broniowski împotriva Poloniei (MC) – 31443/96 Hotărârea din 28.9.2005 (MC)* Disponibil: <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/cedo/Broniowski-%C3%AEmpotriva-Poloniei-MC-rez.pdf>
103. *Hotărârea în Cauza Păduraru împotriva României din 01.12.2005.* Disponibil: <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/72598>
104. *Hotărârea în Cauza Mocanu și alții c. Moldovei, cererea nr. 8141/07.* Disponibil: <http://agent.gov.md/wp-content/uploads/2018/07/8141-07-Mocanu-%C8%99i-al%C8%9Bii-ROM.pdf>
105. *Hotărârea în Cauza Telbiș și Viziteu împotriva României (cererea nr. 47911/15).* Disponibil: <http://ier.gov.ro/wp-content/uploads/cedo/Telbis-si-Viziteu-impotriva-Romaniei.pdf>.
106. *Hotărârea în Cauza Margarit and others v. Romania (European Court of Human Rights)* Disponibil: <https://laweuro.com/?p=9916> p.112
107. *European Securities and Markets Authority. "Information on shareholder cooperation and acting in concert under the Takeover Bids Directive".* Disponibil: https://www.esma.europa.eu/sites/default/files/library/esma31-65682_public_statement_concerning_shareholder_cooperation_and_acting_in_concert.pdf
108. *Rezoluția Parlamentului European din 19 septembrie 2019 referitoare la importanța memoriei istorice europene pentru viitorul Europei.* Disponibil: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_RO.html
109. *Rights and obligations of shareholders. Național regimes and proposed instruments at EU level for improving legal efficiency.* Disponibil: http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/juri/dv/pe462463_/pe462463_en.pdf
110. *Proiectul de Tratat de instituire a unei Constituții pentru Europa (neratificat).* Disponibil: http://publications.europa.eu/resource/cellar/7ae3fd7e-8820-413e-8350b85f9daaab0c.0005.02/DOC_1
111. *Protocolul adițional la Convenția pentru apărarea Drepturilor Omului și a Libertăților fundamentale Paris, 20.III.1952.* Disponibil: https://www.echr.coe.int/documents/convention_ron.pdf

Legislația altor state:

112. *Comisia de la Venetia, baza de date CODICES - jurisprudența Curților Constituționale ale statelor membre ale Comisiei de la Veneția.* Disponibil: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>
113. *Constitution of the Slovak Republic.* Disponibil: <https://www.ustavnysud.sk/en/ustava-slovenskej-republiky>
114. *Constituția Italiei.* Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/IT>
115. *Constituția Kazahstanului.* Disponibil: <https://www.constituteproject.org/search?lang=en>
116. *Constituția Kirghiziei.* Disponibil: <https://www.constituteproject.org/search?lang=en>
117. *Constituția Regatului Belgiei.* Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/BE>
118. *Constituția Republicii Franceze.* Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/FR>
119. *Constituția Sloveniei.* Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/SI>
120. *Constituția Statelor Unite ale Americii, 1787.* Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/constitutia-s-u-a.pdf>
121. *Constituția Turciei din 21 ianuarie 2017, adoptată prin referendum la 16 aprilie 2017.* Disponibil: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017.pdf?lang=en
122. *Constituția Ucrainei din 28 iunie 1996 cu modificările ulterioare.* Disponibil: <http://www.ccu.gov.ua/en/kategoriya/legal-documents>
123. *Constituția Ungariei.* Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/HU>
124. *France. Code de procédure civile, version consolidée au 1 janvier 2018.* Disponibil: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716>
125. *France. Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur.* Disponibil: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution.pdf
126. *France. LOI organique n 2009-1523 du 10 décembre 2009 relative à l'application de l'article 61-1 de la Constitution.* Disponibil: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000021446446&categorieLien=id>.
127. *France. Ordonnance n° 58-1067 du 7 novembre 1958 portant loi organique sur le Conseil constitutionnel.* Disponibil: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/fondements-textuels/ordonnance-n-58-1067-du-7-novembre-1958-portant-loi-organique-sur-le-conseil-constitutionnel>

128. *Germany. Act on the Federal Constitutional Court*. Disponibil: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bverfgg/index.html.
129. *Legea fundamentală a Republicii Federale Germania*. Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/DE>
130. *Selecție de decizii ale Curții Constituționale Federale a Germaniei*. București: Editura C.H. Beck, 2013. 696 p. ISBN: 978-606-18-0236-4. Disponibil: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=a9bd5fee-847e-3a3f-e251-4b909eaec632&groupId=268877
131. *SUA. Declarația de independență (adoptată în unanimitate de Congres, la 4 iulie 1776, la Philadelphia)*. Disponibil: <https://constitutii.files.wordpress.com/2013/02/declarac89bia-de-independenc89bc483.pdf>
132. *SUA. Declarația Drepturilor Omului*. Disponibil: <https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/ROMANIAN.pdf>
133. *Конституционный Суд РФ*. Disponibil: <http://www.ksrf.ru/ru/News/Pages/ViewItem.aspx?ParamId=3445>
134. *Конституційний Суд України*. Disponibil: <http://www.ccu.gov.ua/en/kategoriya/legal-documents>
135. *Конституция Российской Федерации*, 12.12.1993. Disponibil: <http://www.ksrf.ru/ru/Info/LegalBases/ConstitutionRF/Pages/Chapter7.aspx>.
136. *Цивільний процесуальний кодекс України*. Disponibil: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
137. *Федеральный конституционный закон от 21 июля 1994 г. № 1-ФКЗ «О Конституционном Суде Российской Федерации»*. Disponibil: <http://www.ksrf.ru/ru/Info/LegalBases/FCL/Pages/Chapter1.aspx>

Surse științifice

În limba română:

138. ARAMĂ, Elena. *Controlul constituționalității legilor: istorie și actualitate*. Chișinău: Museum, 2000. 79p. ISBN: 9975-905-59-5.
139. ARPAD, Todor, PÎRVULESCU, Cristian. *Reforma constituțională în România. Aspecte teoretice și istorice legate de evoluția institutiilor*. București: APD, 2008. 47p. [citat 02.06.2018]. Disponibil: <https://www.academia.edu/>

140. ARSENI, Alexandru, CREANGĂ, Ion, GURIN, Corneliu. *Constituția Republicii Moldova, comentată articol cu articol*. Vol. I. Titlul I. Principii generale, Chișinău: CIVITAS, 2000. 163p. ISBN: 997593661X.
141. ARSENI, Alexandru. *Drept constituțional și instituții politice. Teoria constituției*. Vol. I. Chișinău, 1997. 387p. 321.01(075.8).
142. ARSENI, Alexandru. *Jurisdicția constituțională a Republicii Moldova*. Chișinău: Euro-Press, 2000. 214 p. ISBN: 9975-917-46-1.
143. AVORNIC, Gheorghe. *Tratat de Teoria generală a statului și dreptului*. Vol.1. Chișinău, 2013. 460p.
144. BAIEȘ, Sergiu. *Drept civil. Dreptul de proprietate*. Chișinău: Tipografia Centrală, 1995. 105 p.
145. BAIEȘ, Sergiu, ROȘCA Nicolae. *Drept civil. Drepturile reale principale*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2005. 302p. ISBN 9975-78-398-8.
146. BARBU, Silviu Gabriel. Constituția Republicii Austria. In: *Codex constituțional: constituțiile statelor membre ale Uniunii Europene* / coord. Șt. Deaconu, I. Muraru, E. S. Tănăsescu, S. G. Barbu. București: Monitorul Oficial. 2015, vol.1, 846 p. pp.13-142. ISBN: 9789735679019; 9789735679095 (vol. 1).
147. BALAN, Andrei. Consfințirea normelor de drept privat în constituția Republicii Moldova. In: *Relații Internaționale. Plus*. 2013, nr. 2, pp. 172-180. ISSN 1857-4440.
148. BĂIEȘU, Aurel. Evoluții ale justiției constituționale în Republica Moldova. In: *Revista de Drept Constituțional*. 2015, nr.1, pp.255-271. [citat 12.11.2018] Disponibil: <https://www.ucv.ro/pdf>
149. BĂIEȘU, Aurel. Excepția de neconstituționalitate – cale de acces individual la justiția constituțională. In: *Revista Institutului Național al Justiției*. 2016, nr.1 (36), pp.14-18 ISSN: 1857-2405.
150. BĂIEȘU, Aurel. Dreptul de proprietate în Republica Moldova în contextul Convenției Europene a Drepturilor Omului. In: *Analele științifice ale USM, Facultatea de Drept*. 1998, nr.1.
151. BĂCU, Igor. *Garanțiile constituționale ale realizării dreptului la un proces echitabil*. Teză de doctor în drept. Chișinău, 2020. 184p. [citat 10.07.2020] Disponibil: http://www.cnaa.md/files/theses/2020/56180/igor_bacu_thesis.pdf
152. BÎRSAN, Corneliu. *Drept civil. Drepturi reale principale*. București, ediția a III-a, 2008. 387p. ISBN/ISSN: 978-606-27-1485-7.

153. BOANGIU, Gabriela. Reconfigurări ale conceptului de proprietate în secolele al XIX-lea și al XX-lea în România. In: *Arhivele Olteniei*. 2018, serie nouă, nr. 32, pp. 35–43. ISSN: 1015-9118.
154. BURUIANĂ, Ion. *Protecția europeană a drepturilor omului*. Chișinău: Print-Caro, 2013. 92p. ISBN 978-9975-56-105-1.
155. CAȘU, Igor. Teroarea comunistă în Moldova sovietică și reabilitarea memoriei. In: *Raport final - Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România*. Ed. coord.: V. Tismăneanu, D. Dobrinicu, Cr. Vasile. București: Humanitas, 2007. 880 p. pp.739-764 ISBN: 978-973-50-1836-8.
156. CÂRNAȚ, Teodor. Statul de drept: principii și trăsături definitorii. In: *Dezvoltarea constituțională a Republicii Moldova la etapa actuală*, conf. int. șt.-pract. (2004 ; Bălți): Materialele conferinței științifico-practice, pp. 1419-1428. ISBN: 9975-78352-X.
157. CÂRNAȚ, Teodor. *Drept constituțional*. Chișinău:Reclama, 2004.248p. ISBN: 9975-937-16-0
158. CHETRUȘ, Ulian. Aspecte ale garantării drepturilor și libertăților omului în statul de drept. In: *Anuar Științific al Institutului de Relații Internaționale*. 2010, nr. 7-8, pp. 310-315. ISSN 1857-1840.
159. CHELARU, Eugen. *Drept civil. Drepturile reale principale*. ed. a 3-a, București: Editura C. H. Beck, 2009, 387p. ISBN 978-973-115- 660-6.
160. CHIVRIGA, Viorel. *Evoluția pieței funciare agricole în Republica Moldova*. Chișinău: Institutul pentru Dezvoltare și Inițiative Sociale IDIS „Viitorul”, 2009. 48p. ISBN:978-9975-4007-4-9.
161. CHIRTOACĂ, Leonid. Evoluția și dezvoltarea dreptului de proprietate în contextul consolidării sistemului legislativ al Republicii Moldova cu legislația Uniunii Europene. In: *Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale*. 2012, nr. 1, pp. 44-56. ISSN 1857-1999.
162. COJOCARI, Eugenia. Dezvoltarea reglementărilor constituționale ale dreptului de proprietate privată în Republica Moldova. In: *Dezvoltarea constituțională a Republicii Moldova la etapa actuală, conf. int. șt.-pract.(2004 ; Bălți)*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2004. pp.232-242. ISBN 9975-78352-X.
163. COJOCARI, Eugenia. Domeniul dreptului privat, necercetat încă în Republica Moldova. In: *Integrare prin cercetare și inovare. Științe sociale*. Materialele Conferinței internaționale, Chișinău, 10-11 noiembrie 2014. Chișinău: CEP USM, 2014. pp.3-6.

164. COJOCARI, Eugenia, Dandara, Liliana. *Drept civil. Dezmembrămintele dreptului de proprietate*. Chișinău, 2005. 144p. ISBN 9975-929-27-3.
165. COJOCARU, Aspazia, PĂTRAȘCU, Bogdan. Noul cod civil: între tradiție și actualitate. In: *Știință și codificare în România: comunicări prezentate la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice, București, 10 martie 2010; organizată de Academia Română. Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu”*. București: Universul Juridic, 2013, pp.13-18. ISBN 978-606-673-078-5.
166. *Constituția Republicii Moldova: comentariu / coord. K. Sollfrank*. Chișinău: Arc, 2012. 576p. ISBN 978-9975-61-700-0.
167. COPTILEȚ, Valentina. Principii de organizare constituțională în proiectul de Constituție al cărvunarilor. In: *Universitatea de Studii Politice și Economice Europene “Constantin Stere”. Analele științifice*. Chișinău: USPEE, 2013. Vol. 1, 2013, pp.42-45. 136p. ISBN 978-9975-4449-1-0.
168. COPTILEȚ, Valentina. Aprecierea Regulamentelor Organice în literatura istorico-juridică. In: *Revista Națională de Drept*. 2009, nr. 10-12, pp.35-36. ISSN: 1811-0770.
169. CORCORAN, Simon. Codex Gregorianus and Codex Hermogenianus. In: *R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, and S.R. Huebner. The Encyclopedia of Ancient History* (Chichester) pp. 1595-1596, 2013. [citat 23.09.2018]. Disponibil: [file:///C:/Users/User/Downloads/Codex Gregorianus and Codex Hermogenianu%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Codex%20Gregorianus%20and%20Codex%20Hermogenianu%20(1).pdf)JC
170. COSTACHI, Gheorghe, GUCEAC, Ion. *Fenomenul constituționalismului în evoluția Republicii Moldova spre statul de drept*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2003. 341p. ISBN: 9975782299, 9789975782296.
171. COSTACHI, Gheorghe. *Direcții prioritare ale edificării statului de drept în Republica Moldova*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2009. 327 p. ISBN: 978-9975-4078-1-6.
172. COSTACHI, Gheorghe. *Statul de drept: între teorie și realitate*. Chișinău, 2000. 243p.
173. COSTACHI, Gheorghe. Realizarea Constituției – fundament al regimului constituționalității în statul de drept. În: *Rolul instituțiilor democratice în protecția drepturilor omului*. Materialele mesei rotunde cu participare internațională din 11.11. 2015. Chișinău: AAP, 2016, pp. 60-74.
174. COSTACHI, Gheorghe; GABUREAC, Andrei. Reflecții asupra acțiunii și realizării constituției. In: *Legea și Viața*. 2014, nr. 1(265), pp.4-10. ISSN 1810-309X.

175. COZMA, Artur. Cauzele destrămării uniunii sovietice. In: *Studia Universitatis Moldaviae*, Seria Științe Sociale. 2010, nr.3 (33), pp.72-79. ISSN 1814-3199.
176. CREANGĂ, Ion, GURIN, Corneliu. *Drepturile și libertățile fundamentale. Sistemul de garanții*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2005. 400p. ISBN: 9975-947-63-0.
177. CREȚU, Vasile. Ocrotirea egală a tuturor formelor de proprietate – principiu constituțional de reglementare juridică a economiei în Republica Moldova. In: *Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova*, Ser. Nouă, Științe juridice. 2000, Nr. 4, pp. 26-28.
178. CRISTE, Mircea. *Curtea Constituțională, revizuită?* [citată 23.11.2018]. Disponibil: <http://www.constcourt.md/libview.php?l=ro&idc=9&id=587&t=/Media/Publicatii/Curtea-Constitutionala-revizuita>.
179. CTITOR, Natalia. *Esența dreptului de proprietate privată și reglementarea acestuia în Republica Moldova*. Teză de doctor în drept. Specialitatea 553.01 Drept privat (Drept public). Chișinău, 2016.
180. CURPĂN, Vasile-Sorin. Convenția de la Paris. Regulamentele organice. Convenția de la Paris. Statutul dezvoltător al convenției de la Paris. In: *Curpăn, V. S. Drept Constituțional al României și al Republicii Moldova: tratat / Vasile-Sorin Curpăn, Constantin-Florentin Grădinaru, Cosmin-Ștefan Burleanu*. Vatra Dornei: StudIS, 2012, Vol. 2. pp.637-646. ISBN 978-606-624-181-6.
181. CUȘMIR, Carolina. *Asigurarea constituțională a dreptului la proprietate: elemente comparate: Autoreferat (12.00.02)*. Chișinău, 2006. 23 p.
182. DANCIU, Elena Tereza. Privire istorică asupra evoluției proprietății în context politic. In: *Revista de Științe Juridice*. 2008, nr.4, pp.128-133. ISSN: 1454-3699.
183. DĂNIȘOR, Dan Claudiu. Modelele de justiție constituțională: de la divergență la o relativă convergență. In: *Revista de Științe Juridice*. 2005, nr.3-4, pp.109-131. ISSN: 1454-3699.
184. DEACONU, Ștefan. Constituția Republicii Polone. In: *Codex constituțional: constituțiile statelor membre ale Uniunii Europene / coord. Ștefan Deaconu*. București: Monitorul Oficial. 2015, vol.1, pp. 297-362. ISBN: 9789735679019; 9789735679095.
185. DEACONU, Ștefan. Constituția Republicii Slovace. In: *Codex constituțional: constituțiile statelor membre ale Uniunii Europene / coord. Ștefan Deaconu*. București: Monitorul Oficial. 2015, vol.1. pp.478- 537. ISBN: 9789735679019; 9789735679095.
186. DELAVRANCEA ȘTEFĂNESCU, Barbu. *Reforme agrare din România*. [citată 22.09.2017]. Disponibil: https://www.dacoromania-alba.ro/nr44/reforme_agrare.htm.

187. DELEANU, Ion. *Prolegomene juridice*. București: Universul Juridic, 2010. 642p. ISBN 978-973-127-447-8.
188. DELEANU, Ion. *Instituții și proceduri constituționale: în dreptul comparat și în dreptul roman - tratat*. Arad: Servo-Sat. 2003, 439p. ISBN: 973-9442-40-9.
189. DIACONU, Nicoleta. Evoluția procesului de codificare a dreptului internațional privat. In: *Știință și codificare în România*. Comunicări prezentate la sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice „Acad.Andrei Radulescu” (30 martie 2012). București: Universul Juridic, 2012, pp.33-42. ISBN 978-606-673-078-5.
190. DINCĂ, Mihai. *Analiza juridico-penală a infracțiunilor privind dreptul de proprietate intelectuală*: Autoreferat (12.00.08). Chișinău, 2012. 30p.
191. DJUVARA, Mircea. *Teoria generală a dreptului* (Enciclopedia juridică): drept rațional, izvoare și drept pozitiv. București: All Beck, 1999. 608p. ISBN 973-9435-26-2.
192. DORNEANU, Valer; KRUPENSCHI Claudia-Margareta. Influența dreptului internațional asupra controlului de constituționalitate. In: *Preeminența dreptului și controlul de constituționalitate între tradiție și modernitate / Curtea Constituțională a României, Curtea Constituțională a Republicii Moldova*. București: Editura Hamangiu, 2018, pp.1-7. ISBN 978-606-27-1210-5.
193. DUCA, Gheorghe; STRATAN, Alexandru. Economia Republicii Moldova la 25 ani: căutări, erori și eșecuri. In: *25 de ani de reformă economică în Republica Moldova: prin inovare și competitivitate spre progres economic*. Vol.1, Chișinău, 23-24 septembrie, 2016. Chișinău: Departamentul Editorial-Poligrafic al ASEM, 2016, pp. 8-22. ISBN 978-9975-75-834-5.
194. DUGUIT, Leon. *Manuel de droit constitutionnel*. Paris: Éd. Panthéon-Assas, 2007. 605p. ISBN 2913397662, 9782913397668.
195. ENACHE, Marian. *Regimul juridic al proprietății în România*. [citat 04.06.2017]. Disponibil: <https://www.ccr.ro/buletin-2015/>
196. *Enciclopedia României*. [citat 15.05.2017]. Disponibil: http://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Ius_Valachicum
197. GÁBOR ATTILA, Tóth. Constituționalismul european: principii, criză și ascensiunea autoritarismului. In: *Buletinul Curții Constituționale a Republicii Moldova*. 2017, Nr.1 (2), pp.62-82. ISSN 2537-6195.

198. GÂRLEȘTEANU, George. Considerații privind libertatea economică. In: *Revista de Științe Juridice*. 2006, nr.2, pp.151-164. ISSN: 1454-3699.
199. GIDRO Aurelia, GIDRO Romulus. Despre utilitatea studierii dreptului roman. In: *Curentul juridic* (Serie nouă). Târgu-Mureș. 2007, nr.3-4 (30-31), pp. 135-145. [citat:12.11.16]. Disponibil: <http://revcurentjur.ro/old/index.php>
200. GHEORGHIU, Camelia-Liliana. Unele aspecte privind dreptul de proprietate în jurisprudența Curții de Justiție a Uniunii Europene. In: *Revista Universul Juridic*. 2015, nr. 9, pp.30-40. ISSN 2393-3445.
201. GHERGHE, Roxana. Momentul revoluționar 1848: constituțiile și documentele oficiale ale revoluției de la 1848 și rolul lor în modernizarea structurii politice a statului. In: *Analele Universității „Constantin Brâncuși”, Seria Litere și Științe Sociale*. Târgu-Jiu. 2010, nr.2, pp.203-230. ISSN 1844-6051.
202. *Ghid comun privind evaluarea prudențială a achizițiilor și majorarea participațiilor calificate în sectorul financiar*. 120p. [citat 09.04.2019] Disponibil: https://esas-joint-committee.europa.eu/Publications/Guidelines/JC_QH_GLs_RO.pdf
203. *Ghid practic cu privire la criterii de admisibilitate. Consiliul Europei / Curtea Europeană a Drepturilor Omului*. 2014, ed. 3. 134p. [citat 02.11.2018]. Disponibil: https://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_ROM.pdf
204. GORIUC, Silvia. Garanții constituționale ale drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. In: *Teoria și practica administrării publice*. 20 mai 2013, Chișinău, Republica Moldova: Academia de Administrare Publică, 2013, pp. 166-169. ISBN 978-9975-4241-5-8.
205. GRAMA, Dumitru. Din istoria izvoarelor dreptului Țării Moldovei. In: *Revista de Istorie a Moldovei*. 2007, nr. 4 (72), pp. 38-52. ISSN 1857-2022.
206. GRECU, Raisa. Constantin Stere despre Constituție și constituționalism: abordare istorică și aspecte contemporane. In: *Revista Institutului Național al Justiției*. 2009, nr. 1(8), pp. 74-78. ISSN 1857-2405.
207. GRIBINCEA, Vladislav, GOINIC, Daniel. *Republica Moldova la Curtea Europeană a drepturilor omului în anul 2019*. Chișinău: CRJM, 2019. [citat 12.02.2020]. Disponibil: <https://crjm.org/wp-content/uploads/2019/01/NA-CEDO-2019-fin>
208. GUCEAC, Ion. *Constituția la răscruce de milenii*. Ed.a II-a, revăzută și adăugită. București: Editura Academiei Române, 2016. 536p. ISBN: 978-973-27-2707- 2; 978- 606-654-209-8.

209. GUCEAC, Ion. *Curs elementar de drept constituțional*. Vol.1. Chișinău: Reclama, 2001. 278p. ISBN 9975-930-26-3.
210. GUCEAC, Ion. *Curs elementar de drept constituțional*. Vol.2. Chișinău: Tipografia Centrală, 2004. 496p. ISBN 9975-70-399-2.
211. GUCEAC, Ion. Constituționalismul și statul de drept în Republica Moldova. Realități și perspective. In: *Akados*. 2017, nr. 3(46), pp. 78-85. ISSN 1857-0461.
212. GUCEAC, Ion. Constituționalismul contemporan: elemente definitorii, realități și perspective. In: *Studii și Cercetări Juridice*. 2014, an.3 (59), nr. 4, 2014, pp.339-412.
213. GUCEAC, Ion. Rădăcinile istorice ale Constituției. In: *Akados*. 2013, nr. 2(29), pp. 65-73. ISSN 1857-0461.
214. GUCEAC, Ion. Constituționalismul, democrația și libertatea – valori ale societății deschise. In: *Akados*. 2009, nr. 2 (13), p.41-47. ISSN 1857-0461.
215. GUCEAC, Ion. *Evoluția constituționalismului în Republica Moldova*. Chișinău: Academia de Poliție „Ștefan cel Mare”, 2001. 373p. ISBN: 9975930042, 9789975930048.
216. GUCEAC, Ion. *Evoluția constituționalismului și a organizării de stat în Republica Moldova*. Teză de doctor habilitat în drept. Chișinău, 2003. 373p. ISBN 9975-930-04-2.
217. GUȘTIUC, Andrei. Reforma bancară din Republica Moldova și impactul asupra securității financiar-bancare. In: *Dezvoltarea cadrului juridic al Republicii Moldova în contextul necesităților de securitate și asigurare a parcursului european*. Chișinău, 2019, p.67-77. ISBN 978-9975-3298-2-8.
218. IONESCU, Steluța. Justiția și marile doctrine privind statul de drept. In: *Studii de Drept Românesc*. București, 2008, an 20 (53), nr. 1–2, pp. 107–126.
219. *Justiția constituțională: funcții și raporturile cu celelalte autorități publice*. Raport național pentru cel de-al XV lea Congres al Conferinței Curților Constituționale Europene, prezentat de Curtea Constituțională Federală din Germania. [citat 29.03.2019]. Disponibil: <http://www.confeuconstco.org/reports/rep-xv/GERMANIA%20ro.pdf>
220. Kelsen, Hans. *Doctrina pură a dreptului*. București: Humanitas, 2000. 424p. ISBN: 973-50-0113-6.
221. LABO, Livia Florina. Câteva considerații cu privire la rolul cutumei ca izvor de drept. In: *Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, Seria Humanistica*, tom. III, 2005, pp. 355–366. ISSN:1584 – 4404.

222. *Manualul Drepturilor Omului*. Asociația pentru Apărarea Drepturilor Omului în România, Comitetul Helsinki. București, 2008. 98 p. ISBN: 978-973-0-05673-0. [citată 11.09.2017]. Disponibil: <https://www.apador.org/wp-content/uploads/2014/02/manual-DO-proof.pdf>
223. MATTEI, Ugo, BAIEȘ, Sergiu, ROȘCA, Nicolae. *Principiile fundamentale ale dreptului de proprietate privată*. București: ARC, 2000. 346 p. ISBN 9975-61-147-8.
224. MARIAN, Octavian. *Rolul statului în promovarea și garantarea statutului juridic al personalității*. Teza de doctor în drept. Chișinău, 2016. 160p.
225. MORARU, Anton. *Istoria românilor. Basarabia și Transnistria 1812–1993*. Chișinău: Universul, 1995. 559p. ISBN: 5868920244 9785868920240.
226. MOROȘAN Ion, GÎRBU, Nicolae. *Reglementarea juridică a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului* (realizări și dificultăți în Republica Moldova): Studiu monografic. Chișinău: Univ. de Criminologie, 2003. 180 p
227. MURARU, Ioan. *Constituția Republicii Franceze*. [citată 19.03.2019]. Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/FR>
228. MURARU, Ioan. *Legea fundamentală a Republicii Federale Germania*. [citată 19.03.2019]. Disponibil: <http://codex.just.ro/Tari/Download/DE>
229. NACU, Florin, BĂRBIERU, Mihaela. Aspecte privind aplicarea legii rurale din anul 1864. In: *Anuarul de Cercetări Socio-Umane „C.S.Nicolăescu-Plopșor”*, vol XV, 2014, pp. 99-108. [citată 24.02.2020]. Disponibil: <https://npish.ro/ro/wp-content/uploads/sites/2/2015/12/ASPECTE-PRIVIND-APLICAREA-LEGII-RURALE-DIN-ANUL-1864.pdf>
230. NEGRU, Boris. Unele principii constituționale privind proprietatea și dreptul la proprietate. In: *Analele științifice ale Universității de Stat din Moldova*, Ser. Nouă. Științe juridice, nr. 4. Proprietatea și reglementarea ei juridică. CEP USM, 2000. pp. 346-349.
231. NEGRU, Boris; NEGRU, Alina. *Teoria generală a dreptului*. Chișinău: Bons offices, 2006. 520p. ISBN 978-9975-928-90.
232. NINU, Ionica. Considerații generale privind perspectiva codificării contractului civil în contextul globalizării. In: *Științe și codificare în România*. Comunicări prezentate la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” al Academiei Române, 2012. [citată 29.03.2019]. Disponibil: <http://www.icj.ro/Volum-2012.pdf>.
233. **PĂDURARU, Olga**. Confiscarea averii dobândite ilicit. In: *Legea și viața*. 2020, pp.30-35. ISSN 1810-309X.

234. **PĂDURARU, Olga.** Garanții constituționale privind exproprierea și rechiziția. In: *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020, nr. 4(44), pp. 23-27. ISSN 2345-1130.
235. **PĂDURARU, Olga.** Lărgirea accesului direct la jurisdicția constituțională pentru protecția drepturilor și libertăților fundamentale stipulate în Constituția Republicii Moldova. In: *Contribuția tinerilor cercetători în dezvoltarea administrației publice*. Ed.a VI-a. Chișinău: Academia de Administrare Publică, 2020. pp.219-226. ISBN 978-9975-3240-8-3.
236. **PĂDURARU, Olga.** Proprietatea privată și sistemul garanțiilor de protecție a dreptului la proprietate. In: *Studia Universitatis Moldaviae (Seria Științe sociale)*. 2020, nr.8(138), pp.250-256. ISSN: 1814-3199.
237. **PĂDURARU, Olga.** Constituționalizarea dreptului de proprietate. In: *Tendențe contemporane ale dezvoltării științei: viziuni ale tinerilor cercetători*. Ed.a V-a. Vol.1. Chișinău: Universitatea Academiei de Științe a Moldovei, 2016. pp.142-146. ISBN: 978-9975-933-83-4.
238. **PĂDURARU, Olga.** Hotărâri istorice ale Curții Constituționale privind constituirea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova. In: *Contribuția tinerilor cercetători la dezvoltarea administrației publice*. Ed. A V-a. Chișinău: Academia de Administrare Publică, 2019. pp.253-259. ISBN: 978-9975-134-51-4.
239. POALELUNGI, Mihai. Aspecte teoretice și legale ale dreptului de proprietate conform Constituției și altor legi ale Republicii Moldova”. In: *Analele Universității de Stat*. 1999, nr.3, pp. 53-60.
240. POALELUNGI, Mihai; SÂRCU, Diana; DORUL, Olga. *Convenția Europeană a Drepturilor Omului. Comentariu asupra hotărârilor Curții Europene a Drepturilor Omului versus Republica Moldova: Concluzii și recomandări*. Chișinău, 2017. 575p. ISBN: 978-9975-53-8282.
241. POPA, Victor. Abordări conceptuale în definirea constituționalismului. In: *Studii Juridice Universitare*. 2016, nr. 3-4 (35-36). pp. 33-39. ISSN 1857-4122.
242. POSTICĂ, Gheorghe. Civilizația din spațiul pruto-nistean în perioada medievală timpurie. In: *Studia Archeologiae et historiae antiquae. / Doctissimo viro Scientiarum Archeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*. Chișinău, 2009, pp.365-384. ISBN 978-9975-80-239-0.
243. PREDESCU, Ion. Elogiu Codului civil. In: *Revista de Științe Juridice*. 2006, nr.1, pp.7-9. ISSN: 1454-3699.

244. PULBERE, Dumitru. Consacrarea constituțională a dreptului privat în Republica Moldova. In: *Justiția Constituțională în Republica Moldova*. 2007, nr.3, pp. 14-17.
245. PULBERE, Dumitru. Unele raționamente privind accesul cetățenilor la Curtea Constituțională prin intermediul subiecților cu drept de sesizare și necesitatea implementării plângerii constituționale. In: *Justiția Constituțională*. 2011, nr. 3, pp. 13-18.
246. PUȘCAȘ, Victor. Perfecționarea procedurii de ridicare a excepției de neconstituționalitate în Republica Moldova. In: *Administrarea Publică*. 2008, nr. 2(58), pp. 107-112. ISSN 1813-8489.
247. PUȘCAȘ, Victor. Apărarea dreptului constituțional de proprietate și restrângerea acestui drept prin prisma jurisprudenței Curții Constituționale. In: *Protecția juridică a proprietății, libertății și siguranței persoanei în dreptul național și internațional*. Chișinău, 2010, pp. 57-68. ISBN 978-9975-9764-9.
248. PUȘCAȘ, Victor. Dezvoltarea constituțională a Republicii Moldova. 20 de ani de la adoptarea Constituției. In: *Revista Institutului Național al Justiției*. 2014, nr.2, pp.17-23. ISSN: 1857-240.
249. RADOVICI, Sebastian. Moșnenii și răzeșii. Origina și caracterele juridice ale proprietății lor. In: *Bucovina Forestieră*. 2015, 15(1), pp.77-108. ISSN 1582-3725 [citată 22.02.2017] Disponibil: [www.bucovina-forestiera.ro/arhiva/2015/15\(1\)/07_](http://www.bucovina-forestiera.ro/arhiva/2015/15(1)/07_)
250. *Raport comparativ cu privire la jurisprudența curții Constituționale a Republicii Moldova și a Curții Europene a Drepturilor Omului*. 34p. [citată 23.04.2018]. Disponibil: http://www.constcourt.md/public/files/file/suport_ue_cc/Com_Rep_ROM.pdf
251. *Raport privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova în anul 2016*. Chișinău: Elan Poligraf, 2017. 304 p. ISBN: 978-9975-66-566-7. [citată 25.05.2019]. Disponibil: <http://old.ombudsman.md/sites/default/files/>
252. *Raport privind respectarea drepturilor și libertăților omului în Republica Moldova în anul 2019*. Chișinău, 2020 224 p. [citată 25.05.2019]. Disponibil: <http://www.parlament.md/LinkClick.aspx?fileticket=sx77oQxNwU4%3D&tabid=202&language>
253. SAFTA, Marieta. *Drept constituțional și instituții politice*. Ed. a 4-a. București: Editura Hamangiu, 2018, 2 vol. 32 p. ISBN 978-606-27-1161-0.
254. SAFTA, Marieta. Prezumția dobândirii licite a averii și confiscarea averilor ilicit dobândite în jurisprudența Curții Constituționale a României. Cadrul constituțional de referință pentru reglementarea confiscării extinse. In: *Juridical Tribune, Volume 2, Issue 1, June 2012*, pp.107-127 [citată 17.10.2018] Disponibil: <http://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An2v1/nr1/art4.pdf>

255. SAVA, Sorica, CIUTACU, Florin. *Drepturile și structurile de proprietate. Reglementări juridice*. Colecția ESEN-2. Integrarea României în Uniunea Europeană. București: Centrul de Informare și Documentare Economică, 115p. [citat 20.01.2020]. Disponibil: http://www.cide.ro/caiet_39.pdf.
256. SBÂRNĂ, Gheorghe. *Constituțiile României*. Studii. Târgoviște: Editura Cetaea de Scaun, 2012. 350p. ISBN 978-606-537-131-6. [citat 03.05.2017]. Disponibil: file:///C:/Users/User/Downloads/CONSTITUTIIILE_ROMANIEI_SBARNA.pdf
257. SEDLEȚCHI, Iurie. Mecanismul de garantare juridică a drepturilor și libertăților fundamentale ale omului. In: *Conferința "Rolul Curții Constituționale în sistemul protecției drepturilor omului și respectarea CEDO și jurisprudenței Curții Europene pentru Drepturile Omului în jurisprudența și legislația națională. Materialele conferinței din 13-14 decembrie 2007*. Chișinău, 2007, pp. 221-235. ISBN 341.231.14.
258. *Situația financiară a sectorului bancar pentru anul 2018*. 118p. [citat 03.03.2019]. Disponibil: <https://www.bnm.md/ro/content/situatia-financiara-sectorului-bancar-pentru-anul-2018>
259. SMOCHINĂ, Andrei. Formarea sistemului contemporan de drept moldovenesc: etape și modalități de organizare. In: *In honorem Andrei Smochină. Studii de drept național*. Chișinău: Institutul de Istorie, Stat și Drept, 2013. pp.100-109. ISBN: 978-9975-4078-9-2.
260. SMOCHINĂ, Andrei. *Istoria universală a statului și dreptului. Epoca Antică și Medievală*. Chișinău: Tipografia Centrală, 2002. 224p. ISBN: 9975-78-177-2.
261. SMOCHINĂ, Andrei. *Organele constituționale ale Republicii Moldova în condițiile regimului totalitar*. Chișinău: Prag 3, 2001, 192p.
262. *Statul de drept. Un ghid pentru politicieni*. Institutul Raoul Wallenberg pentru Drepturile Omului și Drept Umanitar și Institutul de la Haga pentru Internaționalizarea Dreptului. Stocholm, 2012. 42p. ISBN: 978-91-86910-95-2.
263. STOICA, Valeriu. *Drept civil. Drepturi reale principale*. București: Humanitas, 2004. 624p. ISBN: 973-50-0819-X.
264. *Studiu: Consolidarea rolului Curții Constituționale* (elaborat în vederea implementării Strategiei de reformă a sectorului justiției pentru anii 2011-2016) [citat 31.04.2018] Disponibil: <http://www.constcourt.md>
265. SUVEICĂ, Svetlana. *Basarabia în primul deceniu interbelic (1918-1928): Modernizare prin reforme*. Chișinău: Pontos, 2010. 360p. ISBN 978-9975-51-070-7.

266. TAȘCĂ, MIHAIL. *Izvoarele dreptului privat în Basarabia: Autoreferat* (12.00.01). Chișinău, 2005. 23p.
267. TĂNĂSESCU, Elena Simina. Constituția Regatului Unit al Marii Britanii și Irlandei de Nord. In: *Codex constituțional: constituțiile statelor membre ale Uniunii Europene*. București: Monitorul Oficial, 2015. Vol. I, p.205-260. ISBN: 9789735679019.
268. TĂNĂSESCU, Elena Simina. Transfigurarea semantică a excepției de neconstituționalitate în România. In: *Buletin de informare legislative*. 2013, nr. 2, pp.3-22.
269. TOADER, Tudorel. Principiul loialității în jurisprudența Curții Constituționale a României. In: *Rolul justiției constituționale în protecția valorilor statului de drept, conferință internațională* (2014 ; Chișinău). Chișinău: Arc, 2015 (Tipogr. „Bons Offices”), pp.130- 162. ISBN 978-9975-61-920-2.
270. TOMULESCU, Constantin. Manual de drept privat roman, Tipografia Învățămintului, București, 1956. In: *Revista Universul Juridic*. 2015, nr.7. [citat 15.09.2017]. Disponibil: <https://revista.universuljuridic.ro/>
271. TOMULEȚ, Valentin. Etapele și specificul incorporării Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus (anii 1812-1868/1873). In: *Limba Română*. 2012, nr. 5-6(204), pp. 65-80. ISSN 0235-9111.
272. TRANDAFIR, Cristinel Nicu, C. *Valori europene în „obiceiul pământului” specific satelor devălmașe românești (sec. XIV-XIX)*. București, 2015. 152p. [citat 30.09.2017]. Disponibil:<http://www.cesindcultura.acad.ro/images/fisiere/rezultate/postdoc/rapoarte%20finale%20de%20cercetare%20stiintifica%20ale%20cercetatorilor%20postdoctorat/>
273. ȚURCAN, Serghei, BAEȘU, Valeriu. Libertatea economică ca drept fundamental al omului. In: *Studii Juridice Universitare*. 2016, nr.3-4 (35-36), pp.65-76. ISSN 1857-2014.
274. UNGUREANU, Adelin. Istoria constituțională a României. In: *Analele Universității „Constantin Brâncuși” din Târgu Jiu, Seria Științe Juridice*. 2009, nr.2, pp.129-142. [citat 22.11.2018]. Disponibil: <https://core.ac.uk/download/pdf/6253993.pdf>.
275. VARGA, Attila. Constituționalizarea dreptului. In: *Revista Transilvană de Științe Administrative*. 2003, IX, pp.103-115. [citat 12.11.2017]. Disponibil: <https://rtsa.ro/rtsa/index.php/rtsa/article/viewFile/298/293>
276. VASILOS, Vasile. Politica de colonizare și de deznaționalizare promovată de țarism în Basarabia (1812-1917). In: *Meridian ingineresc*. 2009, nr. 9, pp.88-96. ISSN 1683-853X.

277. VEDINAȘ, Verginia. Considerații critice privind reglementarea proprietății publice prin Noul Cod Civil., In: *Științe și codificare în România*. Comunicări prezentate la Sesiunea științifică a Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu” a Academiei Române. 2012, pp.26-32. [citât 29.03.2019]. Disponibil: <http://www.icj.ro/Volum-2012.pdf>
278. ZAPOROJAN, Veaceslav. *Protecția drepturilor fundamentale în justiția constituțională a Republicii Moldova*. Teza de doctor. Chișinău, 2003, 165p.
279. ZAPOROJAN, Veaceslav; CAZACU, Grigorii. Aspecte generale privind ridicarea și aplicarea excepției de neconstituționalitate. In: *Revista Națională de Drept*. 2014, nr. 10 (168), pp. 17-21. ISSN 1811-0770.
280. ZUBCO V. *Curtea Constituțională - unica autoritate publică politico-jurisdicțională*. Chișinău: F. E.-P. „Tipografia Centrală”, 2000. 248p. ISBN 9975-9588-4-2.

În limba engleză:

281. AKANDJI-KOMBE, Jean-François. *Positive obligations under the European Convention on Human Rights*. / Seria Human rights handbooks, No. 7. 72 p. [citât 19.05.2018]. Disponibil: <https://rm.coe.int/168007ff4d>
282. ALEXANDER, Gregory S. Property as a Fundamental Constitutional Right? The German Example. In: *Cornell Law Faculty Working Papers. Paper 4*, 2003. [citât 22.01.2019]. Disponibil: http://scholarship.law.cornell.edu/clsops_papers/4
283. BANASZAK, Boguslaw. The role of the constitutional and supreme courts in the extension of the constitutional catalog of individual rights and freedoms. In: *Constitutional Justice and Evolution of Individual Rights*. Internațional Conference. Chișinău, 8-9 June 2017. Chișinău: Arc, 2018, pp.27-35.
284. BELL, Abraham and PARCHOMOVSKY, Gideon. *What Property Is*. / Research Paper No 04-05 / 2004. Faculty Scholarship at Penn Law, 9. 85p. [citât 19.05.2018]. Disponibil: http://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/9
285. BERNARDO, Antonio E., TALLEY, Eric L. and WELCH, Ivo. A Theory of Legal Presumptions (June 1999). In: *Journal of Law, Economics, and Organization*, Vol. 16, No. 1, Spring 2000. 49 p. [citât 29.06.2019]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=202354>
286. BRISTOW, William. Enlightenment. In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. / Center for the Study of Language and Information, Stanford University, Fall 2017. / Edward N. Zalta (ed.).

- [citat 20.05.2018]. Disponibil: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment/>
287. CARVAJAL, Ana, ELLIOTT, Jennifer. *Strengths and Weaknesses in Securities Market Regulation: A Global Analysis Prepared.* / Internațional Monetary Fund, 2007 / Working Paper No. 07/259. 49p. [citat 17.06.2018]. Disponibil: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp07259.pdf>
 288. COLE, Daniel H. and GROSSMAN, Peter Z. Protecting Private Property with Constitutional Judicial Review: A Social Welfare Approach. In: *Articles by Maurer Faculty*, Indiana University. (2009) Paper 357. pp. 233-250. [citat 29.06.2019]. Disponibil: <http://www.repository.law.indiana.edu/facpub/357>.
 289. DIMA, Bogdan, BARNA, Flavia, NACHESCU, Miruna-Lucia. Does rule of law support the capital market? In: *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, volume 31, issue 1, 2018. pp. 461-479. [citat 06.10.2018]. Disponibil: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1432371>
 290. DUGUIT, Leon. *Manuel de droit constitutionnel*. Paris: Éd. Panthéon-Assas, 2007. 605p. ISBN 2913397662, 9782913397668.
 291. EMBERLAND, Marius. The Corporate Veil in the Case Law of the European Court of Human Rights. In: *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht. / Heidelberg Journal of International Law (HJIL)*. 2003, volume 63. pp.945-970. [citat 10.02.2019]. Disponibil: https://www.zaoerv.de/63_2003/63_2003_4_a_945_970.pdf
 292. FAGUET, Emile. *La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire*. Paris: Université Paris-Sorbonne: Labex Obvil, 2013. 330p. [citat 22.03.2017]. Disponibil: http://obvil.sorbonne-universite.site/corpus/critique/faguet_politique-comparee.
 293. GINSBURG, Tom. Constitutional Specificity, Unwritten Understandings and Constitutional Agreement. In: *Constitutional topography: values and constitutions.* / A. Sajo and R. Uitz, eds., Eleven International Publishing, 2010. U of Chicago, Public Law Working Paper No. 330. [citat 22.03.2017]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=1707619>
 294. GIOVARELLI, Renee, BLEDSOE, David. *Land Reform in Eastern Europe Western CIS, Transcaucuses, Balkans, and EU Accession Countries*. Seattle, Washington, October 2001. 114p. [citat 21.09.2018]. Disponibil: <http://www.fao.org/3/ad878e/AD878E00.htm#toc>.
 295. GRAINGER, Dennis and others vs. UK. / Application No.34940/10. [citat 24.10.2018]. Disponibil: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-112312%22%7D>

296. Guide to good practice in respect of domestic remedies (adopted by the Committee of Ministers on 18 September 2013). In: *Directorate General Human Rights and Rule of Law Council of Europe*, 2013. 61p. [citat 22.05.2018]. Disponibil: https://www.echr.coe.int/Documents/Pub_coe_domestics_remedies_ENG.pdf
297. HARTVIGSEN, Morten. *Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation*. Orbicon, 2013. 61 p. [citat 20.09.2018]. Disponibil: <http://www.fao.org/3/a-aq097e.pdf>
298. HOGAN, Conor. *A Merely Comic Conclusion: A Comparative Analysis of Xenophon's Spartan Constitution*. / CMC Senior Theses. 2162. Claremont, 2019. [citat 10.09.2017]. Disponibil: https://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/2162
299. HONORE, Tony M. Ownership. In: *The Nature and Process of Law*. New York Oxford. Oxford university press, 1993, pp. 370-376. [citat 13.05.2017]. Disponibil: [fs2.american.edu > dfagel > www >](http://fs2.american.edu/~dfagel/www/)
300. HOWARD-HASSMANN, Rhoda E. Reconsidering the Right to Own Property. In: *Journal of Human Rights*, Volume 12, issue 2, 2013, pp. 180-197. [citat 20.02.2018]. Disponibil: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14754835.2013.784667>
301. *Human Rights and Constitution Making*. United Nations. New York and Geneva, 2018. 150 p. ISBN: 978-92-1-362251-3. [citat 10.04.2019]. Disponibil: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/ConstitutionMaking_EN.pdf
302. KLEINLEIN, Thomas. Alfred Verdross as a Founding Father of International Constitutionalism? In: *Goettingen Journal of International Law*, volume 4, No 2, 2012, pp.385-416. ISSN: 1868-1581 [citat 11.11.2017]. Disponibil: http://www.gojil.eu/issues/42/42_article_kleinlein.pdf
303. KÕIV, Mait. The Origins, Development, and Reliability of the Ancient Tradition about the Formation of the Spartan Constitution. In: *Studia Humaniora Tartuensia*, No 1, 2000. pp.1-27. ISSN: 1406-6203 [citat 23.05.2018]. Disponibil: <http://www.jstor.org/stable/4436773>
304. KRIEBAUM, Ursula, SCHREUER, Christoph. *The Concept of Property in Human Rights Law and International Investment Law*. 20 p. [citat 10.09.2018]. Disponibil: https://www.univie.ac.at/intlaw/wordpress/pdf/88_concept_property.pdf

305. LAW, David S., VERSTEEG, Mila. The Evolution and Ideology of Global Constitutionalism. In: *California Law Review*, Volume 99, issue 5, 2011. pp. 1163-1257. [citat 10.06.2018]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=1643628>
306. LAZAROVA TRAJKOVSKA, Mirjana. Report „The role of the Constitutional Court and Constitutional right to appeal”. In: *International Conference „The role of Constitutional review bodies in ensuring the rule of law in rule-making and law enforcement”*. Minsk, Belarus, 27-28 April 2017. pp.1-7. [citat 11.09.2018]. Disponibil: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU\(2017\)012-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-JU(2017)012-e)
307. *Letter of Intent sent to the IMF by the authorities of the Republic of Moldova. Memorandum of Economic and Financial Policies by the authorities of the Republic of Moldova*. Technical Memorandum of Understanding. IMF Country Report No. 16/343, November 2016. [citat 11.02.2019]. Disponibil: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16343.pdf>
308. LUBENS, Rebecca. The Social obligation of property Ownership: A comparison of German and U.S. Law. In: *Arizona Journal of International & Comparative Law*, Volume 24, No. 2, 2007. pp. 389-449. [citat 11.10.2018]. Disponibil: http://arizonajournal.org/wp-content/uploads/2015/11/Lubens_Article.pdf
309. LUDWIKOWSKI, Rett R. Constitutionalization of Human Rights in Post-Soviet States and Latin America: A Comparative Analysis. In: *Georgia Journal of International and Comparative Law*, Volume 33, 2004, No 1, pp. 1-114. ISSN: 0046-578X. [citat 14.09.2018]. Disponibil: <https://digitalcommons.law.uga.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1305&context=gjicl>
310. MICHELMAN, Frank I. Property as a Constitutional Right. In: *Washington and Lee Law Review*, Volume 38, issue 4, article 2, 1981, pp.1097-1114. [citat 11.06.2018]. Disponibil: <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol38/iss4/2>
311. NEUBORNE, Burt. Hommage À Louis Favoreu. In: *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, Issue 1, 2007. pp. 17-27. ISSN: 1474-2640. [citat 28.05.2019]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=1145492> or <http://dx.doi.org/10.1093/icon/mol046>
312. OBER, Josiah. Classical Atehnian Democracy and Democracy Today: Culture, Knowledge, Power. In: *The Promotion of Knowledge: Lectures to Mark the Centenary of the British Academy 1902-2002*. / John Morril ed. Oxford University Press, 2004. ISSN: 978-0-197-26312-9. [citat 01.06.2017]. Disponibil: <https://www.thebritishacademy.ac.uk/documents/1963/122p145.pdf>

313. OLECHOWSKI, Thomas. Legal Hierarchies in the Works of Hans Kelsen and Adolf Julius Merkl. In: *Reconsidering Constitutional Formation II Decisive Constitutional Normativity*. Studies in the History of Law and Justice, volume 12. / Müßig U. (eds). Springer, Cham., pp.353-361. ISSN: 978-3-319-73037-0. [citat 10.12.2017]. Disponibil: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-73037-0_9.pdf
314. PILON, Roger. *The Constitutional Protection of Property Rights: America and Europe*. American Institute for Economic Research, 2008. 27p. ISSN: 978-0913610619 [citat 11.12.2018]. Disponibil: <https://www.aier.org/sites/default/files/Files/Documents/Research/3221/EEB200806.pdf>
315. POCAR, Fausto. Some thoughts on the Universal Declaration of Human Right and the „Generations” of Human Rights. In: *Intercultural Human Rights Law Review*, Vol. 10, 2015. pp.43-53. [citat 12.12.2018]. Disponibil: <https://www.stu.edu/Portals/law/docs/human-rights/ihr/r/volumes/10/10-3%20Pocar.pdf>
316. POSNER, Eric A. *The Constitution of the Roman Republic: A Political Economy Perspective*. In: *John M. Olin Program in Law and Economics*, Working Paper No. 540, 2010. 36p. [citat 12.04.2017]. Disponibil: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent>.
317. RAINER, Arnold. The protection of the individual in the new constitutionalism - some aspects. In: *Constitutional Justice and Evolution of Individual Rights. Internațional Conference*. Chișinău, 8-9 June 2017. Chișinău: Arc, 2018, pp.11-17.
318. REID, Jeremy W. *Imitations of virtue: Plato and Aristotle on non-ideal Constitutions*. A Dissert. for the Degree of Doctor of Philosophy. The University of Arizona, 2017. 260 p. [citat 16.02.2018]. Disponibil: <https://jeremywreid.weebly.com/uploads/6/6/4/9/66491405/>
319. REINHOLD, Meyer. The influence of Cicero on John Adams. In: *SIRIO@UniTO, Sistema Riviste Open Access*, vol. 8, 1994. [citat 21.03.2017]. Disponibil: <https://www.ojs.unito.it/index.php/COL/article/view/1278/1114>
320. RIOFRÍO, Juan Carlos. Kelsen, the New Inverted Pyramid and the Classics of Constitutional Law. In: *Russian Law Journal*, volume 7, No 1, 2019. pp. 87–118. ISSN: 2312-3605. [citat 09.05.2019]. Disponibil: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3360632
321. SCHRADER, Helena P. *Sparta reconsidered*. [citat 07.04.2017]. Disponibil: <http://www.spartareconsidered.com/home.html>

322. SELLERS, Mortimer N. S.. The influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. In: *SIRIO@UniTO, Sistema Riviste Open Access*, vol. 8, 1994. [citat 11.06.2017]. Disponibil: <http://www.ojs.unito.it/index.php/COL/article/viewFile/1446/1277>
323. SLUYSMANS, Jacques, BOSMA, Willem, TIMMER, Matthijs & TRIET, Nikky van. The rule of law: Protection of property. In: *Research handbook on crisis management in the banking sector*. Edward Elgar Publishing, 2015. pp. 379-399. [citat 12.03.2018]. Disponibil: https://www.feltz.nl/files/publicaties/jama_sluysmans_wj_bosma_mjw_timmer_n_van_triet_protection_of_property.pdf
324. SPRANKLING, John G. The Global Right to Property. In: *Columbia Journal of Transnational Law*, Forthcoming Pacific McGeorge School of Law Research Paper. 2014. 32p. [citat 16.05.2017]. Disponibil: <https://scholarlycommons.pacific.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1094&context=facultyarticles>
325. STOURZH, Gerald. The Development of Constitutional Precedence and the Constitutionalization of Individual Rights. In: *Reconsidering Constitutional Formation II Decisive Constitutional Normativity*. Studies in the History of Law and Justice, vol 12./ Müßig U. (eds). Springer, Cham., 2018. ISBN: 978-3-319-73037-0. [citat 12.12.2018]. Disponibil: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-73037-0_2.pdf
326. *Study on individual access to Constitutional Justice*. In: Adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session (Venice, 17-18 December 2010). 172p. [citat 15.05.2018]. Disponibil: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)039rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)039rev-e)
327. Study on the Case-Law of the European Court of Human Rights Applicable in Administrative Disputes. In: *Regional Conference on the Case-Law of the European Court of Human Rights Applicable in Administrative Disputes*. Montenegro: Regional School of Public Administration, 2017. 295p. [citat 20.05.2018]. Disponibil: <file:///C:/Users/User/Downloads/Study%20on%20the%20Case-Law%20of%20the%20ECtHR%20Applicable%20in%20Administrative%20Disputes.pdf>
328. SUCHOCKA, Hanna. Report „Opinion of the Venice Commission on the Draft Law on the Constitutional Court of Ukraine”. In: *International Conference „Individual Constitutional Complaint to the Constitutional Court of Ukraine*. Kiev, Ukraine, 10 September 2018. [citat 08.10.2018]. Disponibil: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents>

329. SUNDAHL, Mark J. The Living Constitution of Ancient Athens: A Comparative Perspective on the Originalism Debate. In: *John Marshall Law Review, Forthcoming Cleveland-Marshall Legal Studies Paper*, No. 09/162, 2009. pp. 461-504. [citat 04.09.2017]. Disponibil: https://engagedscholarship.csuohio.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com/&httpsredir=1&article=1126&context=fac_articles
330. TANCHEV, Evgeni. Constitutional Review Design and Functions Implications for Separation of Powers, report. In: *Conference on relations of the constitutional court with other public authorities*. Chisinau, 24 - 25 september, 2015. 22p. [citat 18.03.2018]. Disponibil: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU\(2015\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-JU(2015)021-e)
331. *The Heritage Foundation. 2019 Index of Economic Freedom. 25th anniversary edition.* / Terry Miller, Anthony B. Kim, James M. Roberts eds. Washington, 2019. 496p. [citat 20.02.2019]. Disponibil: <https://www.heritage.org/index/pdf/2019/book/highlights.pdf>
332. *The Internet Encyclopedia of Philosophy* (IEP). ISSN 2161-0002. [citat 22.04.2017]. Disponibil: <https://www.iep.utm.edu/>
333. *The Warwick Commission on International Financial Reform: In Praise of Unlevel Playing Fields.* [citat 23.10.2018]. Disponibil: <http://www.stephanygj.net/papers/Warwick-Commission.pdf>
334. TUSHNET, Mark V. Notes on Some Aspects of the Taxonomy of 'Generations' of Rights. In: *Harvard Public Law Working Paper*, No. 16-46, 2016. pp.476-484 [citat 25.04.2018]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=2807239> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2807239>
335. UNDERKUFFLER, Laura S. On Property: An Essay. In: *Yale Law Journal* 100. 1990, pp.127-148. [citat 20.06.2018]. Disponibil: https://scholarship.law.duke.edu/faculty_scholarship/122
336. VORPSI, Arta. The impact of proportionality test in protecting individual rights. Some reflection on the case law of Albanian Constitutional Court. In: *Constitutional Justice and Evolution of Individual Rights*. Internațional Conference. Chișinău, 8-9 June 2017. Chișinău: Arc, 2018, pp.36-44.
337. YOUNG, Ernest A. The Constitution Outside the Constitution. In: *The Yale Law Journal*, volume 117, issue 3, 2007. pp.408-473. [citat 16.05.2017]. Disponibil: <https://ssrn.com/abstract=965865> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.965865>

338. ZAGANJORI, Renis. Protecting the right to property in Albania: the role of the Strasbourg Court and Albanian constitutional justice. In: *Constitutional Justice and Evolution of Individual Rights*. Internațional Conference. Chișinău, 8-9 June 2017. Chișinău: Arc, 2018, pp.45-51.

În limba rusă:

339. АВАКЪЯН С. А. *Конституционное право России* : учебный курс в 2 томах. 5-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма. Т. 1. 2014. 863с. ISBN 978-5-91768-483-3.
340. АЛЕКСЕЕВ С. С. *Право собственности. Проблемы теории*. М.: Норма, 2-е изд., перераб.и доп. М.: Норма, 2007. 240 с. ISBN 978-5-468-00057-1.
341. АЛЬХАНОВ Н.М. Анализ юридических гарантий социального государства. In: *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2015, Т. 1, № 11-1. с. 240 – 241. ISSN 2221-1373.
342. АНДРЕЕВА Г.Н. *Институт собственности в конституциях зарубежных стран и Конституции Российской Федерации*. М.: НОРМА, 2009. 368 с.ISBN. 978-5-91768-001-9.
343. БАГЛАЙ М. В. *Конституционное право Российской Федерации: учебник*. М.: Норма, 2009. 799с. ISBN 978-5-91768-049-1.
344. БОТНЕВ В. К. *Квалифицированная юридическая помощь как конституционно-правовая гарантия защиты прав и свобод человека*: автореферат дис. ... док... юридических наук: 12.00.02. М., 2013, 56с. [citat 10.10.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/>
345. БУХОНОВА Л. Р. *Конституционно-правовое регулирование частной собственности в современном мире. Тенденции и перспективы*: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.02. М., 2017. 36с. [citat 12.04.2017]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/>
346. ВАСИЛЯНСКАЯ А.И. *Конституционное право на частную собственность*: автореферат дис. кандидата юридических наук: 12.00.02., М., 2011. 22с. [citat 19. 05.2017]. Disponibil: <https://www.prilib.ru/item/467987>
347. ВИТРУК Н.В. *Общая теория правового положения личности*. М.: НОРМА, 2008. 448с. ISBN 978-5-16-004318-0.
348. ВОЕВОДИН, Л. Д. *Юридический статус личности в России* [Текст]: учебное пособие / Л. Д. Воеводин. М.: НОРМА, 1997. 304с. ISBN 5-21103-636-0.
349. ГОШУЛЯК В.В. *Собственность в конституционном измерении*. М.: Юрлитинформ, 2012. 216с. ISBN: 978-5-4396-0122-6.

350. ГОШУЛЯК В.В. Юридическая природа и нормативное содержание института собственности в конституционном праве. In: *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2013, № 4, с.143 – 150. ISSN 2227-7315. [citat 20. 09.2018]. Disponibil: <http://www.xn--80af5bzc.xn--p1ai/ru/vestnikar>
351. ГРЕБЕННИКОВ В.В. *Собственность как экономическая основа формирования гражданского общества в России*. М., Издательство: Юркомпани, 2009. 272с. ISBN: 978-5-91677-020-9.
352. ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, П. А. *Отмена крепостного права в России*. Москва: Просвещение, 1968 г. 369с. [citat 19.06.2017]. Disponibil: <https://www.hse.ru/data/2012/09/23/1245663099/Зайончковский%20П.А.Отмена%20крепостного%20права%20в%20России.1968.pdf>
353. КАБЫШЕВ В.Т. *С Конституцией по жизни*. М.: Формула права, 2013. 320с. ISBN 978-5-8467-0081-9.
354. КАЛАШНИКОВ С.В. Система конституционных гарантий обеспечения прав и свобод граждан в условиях формирования в России гражданского общества. In: *Государство и право*. 2002, № 10, с. 17-25. ISSN: 1026-9452.
355. КАЧУР К.В *Конституционные гарантии права частной собственности в Российской Федерации*: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.02. М, 2017. 29с. [citat 23.06.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/content/>
356. *Конституция в XXI веке: сравнительно-правовое исследование*. М: Издательство Норма. 655с. ISBN 978-5-91768-214-3.
357. КОМКОВА, Г. Н. Конституционные гарантии прав человека в России: понятие и классификация. In: *Известия ВУЗов. Поволжский регион. Общественные науки. Право* 2016, №3 (39), сс.31-40. [citat 17.05.2018]. Disponibil: https://izvuz_on_eng.pnzgu.ru/files/izvuz_on_eng.pnzgu.ru/03316.pdf
358. КОМКОВА Г. Н. *Конституционный принцип равенства прав и свобод человека и гражданина в России: понятие, содержание, механизм защиты* : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Саратов, 2003. 23с. [citat 23.09.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/>
359. КУТАФИН О.Е. *Субъекты конституционного права Российской Федерации как юридические и приравненные к ним лица*. М.: Проспект, 2007. 335с. ISBN: 978-5-482-01219-2

360. ЛЯШЕНКО Т. Т. Конституционные гарантии прав и свобод личности как элемент правового государства. In: *Социология и право*. 2012, №1(12), с.105-110. [citat 05.11.2018] Disponibil: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=33734649>
361. МАЗАНАЕВ М. Ш. *Частная собственность как объект конституционно-правовой защиты*: автореферат дис. ...кандидата юридических наук: 12.00.02. Махачкала, 2006. 30 с. [citat 28. 11.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/content/>
362. МОРДОВЕЦ А. С. Гарантии прав личности: понятие и классификация. In: *Теория государства и права.* / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Курс лекций. — 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. С. 311-319. 776с. ISBN 5-7975-0269-0.
363. ПРОЗОРОВ И. В. *Закрепление института собственности в конституционном праве России*: автореферат дис. ...кандидата юридических наук: 12.00.02. Пенза, 2010. 25с. [citat 08. 02.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/content/>
364. САУРИН А.А. *Право собственности в Российской Федерации: конституционно-правовые пределы реализации и ограничения*. М.: Статут, 2014. 351 с. ISBN 978-5-8354-1060-6.
365. *Сборник законов и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-1967. В 2 томах.* Том I. Москва: Издательство „Известия советов депутатов трудящихся СССР”, 1968. 896с.
366. ЦАРИКАЕВА Ж.М. *Конституционно-правовой режим права собственности в Российской Федерации*: автореферат дис. ...кандидата юридических наук: 12.00.02. М., 2007. 28с. [citat 11. 06.2018]. Disponibil: <https://www.dissercat.com/content/>
367. УВАРОВ А. А. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина. In: *Государство и право*. 2005, № 7, с. 82-84. ISSN: 1026-9452.
368. ФЕДОРИН В. П. *Гарантии конституционных прав и свобод человека и гражданина*: учеб. пособие. Хабаровск : Хабаровская гос. акад. экономики и права, 2009. 103с.
369. ХАЗОВ Е. Н. *Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина в России: теоретические основы и проблемы реализации* : автореферат дис. ... доктора юридических наук:12.00.02. Москва, 2011. 60с. [citat 21.11.2018] Disponibil: <http://www.dslib.net/konstitucion-pravo/konstitucionnyie-garantii-prav-i-svobod-chel>
370. ЭБЗЕЕВ Б.С. *Конституция. Демократия. Права человека*. М., Черкесск: АО «ПУЛ», 1992. 228с. ISBN 5779600023.

371. *Юридический статус человека и гражданина в России: учеб.пособие* / под ред. Л.Д. Воеводина. Учебное пособие. М.: Изд-во МГУ, 1997.-304 с., 1997. 304с.

DECLARAȚIA PRIVIND ASUMAREA RĂSPUNDERII

Subsemnata, Păduraru Olga, declar pe răspundere personală că materialele prezentate în teza de doctorat sunt rezultatul propriilor cercetări și realizări științifice. Conștientizez că, în caz contrar, urmează să suport consecințele în conformitate cu legislația în vigoare.

Olga Păduraru

CURRICULUM VITAE

DATE PERSONALE:

Data și locul nașterii: 29 martie 1982, Republica Moldova
Telefon: GSM (+373) 79605656
E-mail: paduraruolga@gmail.com;
paduraru@legalconsulting.md

STUDII:

2016 -2019 Studii superioare de doctor,
Școala Doctorală Științe Juridice, Politice și Sociologice,
Universitatea de Stat "Dimitrie Cantemir"

2005-2006 Master în drept economic,
Universitatea de Stat din Moldova

2000-2005 Licențiată în drept,
Facultatea de drept,
Universitatea de Stat din Moldova

DOMENII DE INTERES ȘTIINȚIFIC

drept constituțional, drept privat, drept funciar, proprietate intelectuală

EXPERIENȚĂ PROFESIONALĂ:

Prezent Avocat, Biroul Asociat de Avocați *PĂDURARU & ASOCIAȚII*.

2008-2009 Avocat stagiar, Biroul Asociat de Avocați *Păduraru Brașoveanu & Partenerii*

2005 - 2008 Consilier juridic superior, Biroul Asociat de Avocați *Păduraru Brașoveanu & Partenerii*

DOMENIU DE ACTIVITATE:

Dreptul afacerilor
Dreptu bancar
Proprietate intelectuală
Protecția investițiilor străine
Dezvoltarea afacerilor în domeniul agricol

PUBLICAȚII:

1. Proprietatea privată și sistemul garanțiilor de protecție a dreptului la proprietate. In: *Studia Universitatis (Seria Științe Sociale)*. 2020, nr. 8(138), pp. 250-256.
2. Confiscarea averii dobândite ilicit. In: *Legea și Viața*. 2020, nr. 6-7(342-343), pp. 30-35. ISSN 1810-309X.

3. Garanții constituționale privind exproprierea și rechiziția. In: *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020, nr. 4(44), pp. 23-27. ISSN 2345-1130.
4. Lărgirea accesului direct la jurisdicția constituțională pentru protecția drepturilor și libertăților fundamentale stipulate în Constituția Republicii Moldova. In: *Contribuția tinerilor cercetători în dezvoltarea administrației publice*. Ed.a VI-a. Chișinău: Academia de Administrare Publică, 2020. pp.219-226.
5. Hotărâri istorice ale Curții Constituționale privind constituirea dreptului de proprietate funciară în Republica Moldova. In: *Contribuția tinerilor cercetători la dezvoltarea administrației publice*. Ed. A V-a. Chișinău: Academia de Administrare Publică, 2019. pp.253-259.
6. Constituționalizarea dreptului de proprietate. In: *Tendențe contemporane ale dezvoltării științei: viziuni ale tinerilor cercetători*. Ed.a V-a. Vol.1. Chișinău: Universitatea Academiei de Științe a Moldovei, 2016. pp.142-146.

APTITUDINI LINGVISTICE:

- *Limba româna – maternă;*
- *Limba engleză - fluent;*
- *Limba rusă – fluent;*
- *Limba franceză – fluent*

CUNOȘTINȚE DE OPERARE CALCULATOR

Platforme hardware folosite si/sau cunoscute: Platforma Windows
Platforme software folosite si/sau cunoscute: Microsoft Office